

ANTHROPOLOGIA INTEGRALIS

ČASOPIS PRO OBECNOU ANTROPOLOGII A PŘÍBUZNÉ OBORY
JOURNAL FOR GENERAL ANTHROPOLOGY AND RELATED DISCIPLINES

7/2016/1

MASARYKOVA UNIVERZITA
AKADEMICKÉ NAKLADATELSTVÍ CERM

Anthropologia integra je mezinárodní recenzovaný časopis publikující výsledky vědeckého výzkumu, originální metody, eseje, recenze a zprávy z oblasti obecné (biologicko-socio-kulturní) antropologie a příbuzných disciplín.

Anthropologia integra is an international peer-reviewed journal that publishes the results of scientific research, original methods, essays, reviews and notices from the field of general (biological-socio-cultural) anthropology and related disciplines.

Šéfredaktor / Editor-in-chief

Prof. PhDr. Jaroslav Malina, DrSc., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Výkonný redaktor / Managing Editor

Mgr. Tomáš Mořkovský, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Redakce / Editors

Mgr. Martin Čuta, Ph.D., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Mgr. Mikoláš Jurda, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

RNDr. Robin Pěnička, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

RNDr. Petra Urbanová, Ph.D., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity

Adresa redakce / Address of editor's office

Anthropologia integra, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Vinařská 5, 603 00 Brno, e-mail: jmalina@sci.muni.cz; tmorkovsky@email.cz / Anthropologia integra, Anthropological Institute, Faculty of Science, Masaryk University, Vinařská 5, 603 00 Brno, Czech Republic, e-mail: jmalina@sci.muni.cz; tmorkovsky@email.cz

Redakční rada / Editorial Board

Prof. RNDr. Ivan Bernasovský, DrSc., Fakulta humanitních a přírodních věd Prešovskej univerzity v Prešove, Slovenská republika

Prof. Dr. H. James Birx, Ph.D., Dr.Sc. hc, Department of Anthropology, Canisius College, Buffalo, New York, USA;

Distinguished Visiting Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc., Katedra antropologických a historických věd Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni

Prof. Vittorio Pesce Delfino, Dipartimento di Anatomia Patologica, Università degli studi di Bari; předseda Consorzio di ricerca DIGAMMA, Bari, Itálie

RNDr. Hana Eliášová, Ph.D., Kriminologický ústav Praha

PhDr. Eva Ferrarová, Ph.D., Ministerstvo vnitra České republiky

PhDr. Jan Filipický, CSc., Orientální ústav Akademie věd České republiky

Prof. Dr. Bruce Jackson, Department of Anthropology, State University of New York, Buffalo, USA

Prof. PhDr. Josef Kolmaš, DrSc., emeritní ředitel Orientálního ústavu Akademie věd České republiky

Prof. Dr. Janusz Piontek, Ph.D., DSc., Institute of Anthropology, Adam Mickiewicz University, Poznań, Polská republika

Dr. Stefan Lorenz Sorgner, Ph.D., Friedrich-Alexander Universität Erlangen-Nürnberg, Spolková republika Německo

Prof. PhDr. Jiří Svoboda, DrSc., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity a Archeologický ústav AV ČR Brno

Doc. Ing. Jan Sýkora, Ph.D., Ústav Dálného východu Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

Prof. Erik Trinkaus, Washington University, Saint Louis, USA, člen National Academy of Science of USA

Prof. PhDr. Břetislav Vachala, CSc., Český egyptologický ústav Univerzity Karlovy v Praze

Doc. RNDr. Václav Vančata, CSc., Oddělení antropologie Katedry biologie a ekologické výchovy Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy v Praze

RNDr. Daniel Vaněk, Ph.D., Forenzní DNA servis, Fakultní nemocnice Na Bulovce, Praha

Doc. MUDr. Jaroslav Zvěřina, CSc., Sexuologický ústav 1. lékařské fakulty Univerzity Karlovy a Všeobecné fakultní nemocnice Univerzity Karlovy v Praze

Vydavatel / Published by

Masarykova univerzita, Žerotínovo náměstí 9, 601 77 Brno, IČ 00216224

**muni
PRESS**

Ve spolupráci s Akademickým nakladatelstvím CERM, Purkyňova 95a, 612 00 Brno, IČ 60733411

Recenzovaný vědecký časopis je publikován dvakrát do roka na internetu a tiskem. Cena za číslo je 135 Kč.

Objednávky časopisu přijímá vydavatel.

Více informací a obsah časopisu je k dispozici na: https://journals.muni.cz/anthropologia_integra

Časopis vítá odborné texty (v anglickém, českém, německém a slovenském jazyce), které odpovídají jeho interdisciplinárnímu zaměření. Redakce přijímá příspěvky elektronicky přes redakční systém (více o registraci do systému na https://journals.muni.cz/anthropologia_integra) případně e-mailem na obě dvě uvedené adresy: jmalina@sci.muni.cz a tmorkovsky@email.cz.
Uzávěrka příštího čísla (roč. 7, č. 2, 2016) je **15. září 2016**.

Reviewed scientific journal issued twice a year on the internet and in print.

Price of one printed issue is 135 Kč (5 EURO).

Orders for the journal are accepted by the publisher.

More information and content of the journal are available on the website: https://journals.muni.cz/anthropologia_integra

The journal welcomes submissions in Czech, English, German and Slovak, relating to the field of anthropology (broadly conceived as an integral branch of science with interdisciplinary orientation). The editor's office accepts manuscripts submitted via either the Open Journal System (for more information on registration process, see https://journals.muni.cz/anthropologia_integra) or e-mailed to the following electronic addresses: jmalina@sci.muni.cz and tmorkovsky@email.cz.

The deadline for the next number (volume 7, number 2, 2016) is **September, 15th, 2016**.

Obálka / Cover: Stáňa Bártová.

Grafická a typografická úprava / Graphic and typographic design: Stáňa Bártová, Jan Jordán, Tomáš Mořkovský.

Sazba / Typesetting: Tomáš Mořkovský.

Ilustrace na přebalu / Illustration on cover (*Adam a Eva / Adam and Eve*, 1998, olej / oil, sololit / fibreboard, 66x50 cm)

a v záhlaví / and at the head (*Logo Ústavu antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity / Logotype of the Anthropological Institute, Faculty of Science, Masaryk University*, 1999, tuš / Indian ink, papír / paper, 16x9,7 cm) Alois Míkulka.

Tisk / Print: FINAL TISK s. r. o. Olomučany.

Registrováno MK ČR pod č. MK ČR E 19852

ISSN 1804-6657 (tištěná verze)

ISSN 1804-6665 (on-line verze)

Obsah / Contents

Studie / Studies

- 7 Tereza Žalmanová – Kristýna Hošková – Jan Nevorál – Šárka Prokešová – Kateřina Zámotná – Zora Kotíková – Jaroslav Petr
Story of Bisphenol S – Steps from Bad to Worse
Bisfenol S – příběh politováníhodné substituce
- 13 Michaela Stančíková – Sandra Sázelová
Stopy ľudského ohryzu na kostiach (Pilotná experimentálna analýza)
Human Gnaw Marks on Bones (Pilot Experimental Analysis)
- 21 Tomáš Janoušek
Výživa u australopitéků
Nourishment among Australopithecines
- 31 Jaromír Kovárník
Mladoneolitíční zemědělci a kruhové monumenty. Trojitý rondel kultury s vypíchanou keramikou v Plotištích n/L II
Late Neolithic Farmers and Circular Monuments. Triple Rondel of the Stroked Pottery Culture in Plotiště n / L II
- 45 Olga Džulajová
O roli stravy v životě reemigranta. Vliv stravovacích návyků na formování identity československých přesídlenců z Bulharska
On the Role of Food in Reemigrants' Life. The Influence of Dietary Habits on Forming the Identity of Czechoslovak Reemigrants from Bulgaria
- 53 Miroslav Popper
Jednodetnost: pre a proti
Single-child Families: Pros and Cons
- 61 Barbora Půtová
Similarities and Connections between Postsocialism and Postcolonialism: Analysis of Postsocialist and Postcolonial Countries
Podobnosti a spojitosti mezi postsocialismem a postkolonialismem: analýza postsocialistických a postkoloniálních států
- 69 Kateřina Vojtíšková – Markéta Poláková – Věra Patočková
Kulturní plánování v kontextu městského rozvoje a udržitelnosti
Cultural Planning in the Context of Urban and Sustainable Development

Obsah / Contents

Recenze / Reviews

- 79 Martin Novák
J. A. Svoboda: Dolní Věstonice – Pavlov
J. A. Svoboda: Dolní Věstonice – Pavlov

- 80 Robin Pěnička
Příběh člověka
The Story of Man

Zprávy / Reports

- 82 Barbora Pütová
2081: Pomník developerům
2081: Monument for Developers

Story of Bisphenol S – Steps from Bad to Worse

Tereza Žalmanová¹ – Kristýna Hošková¹ – Jan Nevorál² – Šárka Prokešová¹ –
Kateřina Zámostná¹ – Zora Kotíková³ – Jaroslav Petr^{4,5}

1 Czech University of Life Sciences Prague, Faculty of Agrobiolgy, Food and Natural Resources, Department of Veterinary Sciences, Kamýcka 129, 165 21 Prague 6 - Suchbøl, Czech Republic

2 Biomedical Center, Faculty of Medicine in Pilsen, Charles University in Prague, alej Svobody 1655/76, 323 00 Pilsen

3 Department of Chemistry, Faculty of Agrobiolgy, Food and Natural Resources, Czech University of Life Sciences in Prague, Prague 6-Suchbøl, Czech Republic

4 Institute of Animal Science, Přátelství 815, 104 00 Prague-Uhřetěves, Czech Republic

5 corresponding author Jaroslav Petr: petr@vuzv.cz

Received 20th August 2015; accepted 15th February 2016

BISFENOL S – PŘÍBĚH POLITOVÁNÍHODNÉ SUBSTITUCE

ABSTRAKT Žijeme v „době plastové“. Obrovské množství plastů vstupuje do životního prostředí a z tohoto materiálu se uvolňuje řada chemikálií s endokrinně disruptivními účinky. Bisfenol A (BPA) je znám jako jeden z takových účinných endokrinních disruptorů uvolňovaných z plastů. Tato látka vykazuje široké spektrum negativních efektů na zdraví zvířat i lidí. Proto bylo používání BPA v řadě lidských oborů omezeno a u mnoha výrobků je garantováno, že BPA neobsahují. BPA může v plastech chybět, jen pokud je nahrazen jinými látkami. Jako náhrada za BPA se často používá bisfenol S (BPS), i když jeho endokrinně disruptivní účinky jsou prozkoumány jen velmi málo. Jako chemikálie, jejíž používání podléhá mnohem slabší legislativní regulaci než její předchůdce, je nyní BPS používán v mnoha materiálech. Nově získávané poznatky ale stále jasněji ukazují, že BPS není zdaleka bezpečná látka. Nenápadná náhrada BPA za BPS může být vnímána jako zlepšení. Ale zdá se, že tomu přesně naopak. S tím, jak se BPS šíří naším „do plastu zabaleným“ světem, jsme se jen dostali z bláta do louže.

KLÍČOVÁ SLOVA antropocén; endokrinní disruptory; bisfenol A; bisfenol S; politováníhodná náhrada

ABSTRACT We are living in the “Age of Plastics”. A vast amount of this material enters the environment, with chemicals released from the bulk of this matter often exhibiting endocrine-disrupting effects. Bisphenol A (BPA), originating from plastics, is well-known as such a potent endocrine disruptor. This compound exhibits wide spectra of detrimental effects on animal and human health. For these reasons, the use of BPA has been limited in many human activities and bisphenol A-free products are now guaranteed. As a key compound of many plastics, BPA could not be omitted from plastics without being replaced by other chemicals. Bisphenol S (BPS) is often chosen as a substitute for BPA, although its endocrine-disruptive effects are poorly known. As a chemical facing much less stringent legislation than BPA, its forerunner, BPS is now widely used in many materials. However, an increasing volume of new knowledge indicates that BPS is far from safe. The “silent” substitution of BPA with BPS could be perceived as an improvement. However, the converse appears to be true. With BPS spreading through our “plastic-encased” world, we are going from bad to worse.

KEY WORDS anthropocene; endocrine disruptors; bisphenol A; bisphenol S; regrettable substitution

INTRODUCTION

For several past centuries, mankind and its activities have become such an important factor shaping the environment of our planet that the term ‘Anthropocene’ is starting to be

used for the present period of human history (Monastersky, 2015). Besides other phenomena, the excessive use of plastics and their quick integration into the environment, including the seas and oceans, has become characteristic of the current stage of development of human civilisation (Jambeck et al.,

Figure 1. Bisphenol A is primarily used to make plastics, such as this polycarbonate water bottle. (Source Wikimedia)

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d7/Polycarbonate_water_bottle.JPG

2015). Microplastic – plastic particles smaller than 5 mm – accumulate in the oceans (Rochman et al., 2013), are trapped in the polar ice (Obbart et al., 2014) and integrate into living organisms (Wright et al., 2013; Watts et al., 2014). In some cases, plastics become part rocks which are known as plastiglomerates (Corcoran et al., 2013).

Hormonally active substances are released from plastics into the environment (Vandenberg et al., 2012). These chemicals are known as endocrine disruptors (Colborn, 2004). They are defined as „any chemical that can interact directly or indirectly with the endocrine system, and subsequently result in an effect on the endocrine system, target organs and tissues“ (EFSA, 2012). It is estimated that exposure to endocrine disruptors in inhabitants of the European Union results in annual damages amounting to at least €157 billion, both in healthcare costs, as well as in lost earning potential. The upper limit for these estimates of the damages is around €270 billion, representing 2 % of the gross domestic product of European Union countries (Trasande et al., 2015).

Bisphenol A (BPA), which was used as an important component in many materials including various plastics, represents one of the substances which completely fulfils the definition of endocrine disruptor. Due to fear of the endocrine-disrupting effects of BPA, this chemical has been replaced in some

materials with other substances. Products made from these materials are guaranteed as BPA-free.

But we have to ask what chemicals have replaced BPA in BPA-free products? One of the substitutes for BPA is bisphenol S (BPS). Despite there being only limited data on the endocrine-disrupting properties of BPS, this chemical is not subjected to such strict regulation as BPA. Today BPS is used in bulk and its presence has been demonstrated both in the environment and in the human body. This begs the question whether this substitution of bisphenol S is a step in the right direction.

BISPHENOL A

Bisphenol A is one of the most mass-produced chemicals in the world. Annually about 4 million tons of BPA is produced and about 100 tons is released into the environment every year (Vandenberg et al., 2010). This substance was first synthesised in the late 19th century. In the 1930s, it was tested as a potential oestrogen, but was not of practical use. The industrial production of plastics with BPA began in the 1940s and 1950s. BPA was quickly used as a component of polycarbonate plastics for food containers and in epoxy resins e.g. in dental fillings. Further widespread use of BPA occurred in recycled paper and in paper for thermal printers. A certain quantity of BPA is released from all these materials and this chemical enters the environment, food chain and human body (Rubin, 2011).

Although BPA was evaluated by EFSA from a toxicological point of view as a substance which does not constitute a serious risk (EFSA, 2015), endocrinologists have classified BPA as an endocrine disruptor with considerable health risks (Vandenberg et al., 2010). Most of the population of developed countries have quantifiable levels of BPA in their organisms. The highest levels were detected in children and youth, lower levels were detected in adults (Calafat et al., 2008). This is an alarming finding, because it is suggested that children have increased sensitivity to the endocrine effects of BPA (Richter et al., 2007). Since BPA has even been detected in the bodies of pregnant women, amniotic fluid, placenta, and in the umbilical cord blood of newborn, there is concern about the effect of this substance on infants during prenatal development (Vandenberg et al., 2007a). Concentrations of BPA detected in the blood of the newborn in intensive care units were of an or-

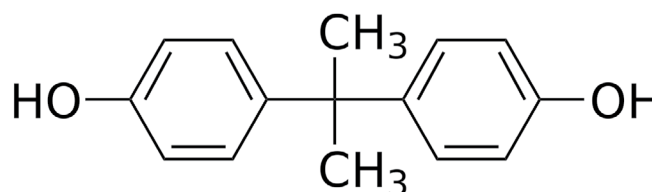

Figure 2. Bisphenol A (Source Wikimedia)
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f8/4%2C4%27-%28propane-2%2C2-diy1%29diphenol_200.svg

der of magnitude higher than those in healthy babies. In this case, the source of BPA is medical material made of plastics (Calafat et al., 2009).

Although food and beverages are considered as the major source of BPA, other inputs of BPA into the human body cannot be underestimated, such as the inhalation of contaminated air and the penetration of BPA through the skin. For example, high concentrations of BPA have been demonstrated in supermarket cashiers, who are in contact with the paper for thermal printers and banknote paper containing bisphenol S (Braun et al., 2011). BPA escapes into the air e.g. after the combustion of plastics (Fu-Kawamura, 2010).

THE EFFECTS OF BPA

BPA is known to act as xenoestrogen. Although BPA binds to classic oestrogen receptors much more weakly than estradiol, due to its actions on other target structures of estrogens, the overall estrogenic effects of BPA are comparable to estradiol (Watson et al., 2005). Some metabolites of BPA may even be more effective than BPA alone (Ben-Jonathan – Steinmetz, 1998). Moreover, the influence of BPA is not limited to its estrogenic effects, since it has a wider spectrum of action (Routledge et al., 2000) and acts e.g. as an antiandrogen (Kruger et al., 2008)

BPA acts on a wide variety of tissues and organs. The effect on neural tissue of the brain was clearly demonstrated by distinct effects on behaviour. For example, BPA prevents masculinisation of the brain during the fetal development of males (Patisaue et al., 2006) and interferes with the parental behaviour of males and females (Johnson et al., 2015). BPA disrupts embryonic and fetal development by affecting thyroid hormone signalling pathways (Heimeier – Shi, 2010) and also has a negative impact on the balance of glucocorticoid hormones (Prasanth et al., 2010). A number of effects of BPA, including its multigenerational effects, are apparently caused by BPA-induced epigenetic changes (Dolinoy et al., 2007; Bromer et al., 2010).

BPA AND REPRODUCTION

As an endocrine disruptor, BPA interferes significantly with reproduction in mammals. It has been shown in mice that daughters of mothers exposed to BPA have lower pregnancy rates and lower numbers of pups (Cabaton et al., 2011). The effect of BPA on the reproductive system is complex. BPA affects the whole hypothalamic-pituitary-gonadal axis. In females, it affects the secretion of gonadotropin-releasing hormone in the hypothalamus (Patisaue et al., 2006) and the functions of the pituitary gland (Ramos et al., 2003), ovaries (Hunt et al., 2003), uterus (Markey et al., 2005) and mammary glands (Vandenberg et al., 2007b).

In humans, elevated concentrations of BPA in women are linked to recurrent miscarriages (Sugiura-Ogasawara et al.,

2005) and premature births (Cantonwine et al., 2010). An apparent correlation between levels of BPA in the body and a reduced number of oocytes obtained from patients treated for infertility by assisted reproduction has been observed (Mok-Lin et al., 2010). The levels of BPA also correlate with increased incidence of reproductive system inflammation in post-menopausal women (Yang et al., 2009). There were significant correlations between elevated levels of BPA in the body and reduced sperm quality in men (Li et al., 2011).

BPA AND OBESITY

BPA belongs to the class of endocrine disrupters called obesogens which operates in the mammalian organism at many levels. As an obesogen, BPA contributes to changes in metabolism and its effects can result in overweight and obesity (Newbold et al., 2008). It also contributes to the disruption of the glucose metabolism (Alonso-Magdalena et al., 2006) and thus could elevate the risks of diabetes. Obesogenic effects of BPA could be involved in the proven correlation between levels of BPA in the body and the risk of cardiovascular disease (Melzer et al., 2010).

BISPHENOL S

Knowledge of the endocrine-disrupting effects of BPA led to the restricted use of this substance in many countries and its substitution with other chemicals. In many cases, bisphenol S is used as a substitute for BPA. This substance is currently not subject to rigorous regulation. At present, BPS is used in a wide range of products (Liao – Kannan, 2011) and its presence has been demonstrated in humans in many populations in economically developed countries (Liao et al., 2012). In many cases, the label “BPA-free” does not mean “bisphenol-free” because BPA is replaced with BPS. This fact is of particular concern (Glausiusz, 2014; Zimmerman – Anastas, 2015). Several studies have shown that BPS has significant endocrine-disrupting effects. Eladak et al. (2015) demonstrated

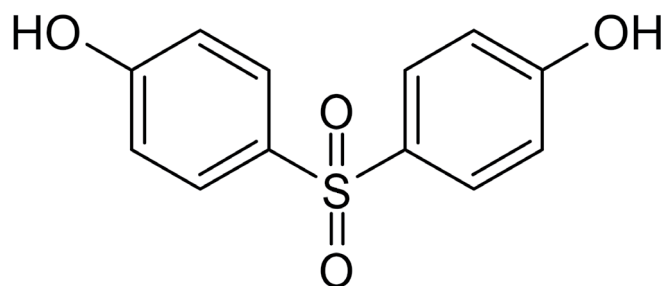

Figure 3. Bisphenol S (Source Wikimedia)
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/b/b8/Bisphenol_S.svg

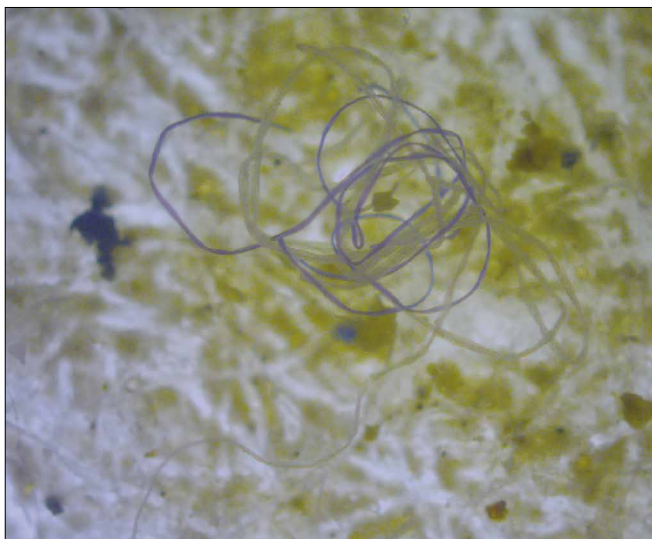

Figure 4. Microplastic fibers identified in the marine environment. (Source Wikimedia)
<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/0d/Snap-40.jpg>

a negative effect of BPS on mammalian testicular tissue. Vinas and Watson (2013) showed a negative effect of BPS on the function of the mammalian pituitary gland. The negative impact of BPS on reproduction in fish has been clearly demonstrated (Ji et al., 2013). Our preliminary results show that BPS also seriously disrupts the reproduction of mammalian females (Žalmanová et al., 2015).

CONCLUSION

It could appear that we are living the happy-end story in which the dangerous BPA pollutant has been replaced with a safer substance. But the situation is not as rosy as it seems at first glance. The substitution of BPA with BPS is referred to as a “regrettable substitution” (Zimmerman – Anastas, 2015). Unfortunately, this is not an isolated case. There are many similar “regrettable substitutions”. For example, pyrethroids which replaced older insecticides, such as the organochlorines, organophosphates and carbamates, have shown a broad spectrum of undesirable side effects. It now appears that pyrethroids can also have a negative impact on mammals including man. In mammals, pyrethroids affect the functions of the brain (Viel et al, 2015) and reproductive organs (Petr et al., 2013).

There are some “happy-end stories” in the substitution of a detrimental chemical with a harmless one, e.g. the replacement of a wood preservative based on carcinogenic chromate copper arsenate (Landrigan et al., 2004) with the benign wood preservative, alkaline copper quaternary. However, we still face too many substitutions of chemicals which are steps from bad to worse. The story of bisphenol S is just one such example.

ACKNOWLEDGEMENT

This work was supported by the Ministry of Agriculture of Czech Republic (NAZV – project No. QJ1510138) and by the Internal Grant Agency of the Czech University of Life Sciences Prague (CIGA - project No. 20132035).

REFERENCES

- Alonso-Magdalena, P. – Morimoto, S. – Ripoll, C. – Fuentes, E. – Nadal, A. (2006): The estrogenic effect of bisphenol A disrupts pancreatic beta-cell function in vivo and induces insulin resistance. *Environmental Health Perspectives*, 114, 106–112.
- Ben-Jonathan, N. – Steimetz, R. (1998): Xenoestrogens: the emerging story of bisphenol A. *Trends in Endocrinology and Metabolism*, 9, 124–128.
- Braun, J. M. – Kalkbrenner, A. E. – Calafat, A. M. – Bernert, J. T. – Ye, X. – Silva, M. J. – Barr, D. B. – Sathyanarayana, S. – Lanphear, B. P. (2011): Variability and predictors of urinary bisphenol A concentrations during pregnancy. *Environmental Health Perspectives*, 119, 131–137.
- Bromer, J. G. – Zhou, Y. – Taylor, M. B. – Doherty, L. – Taylor, H. S. (2010): Bisphenol-A exposure in utero leads to epigenetic alterations in the developmental programming of uterine estrogen response. *FASEB Journal*, 24, 2273–2280.
- Cabaton, N. J. – Wadia, P. R. – Rubin, B. S. – Zalko, D. – Schaeberle, C. M. – Askenase, M. H. – Gadbois, J. L. – Tharp, A. P. – Whitt, G. S. – Sonnenschein, C. – Soto, A. M. (2011): Perinatal exposure to environmentally relevant levels of bisphenol A decreases fertility and fecundity in CD-1 mice. *Environmental Health Perspectives*, 119, 547–552.
- Calafat, A. M. – Ye, X. – Wong, L. Y. – Reidy, J. A. – Needham, L. L. (2008): Exposure of the U.S. population to bisphenol A and 4-tertiary-octylphenol. *Environmental Health Perspectives*, 116, 39–44.
- Calafat, A. M. – Weuve, J. – Ye, X. – Jia, L. T. – Hu, H. – Ringer, S. – Huttner, K. – Hauser, R. (2009): Exposure to bisphenol A and other phenols in neonatal intensive care unit premature infants. *Environmental Health Perspectives*, 117, 639–644.
- Cantonwine, D. – Meeker, J. D. – Hu, H. – Sánchez, B. N. – Lamadrid-Figueroa, H. – Mercado-García, A. – Fortenberry, G. Z. – Calafat, A. M. – Téllez-Rojo, M. M. (2010): Bisphenol a exposure in Mexico City and risk of prematurity: a pilot nested case control study. *Environmental Health*, 9, 62.
- Colborn, T. (2004): Endocrine disruption over view: are males at risk? *Advances in Experimental Medicine and Biology*, Volume 545, 189–201.
- Corcoran, P. L. – Moore, C. J. – Jazvac, K. (2014): An anthropogenic marker horizon in the future rock record. *Geological Society of America Today*, 24, 4–8.
- Dolinoy, D. C. – Huang, D. – Jirtle, R. L. (2007): Maternal nutrient supplementation counter acts bisphenol A-induced DNA hypomethylation in early development. *Proceedings of the National Academy of Sciences USA*, 104, 13056–13061.
- Eladak, S. – Grisin, T. – Moison, D. – Guerquin, M. J. – N’Tumba-Byn, T. – Pozzi-Gaudin, S. – Benachi, A. – Livera, G. – Rouiller-Fabre, V. – Habert, R. (2015): A new chapter in the bisphenol A story: bisphenol S and bisphenol F are not safe alternatives to this compound. *Fertility and sterility*, 103, 11–21.
- European Food and Safety Agency (2012): *EFSA Scientific Colloquium Summary Report*, 17, 64.
- European Food and Safety Agency (2015): *EFSA Journal*, 13, 3978.
- Fu, P. – Kawamura, K. (2010): Ubiquity of bisphenol A in the atmosphere. *Environmental Pollution*, 158, 3138–3143.
- Glausiusz, J. (2014): Toxicology: The plastics puzzle. *Nature*, 508, 306–308.
- Heimeier, R. A. – Shi, Y. B. (2010): Amphibian metamorphosis as a model for studying both the morphological effects and the underlying molecular basis of endocrine disruptors on vertebrate development: A case study with the xenoestrogen bisphenol A. *General and Comparative Endocrinology*, 168, 181–189.

- Hunt, P. A. – Koehler, K. E. – Susiarjo, M. – Hodges, C. A. – Ilagan, A. – Voigt, R. C. – Thomas, S. – Thomas, B. F. – Hassold, T. J. (2003): Bisphenol A exposure causes meiotic aneuploidy in the female mouse. *Current Biology*, 13, 546–553.
- Jambeck, J. R. – Geyer, R. – Wilcox, C. – Siegler, T. R. – Perryman, M. – Andrad, A. – Naryan, R. – Law, K. L. (2015): Plastic waste inputs from land into the ocean. *Science*, 347, 768–771.
- Ji, K. – Hong, S. – Chou, Y. K. K. (2013): Effects of Bisphenol S Exposure on Endocrine Functions and Reproduction of Zebrafish. *Environmental Science and Technology* 47, 8793–8800.
- Johnson, S. A. – Javurek, A. B. – Painter, M. S. – Peritore, M. P. – Eilersieck, M. R. – Roberts, R. M. – Rosenfeld, C. S. (2015): Disruption of Parenting Behaviors in California Mice, a Monogamous Rodent Species, by Endocrine Disrupting Chemicals. *PLoS ONE*, 10, doi:10.1371/journal.pone.0126284.
- Kruger, T. – Long, M. – Bonefeld-Jørgensen, E. C. (2008): Plastic components affect the activation of the aryl hydrocarbon and the androgen receptor. *Toxicology*, 246, 112–123.
- Landrigan, P. J. – Kimmel, C. A. – Correa, A. – Eskenazi, B. (2004): Children's health and the environment: public health issues and challenges for risk assessment. *Environmental Health Perspectives*, 112, 257–265.
- Li, D. J. K. – Zhou, Z. – Miao, M. – He, Y. – Wang, J. – Ferber, J. (2011): Urine bisphenol-A (BPA) level in relation to semen quality. *Fertility and Sterility*, 95, 625–630.
- Liao, C. – Liu, F. – Alomirah, H. – Loi, V. D. – Mohd, M. A. – Moon, H. B. (2012): Bisphenol S in urine from the United States and seven Asian countries: occurrence and human exposures. *Environmental Science and Technology*, 46, 6860–6866.
- Liao, C. – Kannan, K. (2011): Widespread occurrence of bisphenol A in paper and paper products: implications for human exposure. *Environmental Science and Technology*, 45, 9372–9379.
- Markey, C. M. – Wadia, P. R. – Rubin, B. S. – Sonnenschein, C. – Soto, A. M. – Melzer, D. (2005): Long-Term Effects of Fetal Exposure to Low Doses of the Xenoestrogen Bisphenol-A in the Female Mouse Genital Tract. *Biology of Reproduction*, 72, 1344–1351.
- Mok-Lin, E. – Ehrlich, S. – Williams, P. L. – Petrozza, J. – Wright, D. L. – Calafat, A. M. – Ye, X. – Hauser, R. (2010): Urinary bisphenol A concentrations and ovarian response among women undergoing IVF. *International Journal of Andrology*, 33, 385–393.
- Monastersky, R. (2015): "Anthropocene: The human age." *Nature*, 519 (7542), 144–147.
- Newbold, R. R. – Padilla-Banks, E. – Jefferson, W. N. – Heindel, J. J. (2008): Effects of endocrine disruptors on obesity. *International Journal of Andrology*, 31 (2), 201–208.
- Patisaue, H. B. – Fortino, A. E. – Polston, E. K. (2006): Neonatal genistein or bisphenol-A exposure alters sexual differentiation of the AVPV. *Neurotoxicology and Teratology*, 28, 111–118.
- Petr, J. – Chmelíková, E. – Žalmanová, T. – Tůmová, L. – Kheilová, K. – Kučerová-Chrpová, V. – Jílek, F. (2013): Pyrethroids cypermethrin, deltamethrin and fenvalerate have different effects on in vitro maturation of pig oocytes at different stages of growth. *Animal*, 7, 134–142.
- Prasanth, G. K. – Divya, L. M. – Sadavisan, C. (2010): Bisphenol-A can bind to human glucocorticoid receptor as an agonist: an *in silico* study. *Journal of Applied Toxicology*, 30, 769–774.
- Ramos, J. G. – Varayoud, J. – Kass, L. – Rodríguez, H. – Costabel, L. – Muñoz-De-Toro, M. – Luque, E. H. (2003): Bisphenol A induces both transient and permanent histofunctional alterations of the hypothalamic-pituitary-gonadal axis in prenatally exposed male rats. *Endocrinology*, 144, 3206–3215.
- Rochman, C. M. – Browne, M. A. – Halpern, B. S. – Hentschel, B. T. – Hoh, E. – Karapanagioti, H. K. – Rios-Mendoza, L. M. – Takada, H. – The, S. – Thompson, R. S. (2013): Classify plastic waste as hazardous. *Nature*, 494, 169–171.
- Richter, C. – Birnbaum, L. S. – Farabolini, F. – Newbold, R. – Rubin, B. S. – Talsness, C. E. – Vandenberg, J. G. – Walsler-Kuntz, D. R. – vom Saal, F. S. (2007): In vivo effects of bisphenol A in laboratory rodent studies. *Reproductive Toxicology*, 24, 199–224.
- Routledge, E. J. – White, R. – Parker, M. G. – Sumpter, J. P. (2000): Differential effects of xenoestrogens on coactivator recruitment by estrogen receptor (ER) alpha and ER beta. *Journal of Biological Chemistry*, 275, 35986–35993.
- Rubin, B. S. (2011): Bisphenol A: An endocrine disruptor with widespread exposure and multiple effects. *Journal of Steroid Biochemistry and Molecular Biology*, 127, 27–34.
- Sugiura-Ogasawara, M. – Ozaki, Y. – Sonta, S. – Makino, T. – Suzumori, K. (2005): Exposure to bisphenol A is associated with recurrent miscarriage. *Human Reproduction*, 20, 2325–2329.
- Trasande, L. – Zoeller, R. T. – Hass, U. – Kortenkamp, A. – Grandjean, P. – Myers, J. P. – DiGangi, J. – Bellanger, M. – Hauser, R. – Legler, J. – Skakkebaek, N. E. – Heindel, J. J. (2015): Estimating burden and disease costs of exposure to endocrine-disrupting chemicals in the European Union. *Journal of Clinical Endocrinology and Metabolism*, 100, 1245–55.
- Vandenberg, L. N. – Colborn, T. – Hayes, T. B. – Heindel, J. J. – Jacobs, D. R. Jr. – Lee, D. H. – Shioda, T. – Soto, A. M. – vom Saal, F. S. – Welshons, W. V. (2012): Hormones and endocrine-disrupting chemicals: low-dose effects and nonmonotonic dose responses. *Endocrine Reviews*, 33, 378–455.
- Vandenberg, L. N. – Chahoud, I. – Heindel, J. J. – Padmanabhan, V. – Paumgartten, F. J. – Schoenfelder, G. (2010): Urinary, circulating, and tissue biomonitoring studies indicate widespread exposure to bisphenol A. *Environmental Health Perspectives*, 118, 1055–1070.
- Vandenberg, L. N. – Hauser, R. – Marcus, M. – Olea, N. – Welshons, W. V. (2007a): Human exposure to bisphenol A (BPA). *Reproductive Toxicology*, 24, 139–177.
- Vandenberg, L. N. – Maffini, M. V. – Wadia, P. R. – Sonnenschein, C. – Rubin, B. S. – Soto, A. M. (2007b): Exposure to environmentally relevant doses of the xenoestrogen bisphenol-A alters development of the fetal mouse mammary gland. *Endocrinology*, 148, 116–127.
- Viel, J. F. – Warembourg, C. – Le Maner-Idrissi, G. – Lacroix, A. – Limon, G. – Rouget, F. – Monfort, C. – Durand, G. – Cordier, S. – Chevrier, C. (2015): Pyrethroid insecticide exposure and cognitive developmental disabilities in children: The PELAGIE mother-child cohort. *Environment International*, 82, 69–75.
- Viñas, R. – Watson, C. S. (2013): Bisphenol S disrupts estradiol-induced nongenomic signaling in a rat pituitary cell line: effects on cell functions. *Environmental Health and Perspectives*, 121, 352–358.
- Watts, A. J. R. – Lewis, C. – Goodhead, R. M. – Beckett, S. J. – Moger, J. – Tyler, C. R. – Galloway, T. (2014): Uptake and retention of microplastics by the shore crab *Carcinus maenas*. *Environmental Science and Technology*, 48, 8823–8830.
- Watson, C. S. – Bulayeva, N. N. – Wozniak, A. L. – Finnerty, C. C. (2005): Signaling from the membrane via membrane estrogen receptor-alpha: estrogens, xenoestrogens, and phytoestrogens. *Steroids*, 70, 364–371.
- Wright, S. L. – Thompson, R. C. – Galloway, T. S. (2013): The physical impacts of microplastics on marine organisms: a review. *Environmental Pollution*, 178, 483–492.
- Yang, Y. J. – Hong, Y. C. – Oh, S. Y. – Park, M. S. – Kim, H. – Leem, J. H. – Ha, E. H. (2009): Bisphenol A exposure is associated with oxidative stress and inflammation in postmenopausal women. *Environmental Research*, 109, 797–801.
- Zimmerman, J. B. – Anastas, P. T. (2015): Toward substitution with no regrets. *Science*, 347, 1198–1199.
- Žalmanová, T. – Hošková, K. – Nevoral, J. – Zámotná, K. – Petr, J. (2015): Vliv bisfenolu S na meiotické zrání prasečích oocytů. *Bilaterální vědecké sympodium Endokrinné disruptory, Bratislava 04.-05.2015*, 37.

AUTHORS

- Tereza ŽALMANOVÁ, Ph.D. (18.11.1976, Praha)
She works as researcher at the Department of Veterinary Sciences, Czech University of Life Sciences Prague. She points out the study of endocrine disruptors' effect on female reproduction, currently emphasized on biological impact of bisphenols on oocyte maturation and fertilization.
- Kristýna HOŠKOVÁ, Ph.D. (19.10.1982, Praha)
She is researcher at the Department of Veterinary Sciences, Czech University of Life Sciences Prague. She is dealing with effects of endocrine disruptors on oocyte maturation.

Jan NEVORAL, Ph.D. (23.8. 1986, Jilemnice)

He is head of Laboratory of Reproductive Medicine in Biomedical Center in Pilsen, focused on mammalian gametogenesis and embryonic development, including endocrine disruption testing.

Šárka PROKEŠOVÁ (8.10. 1988, Kladno)

She is Ph.D. student at the Department of Veterinary Sciences, Czech University of Life Sciences Prague. The aim of her study is the evaluation of bisphenol S effect on oocyte maturation.

Kateřina ZÁMOSTNÁ (13.3. 1990, Praha)

She is Ph.D. student at the Department of Veterinary Sciences, Czech University of Life Sciences Prague. The aim of her thesis is the study of fertilization and early embryonic development of pigs.

Zora KOTÍKOVÁ, Ph.D. (14.4. 1981, Praha)

She is researcher at the Department of Chemistry, Czech University of Life Sciences Prague. She is dealing with analysis of environmental pollutants in plant- and animal-originated materials.

Jaroslav PETR, Ph.D., Professor (3.8. 1958, Kolín)

He works at the Institute of Animal Science, where he is engaged in the studies of animal reproduction and animal biotechnology. He is Professor at the Czech University of Life Sciences Prague. He is senior leader of research group focused on the effects of endocrine disruptors on mammalian fertility.

Stopy ľudského ohryzu na kostiach (Pilotná experimentálna analýza)

Michaela Stančíková¹, Sandra Sázellová^{1,2}

1 Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno

2 Středisko pro paleolit a paleoetnologie Archeologického ústavu AVČR, Brno, Dolní Věstonice 25, 691 29 Dolní Věstonice

Do redakce doručeno 14. května 2015; k publikaci přijato 7. března 2016

HUMAN GNAW MARKS ON BONES (PILOT EXPERIMENTAL ANALYSIS)

ABSTRACT In anthropological and archeological context the human gnaw marks produce information about the socio-cultural background of studied recent and ancient communities, especially in their dining attitudes and habits. Our paper presents a selected published methodologies used to study this topic and tests the human gnaw marks on experimental sample from Slovak Republic. This sample with 40 volunteers was divided into two groups – one was informed about the aim of the experimental project and the other remained uninformed. The prevalence of pits and scores caused by human incisors was recorded, followed by notches after secondary butchering processes (observed in both samples) and cut marks after table-knives (observed only in one sample). Finally, we have to admit, that according to the inter-sample analysis the style of dining and eating habits perhaps affects the appearance and stage of damages caused by human teeth.

KEY WORDS human gnaw marks; experimental study; Slovak Republic; dining and eating habits

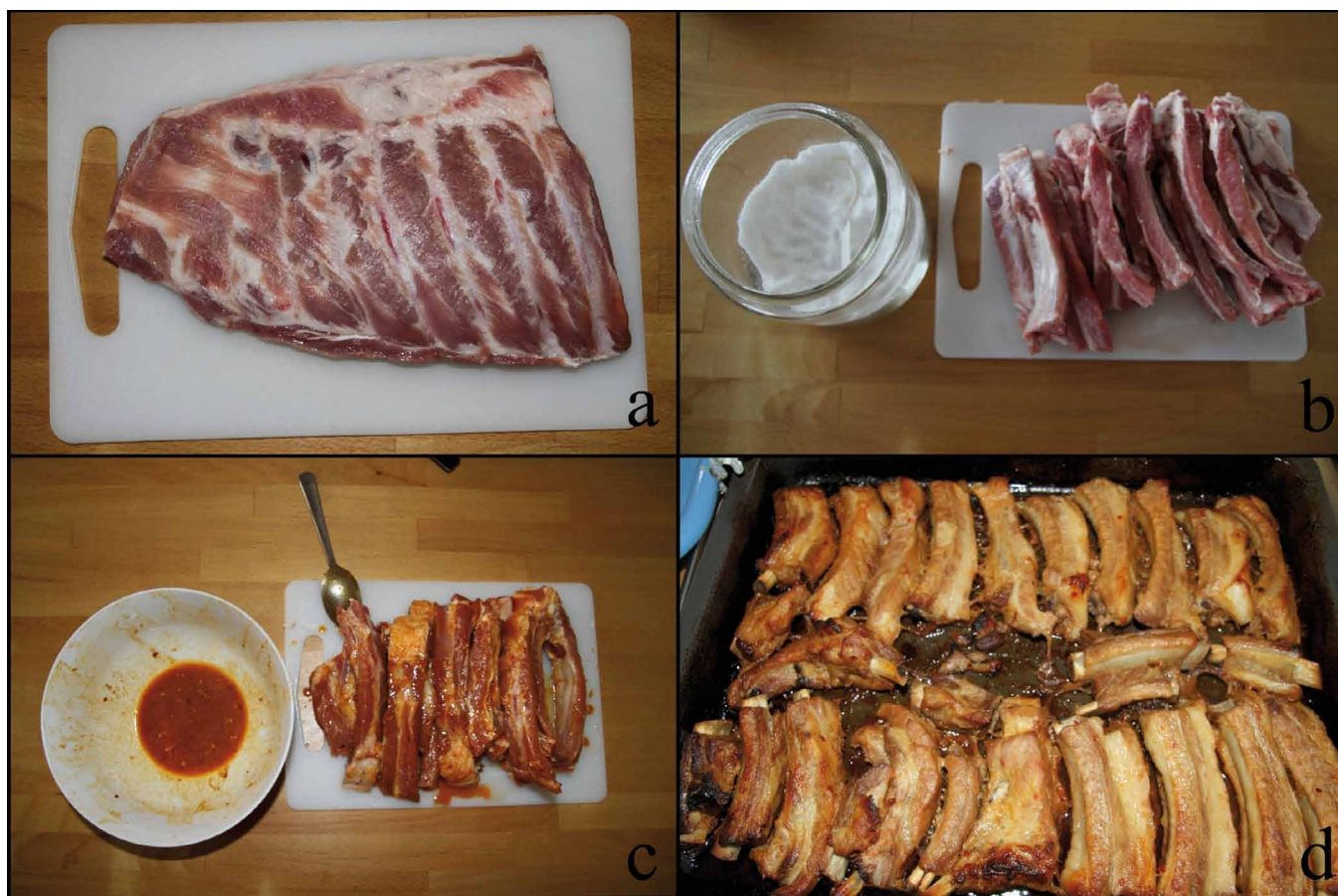
ABSTRAKT Stopy ľudského ohryzu sú v archeologickom a antropologickom kontexte zdrojom informácií o socio-kultúrnom pozadí skúmanej súčasnej i minulej spoločnosti, ich stravovacej kultúre a návykoch. Tento článok prezentuje výber z už publikovaných metodík používaných pri štúdiu tejto témy a testuje stopy ľudského ohryzu na experimentálnej vzorke zo Slovenskej republiky. Vzorke so 40 dobrovoľníkmi bola rozdelená do dvoch skupín – jedna skupina bola informovaná o cieľoch experimentálneho projektu a druhá skupina ostala neinformovaná. Prevažne boli zaznamenané jamky a škrabance spôsobené rezákmi, nasledovali škrabance ako pozostatky sekundárneho spracovania (pozorované v oboch súboroch) a zárezy po príborovom noži (pozorované len v jednom súbore). Podľa analýzy vzoriek navzájom pripúšťame možnosť, že štýl stravovania a stravovacích návykov ovplyvňuje výskyt a rozsah poškodení spôsobených ľudskými zubami.

KLÚČOVÉ SLOVÁ stopy ľudského ohryzu; experimentálna štúdia; Slovenská republika; jedálne a stravovacie návyky

ÚVOD DO PROBLEMATIKY ĽUDSKÉHO OHRYZU

Stopy ľudského ohryzu a okusu nachádzané na kostennom materiále sú pre archeológov a antropológov dôležitým tafonomickým faktorom, nasvedčujúcim o ekonomicko-subsistenčnom, ale aj symbolickom aspekte ľudského správania. Oblasť výskumu ľudského ohryzu na kostiach tak skrýva veľký potenciál ako na poli antropológie, tak i archeológie, pretože prostredníctvom ohryzu na kostiach je možné dokumentovať stopy od stravovacích návykov (Pobiner 2008,

373), cez vzájomné prekryvy s ostatnými živočíšnymi taxónmi (Martínez 2009, 17, Binford, 1981, 49) až po prípadnú antropofágiu (Fernández-Jalvo, Andrews 2011, 117). Problémom však je, že napriek snahe odborníkov stále neexistuje kľúč, podľa ktorého by bolo možné s istotou odlišiť poškodenia spôsobené ľudským ohryzom od niektorých iných tafonomických faktorov, napríklad ohryzu šeliem a i. (Elkin, Mondini 2000, 256). Avšak vzájomné odlišenie bolo už na konci 70. rokov 20. storočia považované za kľúčové napríklad v diskusii lovu u raných hominidov a ich konkurencie

Obr. 1. Postup prípravy bračkových rebriek z prvého súboru na konzumáciu, a – surový blok bravčových rebriek, b – naporcované rebrá solené, c – marinované rebrá, d – pečené rebrá. Foto M. Stančíková.

schopnosti šelmám, a preto sa štúdiu stôp ľudského ohryzu na kostiach ako jeden z prvých začal venovať L.R.Binford, ktorý vo svojich etnoarcheologických publikáciách (1978, 1981) poukázal na špecifické rozdrvené okraje kostí od Inuitov. U dlhších kostí, akými sú napríklad rebrá, si u Nunamiutov všimol, že žuvanie a cucanie je viazané pomerne striktné na laterálne konce kostí, naopak poškodenia ako jamky či škrabance sa na laterálnych koncoch nenachádzajú. Tieto znaky potom Binford porovnával s tými po mäsožravcoch (Binford 1978, 149; 1981, 36). V novšej štúdii M. Domínguez-Rodrigo a R. Barbu (2006), ktorá sa venovala preskúmaniu kostrového materiálu z oblasti FLK Zinj za účelom zistenia, v akom poradí sa k potrave dostávali mäsožravce a hominidi, došlo k zisteniu, že na vzorke, ktorú predtým študovali viacerí odborníci, sa síce nachádzajú povrchové modifikácie podobné zubom, no ich vznik bol podmienený biochemickými procesmi. Okrem toho pri skúmaní materiálu autori zistili, že frekvencia výskytu stôp po zuboch je oveľa nižšia, než bola dokumentovaná predchádzajúcimi odborníkmi na tej istej vzorke (Barba, Domínguez-Rodrigo 2006, 171). Ďalej G. Martínez (2009) uvádza vo svojom článku na základe vlastného recentného etnologického pozorovania nasledovné- stopy po žuvaní na vzorke kostí ko-

ristí z kmeňa Nukak v Kolumbii, sú v 7% zastúpené u opíc, u prasiat pekarovitých žiadne stopy po zuboch nedokumentuje. Z výsledkov ale prišiel k záveru, že najviac poškodení typických pre ľudské zuby je spôsobených extrakciou špiku a že prípadné spracovanie mäsa, ako je pečenie či varenie, uberať na atraktivite koristi pre predátorov (Martínez 2009, 16). M.J. Landt (2004) sa zameriaval na stopy po konzumácii na kostiach malých cicavcov od členov kmeňa Bofi, ktorí žijú v rezervácii N'gato v pralesoch Centrálnej Afriky. Jedným z vyvodенých záverov je, že z archeologického hľadiska sú poškodenia, ktoré spôsobujú zuby mäsožravcov a hominidov vo svojej podstate rovnaké, aj keď sa vzorovo líšia (Landt 2004, 121–122).

Popri paleoanropologických a etnoarcheologických štúdiách existuje niekoľko prác, ktoré sú zamerané na experimentálne overenie ľudského ohryzu v kontexte. D. Elkin a M. Mondini (2001) svoj experiment prevádzali medzi líškami (*Pseudalopex gymnocerus*) a ľuďmi. Zámerom štúdie bolo poukázať na absenciu výskumov, ktoré sa venujú odlišeniu stôp po zuboch stredne veľkých predátorov a ľudí. V závere udávajú, že viaceré znaky na kostiach boli spoločné pre obe skupiny konzumentov a ich lokalizácia bola tiež vo viacerých prípadoch podobná. Za zmienku stojí fakt, že v prípa-

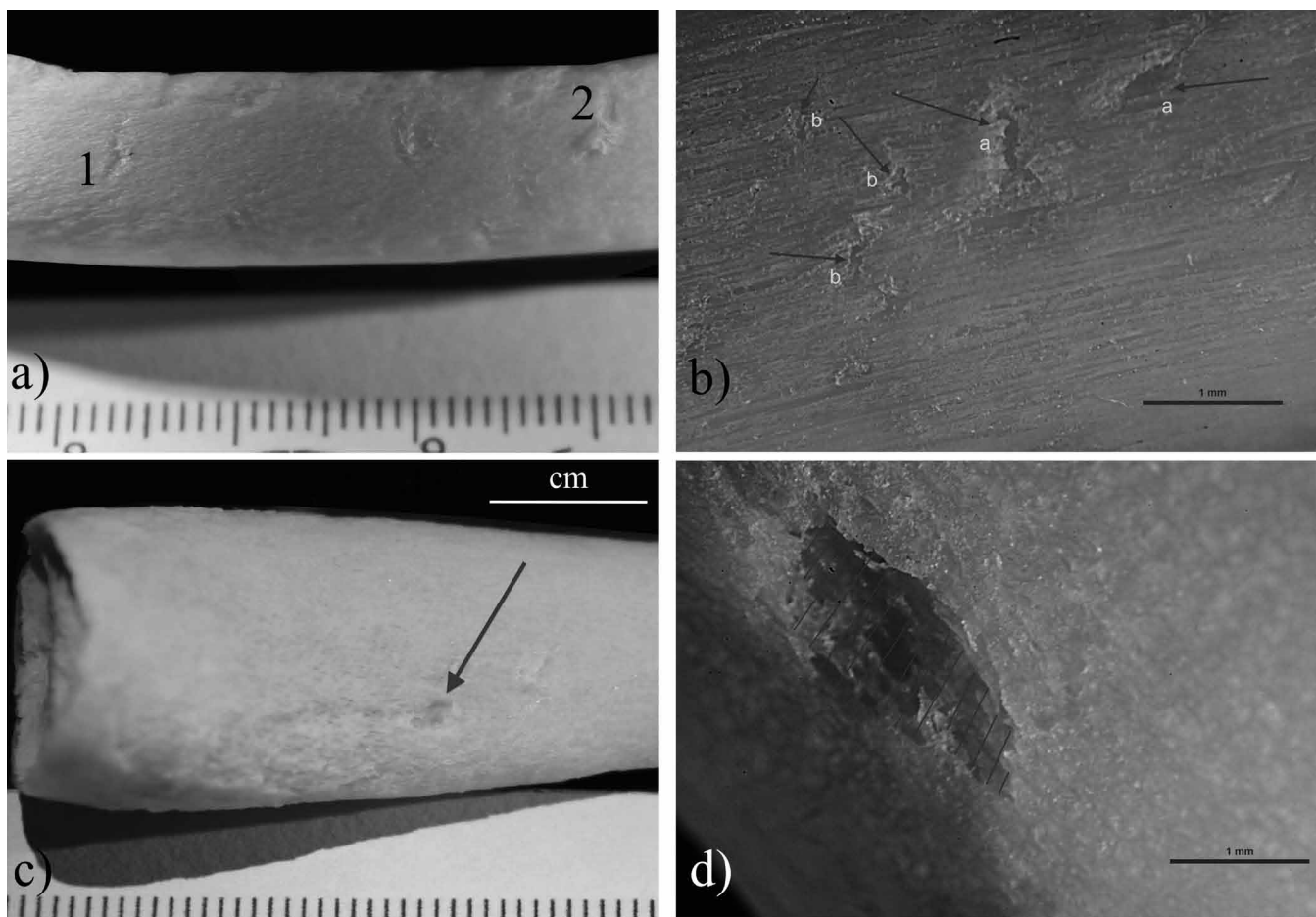
Obr. 2. Konzumácia rebier, súbor konkrétnych respondentov. Foto M. Stančíková.

de ľudí sa povrchové znaky spojené s poškodením periostu a mäkkého tkaniva vyskytujú častejšie, ako u líšok (Elkin, Mondini 2001, 259). L. Lloveras *et al.* (2009) svoj experiment naopak zamerali na stopy po spracovaní, varení a jedení kráľika divého (*Oryctolagus cuniculus*) za pomoci kamenných nástrojov. Samotná konzumácia ale prebiehala bez akéhokoľvek nástroja, práve pre zaistenie čo najvyššieho počtu autentických stôp. Bohužiaľ, z celkového počtu kostí len 21,2 % nieslo stopy po zuboch, najviac zastúpené boli na rebrách a pažnej kosti, menej na stavcoch a holennej kosti. Miesto ich výskytu bolo hlavne na telách rebier, proximálnych epifýzach dlhých kostí a na panve (Lloveras *et al.* 2009, 192).

Z vyššie uvedeného preto vyplýva, že znalosť stôp ľudského ohryzu na kostennom materiáli v kontexte ďalších podmienok a faktorov, akými sú napríklad kultúra či stravovacie návyky, obohacuje znalosti na poli archeológie či antropológie. Avšak v stredoeurópskom prostredí sa touto problematikou zaoberali práce len okrajovo, a preto z dôvodu absencie relevantnej štúdie sme sa rozhodli pre vlastný experiment s cieľom dokumentácie a analýzy stôp ľudského ohryzu na kostennom materiáli.

EXPERIMENTÁLNY DESIGN

Výskumná vzorka kostí pozostávala z dvoch súborov. Prvý kontrolný súbor (obr. 1) obsahoval 38 okúšaných rebier svine domácej (*Sus scrofa f. domestica*) od 20 konkrétnych respondentov vo veku 20–50 rokov, so zastúpením oboch pohlaví a s rôznym stavom chrupu. Pred samotnou konzumáciou boli respondenti prvého súboru informovaní o cieľoch a rizikách experimentu. Tiež boli poučení o tom, aby očistili kosti čo najdôkladnejšie bez príboru s použitím vyššej sily skusu ako pri bežnej konzumácii. Súčasne boli požiadaní, aby pri okusovaní použili okrem rezákov aj čreňové zuby a stoličky (obr. 2). Druhý súbor obsahoval 40 náhodne vybraných rebier taktiež zo svine domácej od 20 anonymných jedincov rôzneho veku a pohlavia z dvoch bratislavských reštaurácií, ktorí o experimente neboli informovaní. Obom reštauráciám boli poskytnuté uzatvárateľné priehľadné vrecká a na základe dohody s personálom každú porciu rebierok uložili do jedného vrecka. Z každého vrecka boli náhodne vybrané dve rebrá, ktoré boli zaradené do experimentu, zvyšok bol skartovaný.

Obr. 3. Škrabanc (a1), jamka (a2) a vpich (c) na rebre svine domácej v skutočnej veľkosti. Škrabance (b-a), jamky (b-b) a vpich (d) na rebre svine domácej, zväčšené 18x. Foto a grafická úprava M. Stančíková.

METODIKA POPISU A VYHODNOTENIE MATERIÁLU

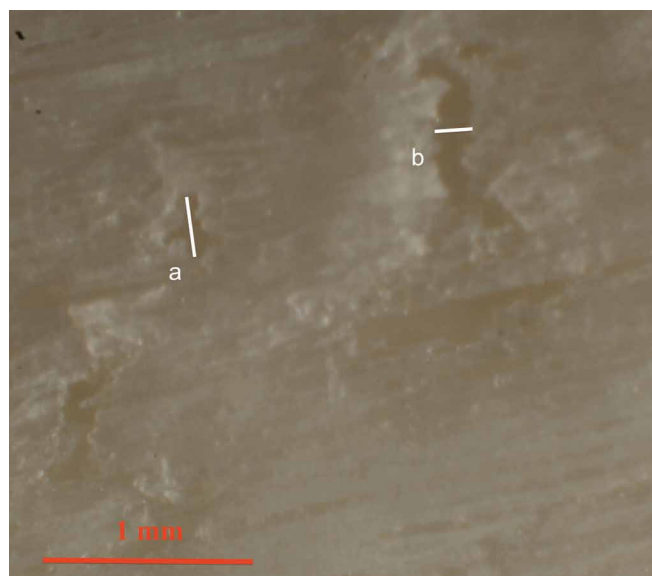
Čistenie a dokumentácia materiálu

Kosti z oboch súborov boli následne šetrne očistené a vyblebené peroxidom. Po vysušení boli kosti pozorované najprv voľným okom a stolnou lupou typu Pro's Kit MA-1205CB so zväčšením 2,25x a vstavaným LED osvetlením. Potom bola každá kosť analyzovaná aj svetelným stereomikroskopom typu Nikon SMZ1500 pod zväčšením 18x v detašovanom pracovisku Archeologického ústavu AV ČR, Brno v Dolných Věstoniciach. Priebeh celého experimentu bol zaznamenávaný fotoaparátom Canon EOS 7D s objektívom Tamron AF 17–50 mm. Fotografie zo stereomikroskopu boli zachytené fotoaparátom Nikon D7000.

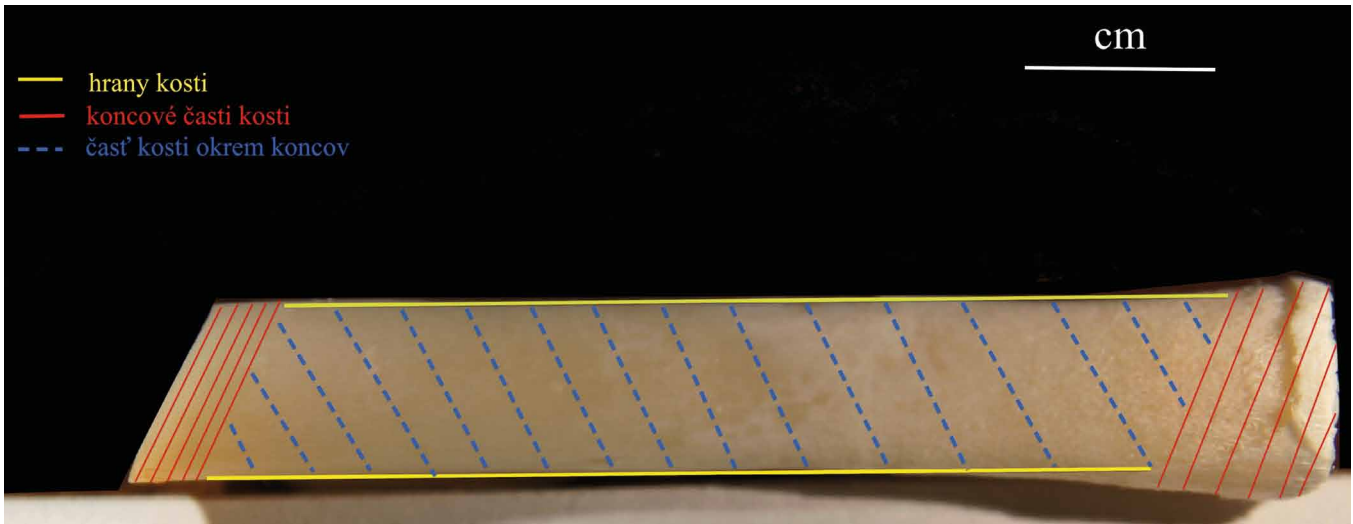
Charakteristika a vyhodnocovanie stôp

Základné stopy, ktoré boli pozorované na oboch súboroch, vychádzajú z Binfordovej (1981) štúdie, v ktorej popisuje tieto tri základné kategórie, charakteristické pre kosti poškodené mäsožravcami a ľuďmi – jamky (*pits*), vpichy (*punctures*) a škrabance (*scores*) (obr. 3). Jamky sú povrchové stopy

spravidla spôsobené rezákmi (Andrews, Fernández-Jalvo 2011, 121), ktoré postrádajú pozdĺžnu osu (Andrews, Fer-

Obr. 4. Merané rozmery jamôk (a) a škrabancov (b) na rebre svine domácej. Foto a grafická úprava M. Stančíková.

Obr. 5. Označenie plôch pre rozdelenie stôp do šiestich podkategórií na časti rebra svine domácej. Foto a grafická úprava M. Stančíková.

nandéz-Jalvo 1997, 192). Tento jav je u mäsožravcov bežný, viac spojený s extenzívne žuvanými kosťami než so žraním a odtrhnutím mäsa od kosti, ako je tomu pri zabití (Binford 1981, 46). Škrabance sú povrchové poškodenia, ktorých pozdĺžna osa je viac ako 4x dlhšia než priečna (Andrews, Fernández-Jalvo 1997, 192) a rovnako ako jamky sú spôsobené rezákmi (Andrews, Fernández-Jalvo 2011, 121). Ich dizajn je na prvý pohľad podobný so zásahmi noža, no na rozdiel od nich sú škrabance orientované takmer vždy trasverzálne na pozdĺžnu osu kosti. Je to spôsobené tým, že vznikajú pri otáčaní kostí proti zubom, prípadne pri ťahaní zubov po relatívne kompaktnej kosti (Binford 1981, 46). Vpichy naopak prerážajú povrchovú kompaktnú vrstvu a často zasahujú až do spongiózy (Binford 1981, 44). Sú trojuholníkového tvaru a ich výskyt je podmienený čreňovými zubami. Vznikajú pri ohybe koncov tenkých kostí a u ľudí sú zriedkavo pozorované (Andrews, Fernández-Jalvo 2011, 121). Mimo týchto troch základných kategórií bola hodnotená aj prítomnosť/neprítomnosť *peelingu*, ktorý White (1992) opisuje na príklade čerstvej vetvičky, ktorú ohneme až sa zlomí a obe jej časti ostanú visieť len na tenkom vlákne až kým ich neošúpeme. Ošúpanie na dreve zanecháva zdrsnený povrch s paralelnými žliabkami, ktorý je veľmi podobný tomu na kosti, a vyskytuje sa na proximálnych a distálnych koncoch kostí (White 1992, 140–142).

Samotné meranie stôp ľudského ohryzu prebehlo podľa doporučení Landta (2004, 69, 77). Pri jamkách a vpichoch bol meraný najdlhší priečny rozmer, pri škrabancoch najširší priečny rozmer (obr. 4). Pri viachrbolčekových zuboch boli merané dva rozmery podľa Andrews a Fernández-Jalvo (1997, 192) a vynásobením najširšieho a najdlhšieho rozmeru bola potom vypočítaná celková plocha poškodenia. Stopy boli následne rozdelené do šiestich podkategórií podľa typu a miesta poškodenia (obr. 5), z časti vychádzajúcich z Andrews a Fernández-Jalvo (1997, 192, 193):

1. Jamky, spôsobené rezákmi, nachádzajúce sa na kosti kdekoľvek na povrchu okrem koncov;
2. Škrabance nachádzajúce sa na kosti kdekoľvek na povrchu okrem koncov;
3. Vpichy na koncoch kostí;
4. Jamky spôsobené viachrbolčekovými zubami (stoličkami, čreňovými zubami);
5. Vpichy na hranách rebier;
6. Škrabance na koncoch kostí.

Oproti uvedeným štúdiám boli počet redukovaný o tri ďalšie kategórie, ktoré sú spájané so zlomením kosti, trasverzálne či špirálovito, keďže takýto jav sa ani v jednom z našich súborov nevyskytoval. Naproti tomu bola pridaná kategória škrabancov na koncoch kostí. Okrem toho boli stopy rozdelené podľa toho, či sa nachádzali na ventrálnej či dorzálnej strane rebra. Pri analýze boli sledované poškodenia ďalej prerozdelené do podkategórií podľa pravdepodobnosti pôvodu:

- A. 99 % ľudské zuby (kategória pre oba súbory);
- B. viac ako 60 % ľudské zuby (kategória pre oba súbory);
- C. viac ako 60 % iný pôvod – čistenie, porcovanie, varenie, (kategória pre oba súbory);
- D. 99 % nôž, spôsobené pri konzumácii (kategória pridaná len pre anonymný súbor).

Popri týchto stopách boli zaznamenané aj tie, ktoré nebolo možné zaradiť do žiadnej z kategórií, ale bolo ich možné prísúdiť konzumácii, vareniu či čisteniu.

VÝSLEDKY ANALÝZY EXPERIMENTÁLNEHO SÚBORU

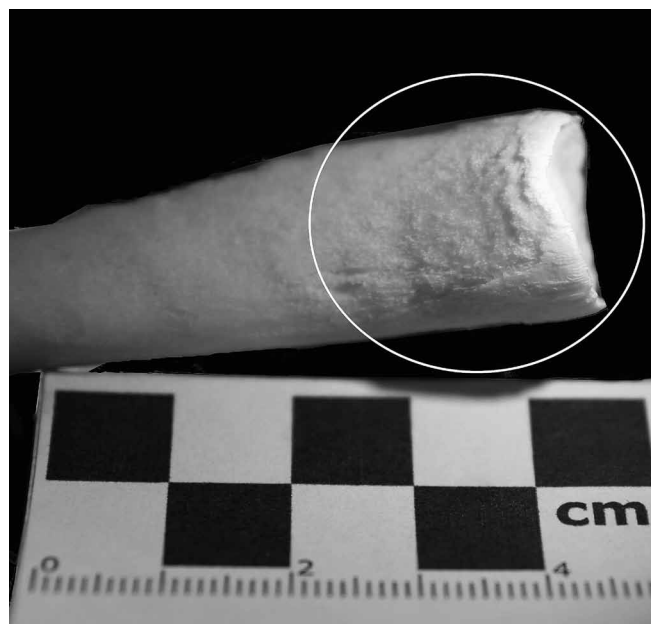
Konkrétny súbor obsahoval celkom 38 kostí, z ktorých 30 kostí nieslo známky poškodenia, ktoré je možné interpretovať ako zásah ľudskými zubami. Dokopy bolo v tomto súbore

zaznamenaných 162 poškodení – t.j. 76 jamôk, 11 vpichov, 70 škrabancov a 5 párov jamôk spôsobených čreňovými zubami a stoličkami. Napriek tomu, že kvantifikácia zásahov z našich súborov nebola štatisticky významná, uvádzame priemerné rozmery týchto stôp za účelom základnej predstavy o tom, aká je veľkosť stôp spôsobených ľudskými zubami, napríklad v porovnaní s inými živočíšnymi druhmi či nástrojmi. Priemerná veľkosť jamôk predstavovala 1,75 mm, najväčšia zameraná jamka dosahovala 4,69 mm a najmenšia mala veľkosť 0,24 mm. Viac ako polovica útvarov (celkom 47) sa pohybovala v rozpätí od 0,6–2,0 mm. Z hľadiska pôvodu sú ľudské zuby (podkategória A) s pravdepodobnosťou 99 % príčinou najväčšieho množstva poškodení (80 %), medzi ktorými je takmer polovičné zastúpenie jamôk a škrabancov, naopak len 1 % vpichov. V druhej podkategórii (B) je 12 % poškodení spôsobených ľudskými zubami, z toho polovicu tvoria jamky a rovné dve štvrtiny sú vpichy a škrabance. V podkategórii (C) pre tento súbor je 8 % všetkých poškodení, najviac sú zastúpené jamky a vpichy, menej škrabance.

V anonymnom súbore, z celkového počtu 40 rebier, nieslo stopy poškodenia 10 kostí, celkovo bolo pozorovaných a zameraných 16 modifikácií. Najvýraznejším a najpočetnejším poškodením boli škrabance, ktoré sa vyskytli na kostiach celkom 15 krát, vpich bol zaznamenaný 1 a úplne absentovala kategória jamôk. Škrabance mali v priemere 0,36 mm, najužší škrabanec mal 0,12 mm, najširší nameraný rozmer bol 1,04 mm. Najčastejšia šírka škrabancov (13) sa pohybovala v rozmedzí 0,1–0,5 mm. Jediný vpich mal rozmery 1,23 mm. S 99 % pravdepodobnosťou (A) bol ľudskými zubami spôsobený len 1 škrabanec. Do druhej podkategórie (B) bolo zaradených 19 % poškodení, z toho 33 % stôp tvoria vpichy, 67 % škrabance. Až 75 % všetkých poškodení je s pravdepodobnosťou 99 % iného pôvodu (D), všetky spadajú do kategórie škrabancov a boli pravdepodobne spôsobené príborovým nožom pri konzumácii.

DISKUSIA A ZÁVER

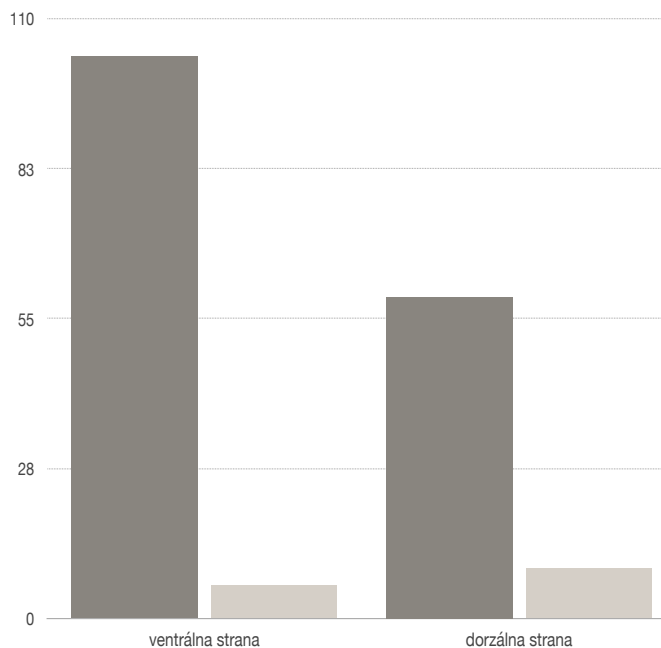
V nami sledovanej vzorke boli všetky tri základné typy poškodení, ktoré sú typické pre ľudí a aj pre mäsožravce a to jamky, vpichy a škrabance (Binford 1981, 44; Andrews, Fernández-Jalvo 1997, 192). Všetky tri druhy poškodení bolo možné pomerne dobre sledovať aj voľným okom, mikroskopická analýza slúžila na utvrdenie a osvojenie si detailnej štruktúry jednotlivých stôp. Najväčší podiel tvorili škrabance a jamky, najmenej sa vyskytovali vpichy na hranách a koncoch a viacnásobné jamky spôsobené viachrbolčekovými zubami. Rozdrvený koniec, ktorý možno pripísať žuvaniu, bol pozorovaný iba jedenkrát. Takéto modifikácie súvisia s extrakciou kostnej drene a s jej vycucávaním, ktoré je známe z etnologických príkladov (Binford 1978, Martínez 2009, Fernández-Jalvo a Andrews 2011). Je možné predpokladať, že jedinci v slovenských skupinách nie sú zvyknutí vyciavať kostnú dreň, počas konzumácie v kontrolnom súbore nebol pozorovaný nikto, kto by niečo také praktizoval. Tento fakt poukazuje na vysokú mieru variability v jedálnom habite v závislosti na kultúrnych

Obr. 6. Peeling sledovaný na koncovom úseku rebra, s najväčšou pravdepodobnosťou spôsobený viacnásobnou tepelnou úpravou a čistením. Foto a grafická úprava M. Stančíková.

obyčajoch. Metrické hodnotenie, ktoré sme zahrnuli do vyhodnotenia experimentu v budúcnosti zjednoduší orientáciu v poškodeniach spôsobených nástrojmi a zubami, najmä v archeologickom kontexte. Výskyt *peelingu* (obr. 6) podľa Whita (1992) bol zaznamenaný na 68 kostiach, v pomerne veľkom rozsahu, v niekoľkých prípadoch siahal od koncových oblastí k stredu kosti. Väčšie poškodenia niesli konce, ktoré mali epifýzu, na koncoch, ktoré boli odseknuté je *peeling* pozorovaný menej. Dá sa predpokladať, že jeho výskyt je podmienený v tomto experimente skôr niekoľkonásobnou tepelnou úpravou a čistením ešte teplých kostí, ktoré mali mäkkšiu štruktúru, čo zapríčinilo plošné odstránenie lamelárnej vrstvy, než súvislosťou s ľudským ohryzom.

Z anatomického hľadiska boli stopy evidované na kostiach rozdelené podľa výskytu na ventrálnej a dorzálnej strane. Výskyt poškodení bol porovnaný s Pickering *et al.* (2013), kde sú stopy tamer rovnomerne rozložené na oboch stranách kozích rebier, pričom o niečo málo prevláda ventrálnej strana (52 %), nad dorzálnou (48 %). V prípade kontrolného súboru, ktorý niesol najviac poškodení, je distribúcia ľudských stôp vyššia v prospech ventrálnej strany (64 %), čo môže byť spôsobené tým, že je menej osvalená a ľahšie prístupná, čím sa stáva náchylnejšou na poškodenie zubami pri konzumácii. V prípade anonymného súboru ide o pomer s menším rozdielom, otázkou však ostáva, či je distribúcia poškodení spôsobených nožom rovnaká, ako tá, ktorá je spôsobená zubami (graf 1). Výskyt poškodení bol najvyšší u kostí z kontrolného súboru, ktorý bol tvorený 20 európanmi. V porovnaní s inými experimentami (Fernández-Jalvo a Andrews 2011; Elkin, Mondini 2001; Lloveras *et al.* 2009; Landt 2004; Saladié *et al.* 2014), ktoré mapovali stopy ohryzu u rôznych jedincov, je toto čís-

Graf 1. Stranové rozmiestnenie poškodení. Tmavosivou farbou sú označené poškodenia kontrolného súboru, bielou poškodenia anonymného súboru. Autorka grafu M. Stančíková.

lo o mnoho vyššie. Príčinou tak značne poškodeného súboru bola v tomto prípade neprítomnosť autenticity. Jedinci boli vopred informovaní o experimente a vedeli o jeho cieľoch a zámeroch. Nejedná sa však o nevedomú chybu. Na tejto vzorke bolo možné sledovať viaceré typy modifikácií a ich variabilitu, čo bolo veľmi nápomocné pri rozlišovaní stôp na kostiach anonymného súboru. Pozorovaná bola zaujímavá súvislosť medzi kultúrou stolovania a mierou poškodenia. Jedinci, ktorí praktizujú spoločné stolovanie, častejšie navštevujú reštaurácie, a tak zvyšujú svoju kultúru stravovania, jedli bravčové rebrá menej dôkladne, čo v konečnom dôsledku viedlo k menšiemu počtu pozorovaných poškodení. Naproti tomu jedinci, ktorých jedálny habitus je jednoduchší, stravujú sa prevažne v domácnosti a preferujú jednoduché jedlá, konzumovali rebrá rýchlejšie a s väčším dôrazom. Zaujímavý bol tiež veľmi nízky výskyt poškodení, ktoré patrili ľudským zubom anonymného súboru (v porovnaní s Fernández-Jalvo a Andrews 2011, Lloveras *et al.* 2009). Jednou z interpretácií môže byť vyššia kultúra stolovania, keďže vzorka pochádzala z dvoch reštaurácií. Možno predpokladať, že ľudia stravujúci sa práve v reštauráciách majú tendenciu siahnuť po príbore častejšie a spoliehajú sa naň viac, ako na svoje zuby, práve zo spoločenských dôvodov a kvôli etikete.

Získané výsledky tak prispievajú k rozvinutiu témy stôp ľudského ohryzu na kostennom materiáli v stredoeurópskom kontexte. Napriek tomu, že je jedálny habitus súčasnej populácie silne ovplyvnený kultúrou, domnievame sa, že tento experiment prispeje k porozumeniu ľudským ohryzom v archeologickom, antropologickom, ale aj forenznom kontexte, či už vo foreznej odontológii alebo v tafonómii.

POĎAKOVANIE

Táto štúdia vznikla za podpory špecifického vysokoškolského výskumu č. MUNI/1170/2015, ktorú poskytlo MŠMT. Autorky by chceli poďakovať najmä všetkým respondentom a manažérom reštaurácií za ich ústretovosť a ochotu zapojiť sa do experimentu. Vďaka patrí tiež recenzentom, za cenné pripomienky, ktoré prispeli k zlepšeniu úrovne tohoto textu.

LITERATÚRA

- Andrews, P. – Fernández-Jalvo, Y. (1997): Surface Modifications of the Sima de los Huesos Fossil Humans. *Journal of Human Evolution*, 33, 191–217.
- Binford, L. R. (1978): *Nunamiit Ethnoarchaeology*. New York: Academic Press.
- Binford, L. R. (1981): *Bones. Ancient Men and Modern Myths*. London: Academic Press, Inc.
- Domínguez-Rodrigo, M. – Barba, R. (2006): New Estimates of Tooth Mark and Percussion Mark Frequencies at the FLK Zinj Site: the Carnivore Hominid Carnivore Hypothesis Falsified. *Journal of Human Evolution*, 50, 170–194.
- Elkin, D. – Mondini, M. (2001): Human Small Carnivore Gnawing Damage on Bones an Exploratory Study and its Archaeological Implications. In: Kuznar, L.A. ed. *Ethnoarchaeology of Andean South America; Contributions to Archaeological Method and Theory*. International Monographs in Prehistory.
- Fernández-Jalvo, Y. – Andrews, P. (2011): When human chew bones. *Journal of Human Evolution*, 60, 117–123.
- Landt, M. J. (2004): *Investigations of human gnawing on small mammal bones: Among contemporary Bofi foragers of the Central African Republic*. Magisterská práca. Washington: Washington State University.
- Lloveras, L. – Moreno-García, M. – Nadal, J. (2009): Butchery, Cooking and Human Consumption Marks on Rabbit (*Oryctolagus cuniculus*) Bones: An Experimental Study. *Journal of Taphonomy*, 7 (2–3), 179–201.
- Martínez, G. (2009): Human Chewing Bone Surface Modification and Processing of Small and Medium Prey Amongst the Nukak (Foragers of the Colombian Amazon). *Journal of Taphonomy*, 7 (1), 1–20.
- Pickering, T. R. – Domínguez-Rodrigo, M. – Heaton, J. L. – Yravedra, J. – Barba, R. – Bunn, H. T. – Musiba, Ch. – Baquedano, E. – Díez-Martín, F. – Mabulla, A. – Brain, C. K. (2013): Taphonomy of ungulate ribs and the consumption of meat and bone by 1.2-million-year-old hominins at Olduvai Gorge, Tanzania. *Journal of Archaeological Science* (40), 1295–1309.
- Pobiner, B. (2008): Paleoeological Information in Predator Tooth Marks. *Journal of Taphonomy*, 6 (3–4), 373–397.
- Saladié, P. – Rodríguez-Hidalgo, A. – Huguet, R. – Cáceres, I. – Díez, C. – Vallverdú, J. – Canals, A. – Soto, M. – Santander, B. – de Castro, J. M. B. – Arsuaga, J. L. – Carbonell, E. (2014): The role of carnivores and their relationship to hominin settlements in the TD6-2 level from Gran Dolina (Sierra de Atapuerca, Spain). *Quaternary Science Reviews*, 93, 47–66.
- White, T. D. (1992): *Prehistoric Cannibalism at Mancos 5MTUMR-2346*. Princeton University press.

AUTORKY

Michaela Stančíková Bc. Študentka magisterského stupňa v odbore Antropológia na MU v Brne. V súčasnosti vo svojej diplomovej práci naväzuje na výskum stôp ľudského ohryzu na kostennom materiáli, so zameraním na stopy ohryzu šeliem a prasiat.

Kontakt: Michaela Stančíková Bc., Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 611 37 Brno, E-mail: 394245@mail.muni.cz

Sandra Sázelová Mgr. Ph.D. Odborná asistentka Ústavu antropologie PřF MU a Střediska pro výzkum paleolitu a paleoetnologie Archeologického ústavu AVČR Brno – detašované pracoviště v Dolních Věstoncích. Z odborné činnosti se zaměřuje na paleoantropologii, etnoarcheologii a komparativní osteologii; svoje výsledky prezentovala na více než dvou desítkách českých i zahraničních konferencí a v sérii impaktovaných a recenzovaných článků, např. v časopisech *Quaternary International*, *Human Ecology*, *Ar-*

chaeology, *Ethnology and Anthropology in Eurasia* či *Archäologisches Korrespondenzblatt*.

Kontakt: Sandra Sázelová Mgr. Ph.D.

Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Kotlářská 2, 602 00 Brno a Středisko pro paleolit a paleoetnologie Archeologického ústavu AVČR, Brno, Dolní Věstonice 25, 691 29 Dolní Věstonice, E-mail: sazelova@sci.muni.cz

Výživa u australopitéků

Tomáš Janoušek

Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Viniarská 499/5, 603 00 Brno

Do redakce doručeno 11. května 2015; k publikaci přijato 9. března 2016

NOURISHMENT AMONG AUSTRALOPITHECINES

ABSTRACT Methods for reconstructing diet of taxonomical tribe hominini are based on the fossil record, which provides ecological context and can be compared with recent organisms and model situations. Each method highlights a bit of knowledge about the properties of the diet, which was located in a specific environment and utilized in a specific way and so about the properties of the bones, which were adapted for obtaining a specific diet. Method limitations for old and fragmentary specimens lead to complicated interpretations and often brings only general conclusions, nevertheless provides valuable information that gradually with advancing technologies reveals the history of our ancestors and the shaping of recent people.

KEY WORDS Nourishment; hominini; australopithecus; evolution; adaptation; paleoanthropology

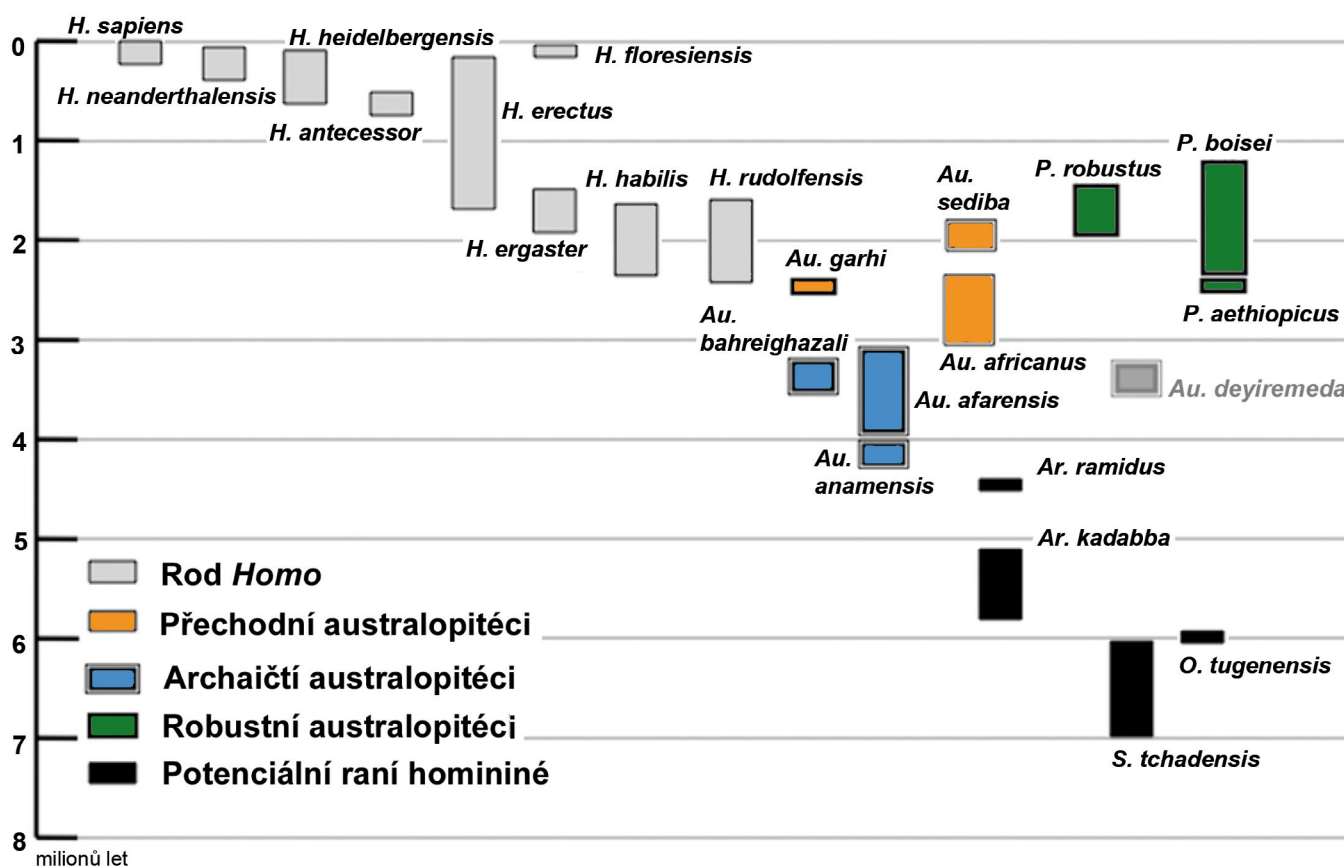
ABSTRAKT Metody zabývající se rekonstrukcí výživy předků člověka se opírají o fosilní záznam, nabízející ekologické souvislosti. Tento materiál lze srovnávat s recentními organismy a modelovými situacemi. Každá z metod osvětluje část spektra poznání jak vlastností stravy, která se nacházela v konkrétním prostředí a byla určitým způsobem využívána, tak vlastností skeletu, jenž je adaptován na získávání specifické stravy. Mnohá omezení při aplikování metod na velmi staré a fragmentární vzorky znesnadňují interpretaci a vedou k mnohdy obecným závěrům, ale přesto přináší cenná data, která s postupně se zlepšujícími technologickými možnostmi rozkrývají historii našich dávných předků a formování dnešních lidí.

KLÍČOVÁ SLOVA Výživa; hominini; australopithecus; evoluce; adaptace; paleoantropologie

ÚVOD

Příjem potravy a metabolická činnost jsou jedny ze základních projevů organismu. Potřeba zajištění potravy je součástí homeostatických mechanismů, jež umožňují dostatečný přísun energie. Potravní adaptace mají zásadní vliv na biologii druhu. Ovlivňují velikost těla, způsob lokomoce, rozmnožovací a sociální chování, geografické rozšíření druhu a stejně tak rozhodují o jeho specifickém habitatu (Haas – Harrison 1977, 85–92). Mnohé z těchto změn, které mohly hrát důležitou úlohu v procesu hominizace a souvisí s příjmem potravy, zaznamenáváme u předků člověka (Aiello – Wheeler 1995; Ulijaszek 2002, 523–524). Při rekonstrukci výživy vyhynulých

druhů je důležité brát v potaz, že nemusíme vždy vysvětlovat i vývoj potravní adaptace těchto druhů, neboť strava, která dle našich poznatků vykazuje největší selekční tlak na druh, nemusí být nutně ta, která byla nejčastěji konzumovaná (Bertchaume *et al.* 2010, 603). Tuto domněnku mohou dokazovat případy konzumování nouzových potravin, které mají nižší energetické hodnoty než běžně preferovaná potrava, ale zajišťují přežití v určitých obdobích nedostatku běžné potravy (Marshall – Wrangham 2007). U primátů můžeme počítat i s kulturním ovlivněním potravního chování. Schopnost učení mohla být v proměnlivém prostředí klíčová jak pro geografickou expanzi, tak pro rozvoj kognitivních schopností (Potts 2004, 222–223).

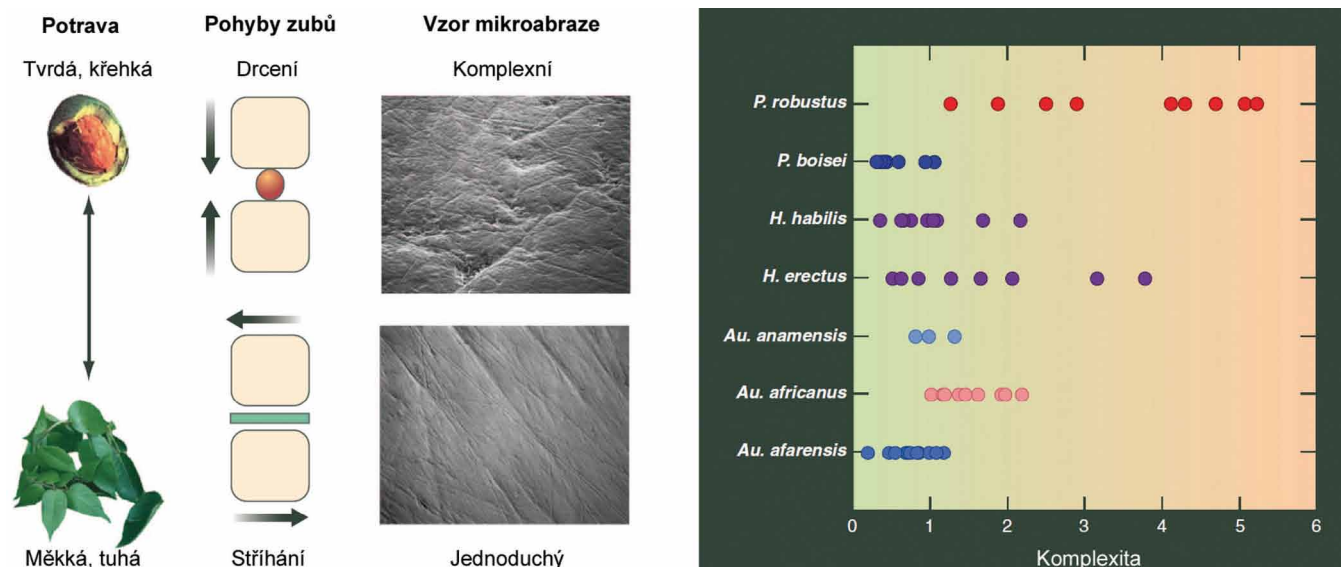
Obr. 1. Jednotlivé skupiny raných hominidů a jejich odhadovaná období výskytu (Upraveno podle: Wood 2010, 8903).

AUSTRALOPITÉCI

Mimo nejstarší možné homininy, kam patří *Sahelanthropus tchadensis* (cca 7 Ma), *Orrorin tugenensis* (6 Ma) a dvojice *Ardipithecus ramidus* (4,5–4,3 Ma) a *Ardipithecus kadabba* (5,8–5,2 Ma), je parafiletická skupina australopitéků větví, které je přisuzována nejstarší návaznost na rod *Homo* z doby odštěpení se od posledního společného předka šimpanzů a lidí. Australopitéci, rod *Australopithecus*, zahrnují rozdílné skupiny hominínů, kteří obývali africký kontinent v období mezi 4,2–1,4 Ma. Největší rozdíly mezi australopitéky zjišťujeme v oblasti kraniálního skeletu a dentice. Sdílené znaky australopitéků jsou: bipedie, průměrný objem mozku, odpovídající dnešním šimpanzům (375–550 cm³), horizontálně krátký obličej s masivní zygomaticomaxilární oblastí a s přítomným subnasálním prognatismem, dorso-ventrálně krátké *basicranium* s dopředu posazeným *foramen magnum*. Malé řezáky, velké třenové zuby a stoličky pokryté různě silnou vrstvou skloviny. Australopitéci se dělí na archaické, přechodné nebo gracilní a robustní nebo též megadontní. Třídění hominínů je zobrazeno na obrázku 1 (Senut 2007, 1520–1523; Svoboda 2014, 199–200; Wood 2010, 8907–8908).

METODY PRO URČOVÁNÍ VÝŽIVY RANÝCH HOMINÍNŮ

Na dostupnost potravních zdrojů má zásadní vliv klima, které ovlivňuje produkci biomasy, tvořící potravní zdroje pro další organismy. Tropické deštné lesy s vysokým úhrnem srážek a vysokou průměrnou teplotou jsou schopné vyprodukovat větší množství zdrojů než na srážky chudší ekosystémy (Reed – Rector 2007, 265–267). Východní Afrika, jedna z hlavních oblastí nálezů australopitéků, byla v raném miocénu významně zalesněná. Východoafrické prostředí se v období středního a pozdního miocénu začíná měnit více ve smíšené oblasti lesů a savan (Jacobs *et al.* 2010, 66–67). Objevují se suchomilné rostliny a trávy (s C₄ fotosyntetickým aparátem), které začínají dominovat nad původním rostlinstvem (s C₃ fotosyntetickým aparátem) koncem miocénu a na konci pliocénu se stávají významnou komponentou jídelníčku trávy spásajících živočichů (Feakins – de Menocal 2010, 49–50). Postupné rozšiřování savan a sezónní cykly měly za následek fragmentárnější a méně stabilní zastoupení potravy v krajině. Menší úživnost otevřených krajín pravděpodobně vyžadovala sociální a kognitivní adaptace pro efektivní získávání kvalitní potravy.

Obr. 2: Příklad mikroabraze způsobené tvrdou/křehkou (nahore) a měkkou/tuhou stravou, vpravo srovnání komplexity mikroabraze u některých zástupců raných hominidů (Upraveno podle: Ungar – Sponheimer 2011).

Schopnost využívat širší spektrum zdrojů u raných hominidů dokazují nejen nálezy *Au. afarensis* v rozličných habitatech, ale i doklady konzumace masa v oblasti výskytu *Au. garhi* staré 2,5 Ma (de Heinzelin 1999, 625; Potts 2004, 224–225; Reed – Rector 2007, 276).

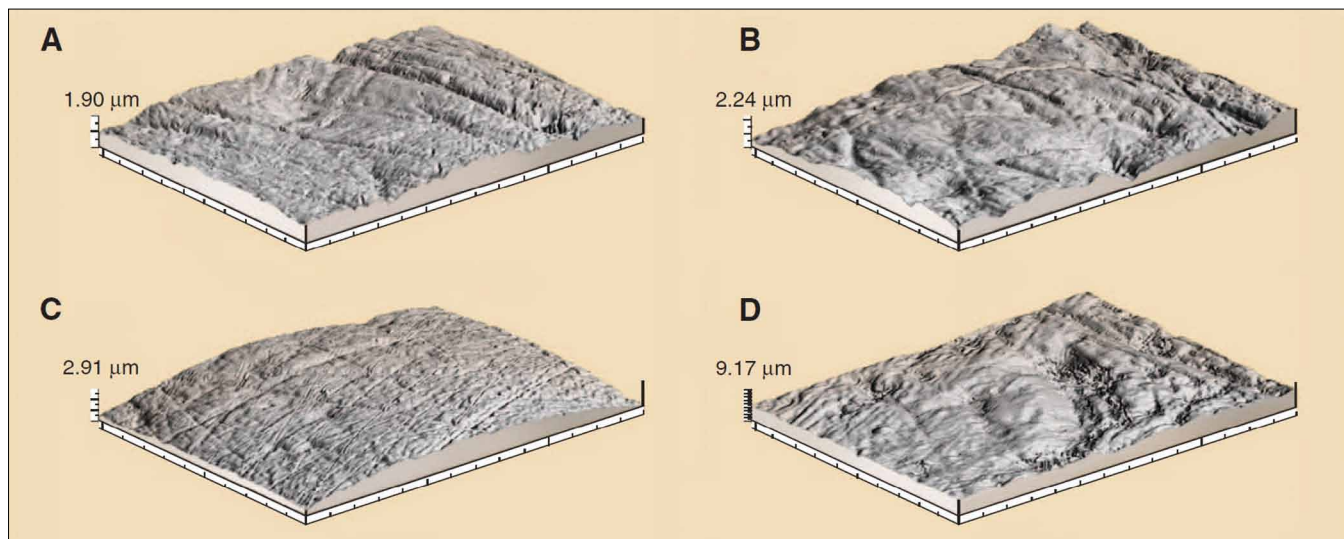
MORFOLOGICKÉ METODY

Morfologické hodnocení fosilních vzorků patří k nejstarším používaným metodám. Stavba lebky a zubů vypovídá mnohé o přijímané potravě a o adaptacích na určité druhy stravy, neboť jde o oblast vstupní části zažívacího traktu. Zubní vzorec člověka a stejně tak raných hominidů 2.1.2.3 je archaický, společný již pro úzkonosé opice. Řezáky a špičáky spolu s jazykem a předními končetinami mají hlavní podíl na příjmu potravy do trávicí soustavy, přičemž třenové zuby a stoličky zajišťují její rozmělnění (Fleagle 1999, 14–17). Podle struktury zubů lze odhadnout primární složku potravy. Například hmyzožraví primáti využívají ke stříhání chitinových částí těl hmyzu výrazně vystupující ostré hrboly. Naopak frugivorní primáti mají zaoblené hrbolky na stoličkách, jejichž velký třecí povrch slouží k drčení dužiny a semen (Ungar 2007, 39–41). Nejstarší australopitéci si zachovávají poměrně velké špičáky, které se postupně zmenšují u mladších zástupců. Velikost okluzní plochy zubů se rovněž zmenšuje, výjimku tvoří robustní a někteří přechodní australopitéci (Asfaw *et al.* 1999, 634; Wood 2010, 8905–8906). Podobné morfologické znaky megadontních australopitéků, ale v konečném důsledku nepotvrzují jednotné potravní chování, jak dokazují rozdílné výsledky izotopických studií *Au. boisei* a *Au. robustus*, kteří sdílejí robustní kraniální skelet (Sponheimer *et al.* 2013, 10515; Strait *et al.* 2013, 341). Mikroskopická analýza zubní abraze zjišťuje přímý dopad po-

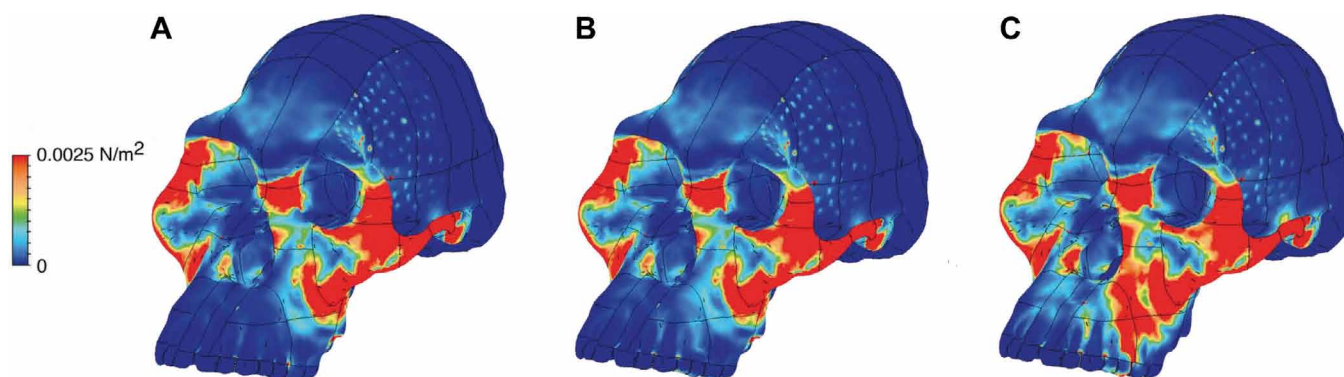
travy na okluzní plochy zubů. Mikroskopické změny povrchu skloviny způsobují abraziva a kyseliny přítomné v potravě, ale i externí abraziva jako hlína a písek. Stoličky pasoucích se zvířat mají více patrnou mikroskopickou abrazi než zvířata živící se měkkými částmi rostlin a plody. Primáti pojídající tvrdou potravu vykazují větší četnost důlků ve sklovině stoliček, zatímco primáti živící se listy mají sklovinu více rýhovanou (Obr. 2). Rostlinná strava způsobuje mikroskopickou abrazi prostřednictvím křemičitých fytolitů a v mnohem větším měřítku přítomností prachových a půdních částic na povrchu rostlin. K povrchové změně skloviny vlivem mikroabraze může dojít při přechodu na jiný druh potravy v rámci několika týdnů. Rozdíly jsou tedy patrné pro jednotlivá období a mezi oblastmi výskytu konkrétní potravy. Z toho vyplývá, že můžeme rozpoznat jen mikroabrazi způsobenou těsně před smrtí organismu (Teaford 2007, 106–118).

Mikrostruktura abraze okluzních ploch stoliček australopitéků v naprosté většině nenaznačuje dominanci tvrdé stravy (Obr. 3). Jedině jihoafrický megadontní *Au. robustus* má podobnou strukturu abraze s jamkováním jako primáti pojídající ořechy a tvrdá semena. Podobnou, leč mnohem méně výraznou strukturu abraze, nacházíme i u *Au. africanus*, dalšího jihoafrického zástupce přechodných australopitéků. Nicméně další megadontní zástupce *Au. boisei* sdílí vzor abraze s archaickými australopitéky, u kterých mikroabraze poukazuje na využívání trav, listů a ovoce a další spíše měkké potravy (Ungar *et al.* 2010, 3350–3352; Ungar – Sponheimer 2011).

Komparativní studie prokazují, že větší tloušťka skloviny poukazuje na příjem tvrdší stravy. Naopak tenká sklovina je charakteristická pro frugivorní primáty. Nicméně tento koncept může být zjednodušující, protože někteří primáti živící se primárně semeny nevykazují tlustou sklovinu. K odstranění tvrdého obalu semene (perikarpu) používají řezáky, a stoličky tak

Obr. 3. Srovnání mikroabraze vzorků (A) *Au. afarensis*, (B) *Au. africanus*, (C) *Au. boisei*, (D) *Au. robustus*, snímky mají velikost 102 x 139 μm (Pramen: Ungar – Sponheimer 2011, 191).

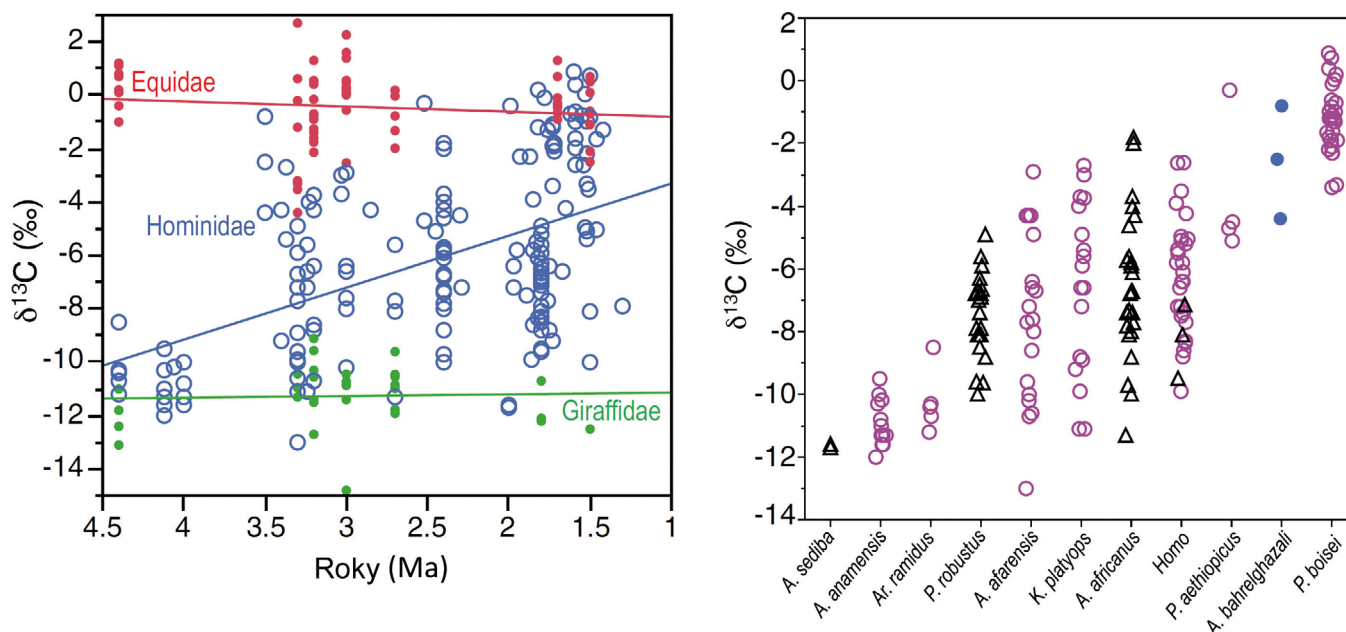
Obr. 4. Rozložení deformačních sil na lebce *Au. africanus*, (a) skus pouze na stoličkách, (b) skus na stoličkách a třenových zubech, (c) skus pouze na třenových zubech, teplejší barva znamená větší zatížení (Pramen: Strait *et al.* 2009, 2125).

zpracovávají už relativně měkkou vnitřní část. Tlustá sklovina zajišťuje odolnost zubu a tím prodlužuje jeho funkčnost, což se uplatňuje především u megadontních australopitéků (Bertchaume *et al.* 2010, 595–597). Tento znak podporuje hypotézu o využívání nouzových potravin, mechanicky náročnějších na zpracování, ale důležitých v období nedostatku běžně konzumované potravy (Wrangham *et al.* 2009). Sem patří především podzemní zásobní orgány rostlin, které musely obsahovat mnoho externího abraziva a současně byly tuhé a významně tvrdší než listy a ovoce (Smith *et al.* 2015, 164).

BIOMECHANICKÉ METODY

Cennou analýzu morfologických útvarů na lebce podává deformačně-napěťová metoda konečných prvků (Dumont *et al.* 2009). Zkoumaná struktura (model lebky) je zobrazena jako síť, v jejíž uzlových bodech jsou zjišťovány specifické parametry (Obr. 4). Výsledky této metody například ukázaly, že síla skusu

je obecně závislá na tělesné hmotnosti a především přinesly důležité poznatky o významu morfologických struktur lebky, které slouží jako výztuže a chrání lebku před deformacemi. Deformační síly se liší v závislosti na místě skusu. Zpracování potravy se děje především pomocí stoliček a třenových zubů. Síla skusu je sice největší na stoličkách, přesto okolní tkáň neumožňuje zpracování rozměrnější potravy, a proto je vhodnější využívat stoličky k drčení malých částí tvrdé potravy. Třenové zuby sice mají více prostoru pro větší potravu, ale síla skusu bývá menší než u stoliček. V případě využívání nouzových potravin dochází i ke zpracování pomocí špičáků. U primátů se nejčastěji objevují zpevňující struktury právě v oblastech nad třenovými zuby a stoličkami (Strait 2009; Wroe 2010, 3583). Modelové srovnání síly skusu dokázalo, že kraniální skelet megadontního *Au. boisei* převyšuje sílu skusu *Au. africanus* i šimpanze. Jelikož však analýza abraze ukázala u *Au. boisei* příklon k měkké, případně tuhé, nikoliv však tvrdé stravě, mohla by pak morfologie lebky souviset s repetitivní zátěží při zpracovávání větších porcí potravy (Smith *et al.* 2015, 157–159).

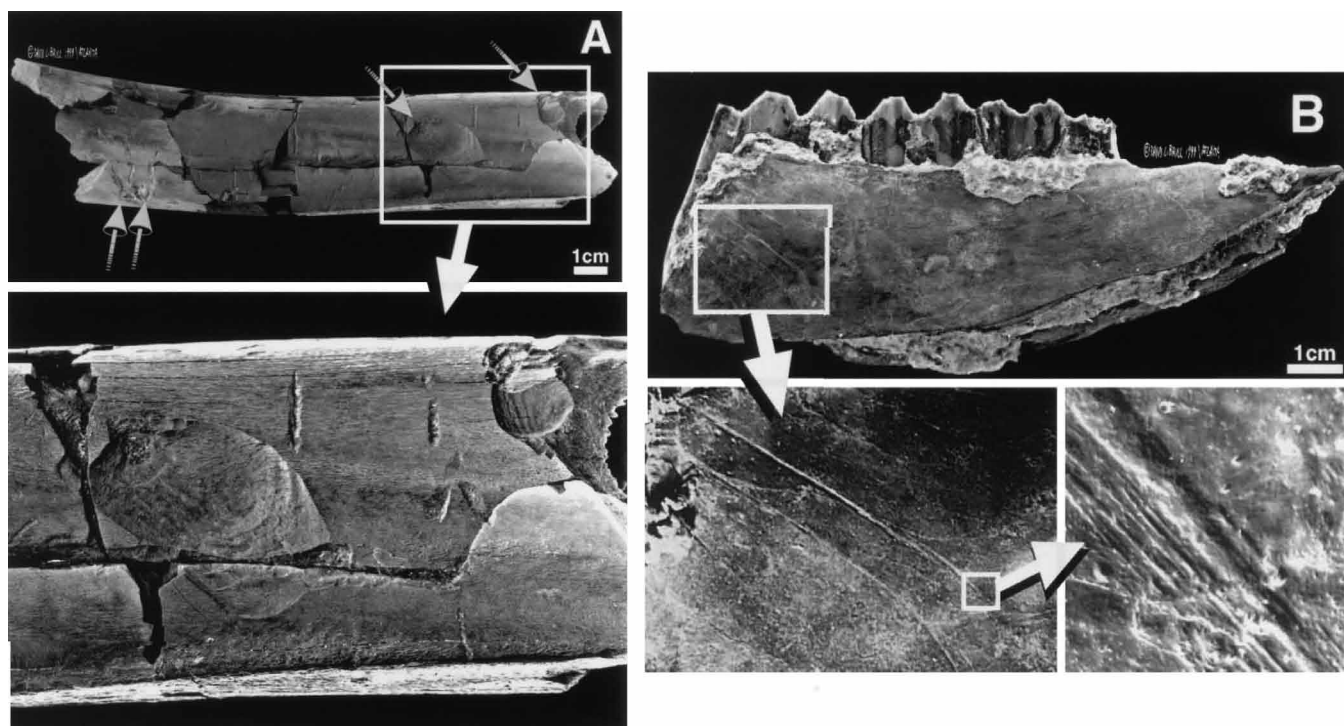
Obr. 5. Vlevo srovnání zastoupení izotopu ^{13}C u raných hominidů v porovnání s čeledí equidea (trávy spásající koně) a giraffidae (žirafovití, pojídající měkké části rostlin a plody); Vpravo srovnání zastoupení izotopu ^{13}C u vybraných raných hominidů z jižní Afriky – trojúhelník; východní Afriky – prázdný kruh; centrální Afriky – plný kruh (Pramen: Sponheimer *et al.* 2013).

ANALÝZA STABILNÍCH IZOTOPŮ

Geochemické složení prostředí má přímý vliv na poměrové zastoupení stabilních izotopů ve tkáních organismů. Metody analýzy stabilních izotopů nemohou přesně určit jídelníček fosilních druhů, ale mohou pomoci vymezit potravní kategorie, například preferenci masa před rostlinnou potravou pomocí analýzy stabilních izotopů dusíku a poměru stopových prvků stroncia a vápníku. Stroncium je tělem přijímáno jako vápník díky podobné chemické podstatě. Je akumulováno z půdy rostlinami, jejichž konzumací býložravci část množství zabudovávají do svých těl a dále, opět s určitou ztrátou, i následní predátoři. (Reitsema 2013, 131–132; Sponheimer *et al.* 2005, 148). Zastoupení ^{15}N s každým krokem vzhůru po potravním řetězci stoupá zhruba o 3%. Touto metodou byla zjištěna vysoká masožravost u *Homo neanderthalensis*, jelikož však k ukládání izotopů dusíku dochází v organické tkáni, která podléhá velmi rychle rozkladu, je tato metoda pro vzorky raných hominidů nevhodná. (Sponheimer *et al.* 2007, 139). Příjem proteinů z vodních nebo suchozemských zdrojů lze upřesnit pomocí analýzy stabilních izotopů kyslíku. Při evaporaci vody se lehčí ^{16}O snadněji uvolňuje do atmosféry. Transpirace (fyziologický výpar vody) rostlin vede k obohacování biomasy o ^{18}O . K tomuto procesu dochází především skrze průduchy na listech. Folivorní živočichové, kteří přijímají většinu vody formou rostlinné potravy, mají proto také větší zastoupení ^{18}O ve svých tkáních než živočichové běžně pijící z povrchových vodních zdrojů (Cerling *et al.* 2004). Pro zastoupení C_4 rostlin v potravě oproti C_3 rostlinám slouží analýza stabilních izotopů uhlíku, která využívá rozdílného

ukládání izotopů ^{13}C a ^{12}C do rostlinné biomasy. Jejich konzumací přechází i do těl živočichů. Stromy, keře a byliny v tropických savanách využívají C_3 fotosyntetické dráhy, které větší část izotopu ^{13}C vylučují. Naproti tomu suchomilné tropické trávy C_4 kumulují izotopy ^{13}C ve větší míře (Clementz 2012, 371). Jednoznačnost interpretací ztěžuje kolísání zastoupení ^{13}C jak napříč různými rostlinnými druhy patřícími do obou fotosyntetických skupin a i mezi jednotlivými částmi těchto rostlin (např. vyšší zastoupení ^{13}C v plodech C_3 rostlin oproti jejich listům), tak vlivy prostředí: srážkový úhrn a celoroční vodní režim spojený se sezonními cykly, půdní složení a rozdílný přístup světla v hustém porostu. Rozdíl zastoupení ^{13}C od standardizovaného vzorku je u typické C_3 dominantní stravy -27 ‰ a u C_4 rostlinné stravy představuje $-12,5$ ‰. Ve studii Codron *et al.* (2005), prováděné na vzorcích rostlin z jihoafrické savany, se však s přihlédnutím k výše uvedeným jevům způsobujícím rozdílné ukládání ^{13}C vyskytují odchylky od průměrných hodnot pro C_3 rostliny jen o 2 ‰ a pro C_4 rostliny pouze 1 ‰. Vyšší rozdíly lze zaznamenat například v tropickém lese s vysokým ročním úhrnem srážek a větší hustotou vegetace, kde je patrný pokles ^{13}C u C_3 rostlin, naopak vyšší ukládání oproti průměrným hodnotám můžeme sledovat v aridních biomech. Samotný fakt, že většina konzumentů se snaží maximalizovat příjem živin variabilní stravy z různých zdrojů, problematizuje snahu specifikovat rostlinnou složku pomocí izotopických analýz.

Studie hodnotící zastoupení stroncia u vzorků *Au. africanus* překvapivě nepřináší doklad o všežravosti, spíše řadí vzorky na úroveň pasoucích se zvířat, tedy konzumentů trav. Vyšší hodnoty pro *Au. robustus* mohou znamenat vyšší začlenění

Obr. 6. Stopy řezných linií a otloukání kostí z oblasti Hata v Etiopii, (A) tibia zástupce čeledi Bovidae, BOU-VP-11/14, šedé šipky naznačují směr úderu; (B) dolní čelist buvolce, BOU-VP-12/11 (Pramen: de Heinzelin *et al.* 1999, 628).

živočišné stravy v jídelníčku, ale i vyšší zastoupení na stroncium bohatých podzemních orgánů rostlin (Sponheimer *et al.* 2005, 152–153). Způsob získávání vody, doložený analýzou izotopů kyslíku u *Au. afarensis*, je podobný druhům spásajícím trávu a pijícím povrchovou vodu, nikoliv druhům získávajícím vodu převážně z rostlin a ovoce (Wynn *et al.* 2013, 10495–10500). Vyšší zastoupení izotopu ^{18}O je doložené u *Au. africanus* a další nárůst u vzorků *Au. robustus* ze stejné oblasti zřejmě zachycuje přeměnu v aridní prostředí nebo fyziologické změny termoregulace (Sponheimer *et al.* 2007, 134–139). Hodnoty pro zastoupení ^{13}C ze vzorků, zobrazených na obrázku 5, vypovídají o větší konzumaci C_3 rostlin u archaických australopitéků s pozdějším větším začleňováním C_4 rostlin a často odrážejí vegetační zastoupení rostlin na území výskytu daných australopitéků (Cerling *et al.* 2013, 10501–10502; MacLachy *et al.* 2010, 489–501; Sponheimer *et al.* 2013). Nejmarkantnější zastoupení C_4 rostlin je u megadontních australopitéků s výjimkou *Au. robustus* a u *Au. bahrelghazali* z Čadu (Lee-Thorp *et al.* 2012, 20369–20371). Naopak hodnoty zastoupení izotopů ^{13}C pro dva dostupné vzorky *Au. sediba* jsou velmi nízké a odpovídají naprosto převládající stravě tvořené C_3 rostlinami, což není u raných homininů obvyklé, zvláště pro období 2 Ma a mladší (Henry *et al.* 2012).

ZOOARCHEOLOGICKÁ ANALÝZA

Zooarcheologické nálezy poskytují jedinečné doklady o vstupu předků člověka do gildy masožravců. Podle stop na kon-

krétních kostech (dokládajících bourání, stahování a porcování zvířecích těl) můžeme určit jaká zvířata raní hominini využívali jako zdroj potravy. Zářezy na kostech od artefaktů (Obr. 6) nebo zubů nám poskytují informace o způsobu jakým byl kadaver zpracován a o ekologické interakci s ostatními masožravci. Doklady o konzumaci masa můžeme datovat do období cca 2,5 Ma v souvislosti s prvními záznamy užívání předmětů v rámci oldowanské kultury (Blumenshine a Pobiner 2007, 167–180; de Heinzelin *et al.* 1999, 625–628).

ANALÝZA EKOLOGICKÝCH VZTAHŮ SE SYMBIOTICKÝMI A PARAZITICKÝMI ORGANISMY

Mikroorganismy sídlící ve střevech a zodpovídající za specifické štěpení určitých látek poskytují značné možnosti k rozšíření potravinového spektra. Analýza fylogenetických vztahů parazitů a symbiotických bakterií s jejich hostiteli dokázala ekologické propojení určitých druhů s předky člověka. Jakákoliv změna stravy spojená se změnou střevní mikroflóry významně ovlivňuje hostitele a jeho biologickou zdatnost. Studie na africké populaci lovecko-sběračského kmene Hadzapů v porovnání s italskou populací prokázala rozdílné zastoupení střevních bakterií. Šlo především o bakterie zodpovědné za degradaci vysoce fibrózních rostlinných částí, tedy takové složky potravy, která je specifická pro lovecko-sběračské populace v období sucha (Schnorr *et al.* 2014). Dalším příkladem mohou být fylogenetické studie tasemnic, rod *Taenia*,

jež prokázaly vazbu na lidské předky okolo 2,5–1 Ma v souvislosti s přechodem k fakultativní masožravosti a přenosem parazitů z kočkovitých šelem v důsledku konzumace mršin, které s těmito šelmami sdíleli. Další významný přechod tohoto parazita byl zaznamenán v době před 10 tisíci lety zejména v souvislosti s domestikací skotu (Hoberg 2006, 26).

REKONSTRUKCE VÝŽIVY

Primáti jsou obecně popisováni jako všežravci, nicméně jejich potravní spektrum tvoří primárně rostlinná strava, která u orangutanů a goril tvoří až 99% jejich energetických příjmů. Šimpanzi, kteří využívají více živočišné stravy, mají i přesto dominantní zastoupení rostlinných zdrojů ve svém jídelníčku, které tvoří 87–98% získávané energie (Milton 2003, 3886). Nejčastěji vyhledávanou rostlinnou stravou recentních hominoidů je čerstvé ovoce. Dá se předpokládat, že totéž platilo i pro australopitéky, v případech kdy bylo dostupné (Taylor 2006, 387). Dostupnost ovoce v savaně či v mozaikovém habitatu lesů a otevřených krajín je výrazně menší než v tropickém deštném lese. Divoce rostoucí rostliny a jejich podzemní zásobní orgány jsou sice bohaté na sacharidy, ale často se nachází ve značné hloubce pod povrchem a jsou obalené velmi tvrdou slupkou (Schoeninger 2007, 156–158). V období nedostatku jiných zdrojů měly tyto části C_4 rostlin tvořit podle některých badatelů významný potravní doplněk. Výtěžek z těchto potravin, které mohou být energeticky bohaté, je značně snižován energetickými nároky na jejich zpracování. Potřeba využívat hojně tento zdroj, mohla vyústit ve zlepšení nástrojového chování hominidů (Marshall – Wrangham 2007, 1220–1227; Potts, 2004, 224–225). Pravděpodobná přítomnost vodních zdrojů v oblastech výskytu hominidů a pokusy o rekonstrukci těchto lokalit (Copeland 2007; Sponheimer *et al.* 2007, 139–140) předpovídají výskyt C_4 vodní vegetace: vodní traviny (*Cyperaceae*) a vodní makrofyty (*Nymphaeaceae*), jejichž zásobní orgány tvoří většinu celkového objemu rostliny a jsou mnohem lépe stravitelné než zásobní orgány rostlin ze sušších oblastí (Wrangham *et al.* 2009, 631–632).

Mezi živočišnou stravu, kterou konzumují vyšší primáti, patří především bezobratlí živočichové. Dále hmyz s málo vyvinutým exoskeletem, který je snadněji zpracovatelný a v poměru k hmotnosti má větší energetickou hodnotu. Již zmiňovaní Hadzapové získávají včelí med, který zároveň obsahuje včelí larvy. Tato kombinace přináší vysoké zastoupení proteinů, tuků i sacharidů a je výhodná i díky rychlému výtěžku. Šimpanzi si ke sběru termitů pomáhají rozličnými předměty, čímž zvyšují energetický příjem na jednotku času (McGrew 2014; Schoeninger 2007, 156). Maso může být považováno za alternativu nouzových potravin, jde totiž o vhodný doplněk proteinů, na které je většina rostlinné stravy chudá. Nadměrný příjem proteinů však zatěžuje organismus (Cordain *et al.* 2000, 689). Tato metabolická zátěž může způsobovat, že lovci Hadza v případě vydařené lovecké sezony ztrácí více tělesné hmotnosti než v lovecky méně úspěšném období (Hawkes *et al.* 2010, 259–260). Naleziště kostěných kumulací Hata

a Olduvai svými doklady o využívání masa, spadají do oblasti výskytu *Au. garhi* a *Au. boisei*. Nelze však jednoznačně potvrdit, že kosterní kumulace byly vytvořeny jejich zásluhou, a nikoliv sympatricky se vyskytujícími zástupci rodu *Homo*. (Blumenschine – Pobiner 2007, 177; de Heinzelin *et al.* 1999, 627). Je pravděpodobné, že úspěšné linie hominidů si zachovaly dostatečný příjem kvalitní potravy, ať už šlo o nové zdroje potravin, jejichž horší mechanickou zpracovatelnost mohli úspěšně obcházet vhodným používáním předmětů a sociálním uspořádáním, které jim přineslo energetické úspory při zajišťování potravy (Potts 2004). Bohužel další fyziologické adaptace, přinášející energetické úspory v daných podmínkách, je těžké interpretovat z hlediska charakteru vzorků.

ZÁVĚR

Výčet probraných metod dokumentuje postup rozkrývání potravního chování u australopitéků, pliocénních a pleistocénních předchůdců člověka. Samostatně nám metody přinášejí hrubou představu o potravě, kterou australopitéci konzumovali nebo nám nastiňují určité trendy ve změnách výběru potravy. Úroveň nejhrubších odhadů nám přinášejí morfologické metody zkoumající jednotlivé prvky skeletu, na nichž lze dokumentovat odlišný vývoj megadontních australopitéků od ostatních zástupců. Robustní struktury lebky u nich nasvědčují konzumaci tvrdé stravy. Naproti tomu analýzy mikroabraze ukázaly, že z megadontních australopitéků využíval významněji tvrdou stravu pouze *Au. robustus*, naopak *Au. boisei* vykazuje znaky požívání měkké, případně tuhé stravy, pravděpodobně ve větším množství. Analýza mikroabraze však podává doklady jen o zpracované potravě v posledním úseku života, neboť tato informace se do značné míry neustále prepisuje (Strait *et al.* 2013). Tvrdší stravu v suchých sezónách mohla využívat většina australopitéků v podobě podzemních zásobních orgánů rostlin (Marshall – Wrangham 2007). Biomechanické metody dokázaly, že robustní kranální skelet australopitéků napomáhal jak při repetitivním žvýkacím pohybu dolní čelisti, tak při vyvinutí dostatečné síly pro zpracování tvrdé potravy, což mohla umožňovat i silnější sklovinina (Wroe *et al.* 2010). Moderní analýzy stabilních izotopů se s využitím izotopů uhlíku pokouší zpřesnit potravní spektrum v rámci rostlinných zdrojů na C_4 rostliny (traviny a jejich zásobní orgány), které dominují u pozdějších zástupců australopitéků a na C_3 rostliny (stromy a byliny a jejich plody), které jsou více zastoupeny u archaičtějších zástupců. Závěry z těchto analýz znesnadňují různé vlastnosti prostředí, v kterém se rostliny nalézají a celková izotopická hodnota vzorku, pod kterou se skrývá větší množství různé vegetace (Codron *et al.* 2005; Sponheimer *et al.* 2013). Analýza zastoupení poměru stroncia a vápníku může naznačovat vyšší zastoupení živočišné stravy u megadontního *Au. robustus* (Sponheimer *et al.* 2005). Masožravost je pak doložitelná především díky zooarcheologické analýze kostí nesoucích stopy se zásahy po kamenných artefaktech (Blumenschine – Pobiner 2007) a dále díky fylogenetickým vztahům s parazity vázanými na šel-

my a následně na předky člověka (Hoberg 2006). Konkrétnější představy nám jednoznačně dává syntéza jednotlivých metod a přibývající počty studií a vzorků, se kterými je možné pracovat. Rekonstrukce výživy je ale i přes využití těchto metod velmi obecná. Pro další zpřesnění pomáhají analogie a rekonstrukce prostředí, čímž zlepšujeme naše představy o možných potravních zdrojích, jejich dostupnosti a využívání.

PODĚKOVÁNÍ

Na tomto místě chci poděkovat Mgr. Sandře Sázelové, Ph.D., která mi cennými radami trpělivě pomáhala při studiu výživy předků člověka a její komentáře velkou měrou pomohly k tvorbě tohoto článku.

Tento článek vznikl za podpory specifického vysokoškolského výzkumu č. MUNI/A/1170/2015, kterou poskytlo MŠMT.

LITERATURA

- Aiello, L. C. – Wheeler, P. (1995): The Expensive-Tissue Hypothesis: The Brain and the Digestive System in Human and Primate Evolution. *Current Anthropology*, 36(2), 199–221.
- Asfaw, B. – White, T. – Lovejoy, O. – Latimer, B. – Simpson, S. – Suwa, G. (1999): *Australopithecus garhi*: A new species of early hominid from Ethiopia. *Science*, 284, 629–635.
- Berthaume, M. – Grosse, I. R. – Patel, N. D. – Strait, D. S. – Wood, S. – Richmond, B. G. (2010): The effect of early Hominin occlusal morphology on fracturing of hard food items. *The Anatomical Record*, 293(4), 594–606.
- Blumenshine, R. J. – Pobiner, B. L. (2007): Ecology of Oldowan Hominin Carnivory. In: Ungar, ed., *Evolution of the Human Diet: The Known, the Unknown, and the Unknowable*. New York: Oxford University Press, 167–190.
- Cerling, T. E. – Hart, J. A. – Hart, T. B. (2004): Stable isotope ecology in the Ituri Forest. *Oecologia*, 138, 5–12.
- Cerling, T. E. – Manthi, F. K. – Mbua, E. N. – Leakey, L. N. – Leakey, M. G. – Leakey, R. E. – Brown, F. H. – Grine, F. E. – Hart, J. A. – Kalembe, P. – Roche, H. – Uno, K. T. – Wood, B. A. (2013): Stable isotope-based diet reconstructions of Turkana Basin hominins. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110(26), 10501–10506.
- Clementz, M. T. (2012): New insight from old bones: stable isotope analysis of fossil mammals. *Journal of Mammalogy*, 93(2), 368–380.
- Codron, J. – Codron, D. – Lee-Thorp, J. A. – Sponheimer, M. – Bond, W. J. – de Ruiter, D. – Grand, R. (2005): Taxonomic, anatomical, and spatio-temporal variations in the stable carbon and nitrogen isotopic compositions of plants from an African savanna. *Journal of Archaeological Science*, 32, 1757–1772.
- Copeland, S. R. (2007): Vegetation and plant food reconstruction of lowermost Bed II, Olduvai Gorge, using modern analogs. *Journal of Human Evolution*, 53, 146–175.
- Cordain, L. – Miller, J. B. – Eaton, S. B. – Mann, N. – Holt, S. H. A. – Speth, J. D. (2000): Plant-animal subsistence ratios and macronutrient energy estimations in worldwide hunter-gatherer diets. *The American Journal of Clinical Nutrition*, 71, 682–692.
- de Heinzelin, J. – Clark, J. D. – White, T. – Hart, W. – Renne, P. – Woldegarbriel, G. – Beyene, Y. – Vrba, E. (1999): Environment and Behavior of 2,5-Million-Year-Old Bouri Hominids. *Science*, 284, 625–629.
- Dumont, E. R. – Grosse, I. R. – Slater, G. J. (2009): Requirements for comparing the performance of finite element models of biological structures. *Journal of Theoretical Biology*, 256, 96–103.
- Feakins, S. J. – de Menocal, P. B. (2010): Global and African Regional Climate during the Cenozoic. In: Werdelin – Sanders, eds., *Cenozoic Mammals of Africa*. Berkeley: University of California Press, 45–55.
- Fleagle, J. G. (1999): *Primate Adaptation and Evolution*. San Diego: Academic Press.
- Haas, J. D. – Harrison, G. G. (1977): Nutritional anthropology and biological adaptation. *Annual Review of Anthropology*, 6, 69–101.
- Hawkes, K. – O'Connell, J. F. – Coxworth, J. E. (2010): Family Provisioning Is Not the Only Reason Men Hunt. *Current Anthropology*, 51(2), 259–264.
- Henry, A. G. – Ungar, P. S. – Passey, B. H. – Sponheimer, M. – Rossouw, L. – Bamford, M. – Sandberg, P. – de Ruiter, D. J. – Berger, L. (2012): The diet of *Australopithecus sediba*. *Nature*, 487, 90–93.
- Hoberg, E. P. (2006): Phylogeny of *Taenia*: Species definitions and origins of human parasites. *Parasitology International*, 55, 23–30.
- Jacobs, B. F. – Pan, A. D. – Scotese, C. R. (2010): A Review of the Cenozoic Vegetation History of Africa. In: Werdelin – Sanders, eds., *Cenozoic Mammals of Africa*. Berkeley: University of California Press, 57–72.
- Lee-Thorp, J. – Likius, A. – Mackaye, H. T. – Vignaud, P. – Sponheimer, M. – Brunet, M. (2012): Isotopic evidence for an early shift to C_4 resources by Pliocene hominins in Chad. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(50), 20369–20372.
- MacLachy, L. M. – Desilva, J. – Sanders, W. J. – Wood, B. (2010): Hominini. In: Werdelin – Sanders, eds., *Cenozoic Mammals of Africa*. Berkeley: University of California Press, 471–545.
- Marshall, A. J. – Wrangham, R. W. (2007): Evolutionary consequences of fallback foods. *International Journal of Primatology*, 28(6), 1219–1235.
- McGrew, W. C. (2014): The 'other faunivory' revisited: Insectivory in human and non-human primates and the evolution of human diet. *Journal of Human Evolution*, 71, 4–11.
- Milton, K. (2003): The Critical Role Played by Animal Source Foods in Human (*Homo*) Evolution. *The Journal of Nutrition*, 133(11), 3886–3892.
- Potts, R. (2004): Paleoenvironmental Basis of Cognitive Evolution in Great Apes. *American Journal of Primatology*, 62, 209–228.
- Reed, K. E. – Rector, A. L. (2007): African Pliocene Paleocology: Hominin Habitats, Resources, and Diets. In: Ungar, ed., *Evolution of the Human Diet: The Known, the Unknown, and the Unknowable*. New York: Oxford University Press, 262–288.
- Reitsema, L. J. (2013): Beyond Diet Reconstruction: Stable Isotope Applications to Human Physiology, Health, and Nutrition. *American Journal of Human Biology*, 49, 131–148.
- Schnorr, S. L. – Candela, M. – Rampelli, S. – Centanni, M. – Consolandi, C. – Basaglia, G. – Turroni, S. – Biagi, E. – Peano, C. – Severgnini, M. – Fiori, J. – Gotti, R. – De Bellis, G. – Luiselli, D. – Brigidi, P. – Mabulla, A. – Marlowe, F. – Henry, A. G. – Crittenden, A. N. (2014): Gut microbiome of the Hadza hunter-gatherers. *Nature Communications*, 5, 1–12.
- Schoeninger, M. J. (2007): Reconstructing Early Hominin Diets: Evaluating Tooth Chemistry and Macronutrient Composition. In: Ungar, ed., *Evolution of the Human Diet: The Known, the Unknown, and the Unknowable*. New York: Oxford University Press, 150–164.
- Senut, B. (2007): The earliest putative hominids. In: Hardt – Henke – Tattersall, eds., *Handbook of Paleoanthropology*. Berlin: Springer-Verlag, 1519–1538.
- Smith, A. L. – Benazzi, S. – Ledogar, J. A. – Tamvada, K. – Smith, L. C. P. – Weber, G. W. – Spencer, M. A. – Lucas, P. W. – Michael, S. – Shekaban, A. – Al-Fadhlah, K. – Almusallam, A. S. – Dechow, P. C. – Grosse, I. R. – Ross, C. F. – Madden, R. H. – Richmond, B. G. – Wright, B. W. – Wang, Q. – Byron, C. – Slice, D. E. – Wood, S. – Dzialo, C. – Berthaume, M. A. – van Casteren, A. – Strait, D. S. (2015): The Feeding Biomechanics and Dietary Ecology of *Paranthropus boisei*. *The Anatomical Record*, 298, 145–167.
- Sponheimer, M. – de Ruiter, D. – Lee-Thorp, J. – Späth, A. (2005): Sr/Ca and early hominin diets revisited: new data from modern and fossil tooth enamel. *Journal of Human Evolution*, 48, 147–156.
- Sponheimer, M. – Lee-Thorp, J. – De Ruiter, D. (2007): Icarus, Isotopes, and Australopith Diets. In: Ungar, ed., *Evolution of the Human Diet: The Known, the Unknown, and the Unknowable*. New York: Oxford University Press, 132–149.
- Sponheimer, M. – Alemseged, Z. – Cerling, T. E. – Grine, F. E. – Kimbel, W. H. – Leakey, M. G. – Lee-Thorp, J. A. – Kyalo Manthi, F. – Reed, K. E. – Wood, B. A. – Wynn, J. G. (2013): Isotopic evidence of early hominin diets. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110(26), 10513–10518.

- Strait, D. S. – Weber, G. W. – Neubauer, S. – Chalk, J. – Richmond, B. G. – Lucas, P. W. – Spencer, M. A. – Schrein, C. – Dechow, P. C. – Ross, C. F. – Grosse, I. R. – Wright, B. W. – Constantino, P. – Wood, B. A. – Lawn, B. – Hylander, W. L. – Wang, Q. – Byron, C. – Slice, D. E. – Smith, A. L. (2009): The feeding biomechanics and dietary ecology of *Australopithecus africanus*. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(7), 2124–2129.
- Strait, D. S. – Constantino, P. – Lucas, P. W. – Richmond, B. G. – Spencer, M. A. – Dechow, P. C. – Ross, C. F. – Grosse, I. R. – Wright, B. W. – Wood, B. A. – Weber, G. W. – Wang, Q. – Byron, C. – Slice, D. E. – Chalk, J. – Smith, A. L. – Smith, L. C. – Wood, S. – Berthaume, M. – Benazzi, S. – Dzialo, C. – Tamvada, K. – Ledogar, J. A. (2013): Viewpoints: Diet and Dietary Adaptations in Early Hominins: The Hard Food Perspective. *American Journal of Physical Anthropology*, 151, 339–355.
- Svoboda, J. A. (2014): *Předkové: Evoluce člověka*. Praha: Academia.
- Taylor, A. B. (2006): Feeding behavior, diet, and the functional consequences of jaw form in orangutans, with implications for the evolution of Pongo. *Journal of Human Evolution*, 50(4), 377–393.
- Teaford, M. F. (2007): What Do We Know and Not Know about Dental Microwear and Diet? In: Ungar, ed., *Evolution of the Human Diet: The Known, the Unknown, and the Unknowable*. New York: Oxford University Press, 106–131.
- Ulijaszek, S. J. (2002): Human eating behaviour in an evolutionary ecological context. *The Proceedings of the Nutrition Society*, 61(4), 517–526.
- Ungar, P. S. (2007): Dental Functional Morphology. In: Ungar, ed., *Evolution of the Human Diet: The Known, the Unknown, and the Unknowable*. New York: Oxford University Press, 39–55.
- Ungar, P. S. – Scott, R. S. – Grine, F. E. – Teaford, M. F. (2010): Molar microwear textures and the diet of *Australopithecus anamensis* and *Australopithecus afarensis*. *Philosophical Transactions of the Royal Society*, 365, 3345–3354.
- Ungar, P. S. – Sponheimer, M. (2011): The Diet of Early Hominins. *Science*, 334, 190–193.
- Wood, B. (2010): Reconstructing human evolution: Achievements, challenges, and opportunities. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 107, 8902–8909.
- Wrangham, R. W. – Cheney, D. – Seyfarth, R. – Sarmiento, E. (2009): Shallow-Water Habitats as Sources of Fallback Foods for Hominins. *American Journal of Physical Anthropology*, 140, 630–642.
- Wroe, S. – Ferrara, T. L. – McHenry, C. R. – Curnoe, D. – Chamoli, U. (2010): The craniomandibular mechanics of being human. *Proceedings of the Royal Society*, 277(1700), 3579–3586.
- Wynn, J. G. – Sponheimer, M. – Kimbel, W. H. – Alemseged, Z. – Reed, K. – Bedaso, Z. K. – Wilson, J. N. (2013): Diet of *Australopithecus afarensis* from the Pliocene Hadar Formation, Ethiopia. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110(26), 10495–10500.

AUTOR

Janoušek, Tomáš Bc. (1988), absolvent bakalářského studia oboru Antropologie na Masarykově univerzitě v Brně. V současné době pokračuje v magisterském studiu.

Kontakt: Bc. Tomáš Janoušek, Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity, Viničná 499/5, 603 00 Brno, E-mail: 326922@mail.muni.cz

Mladoneolitičtí zemědělci a kruhové monumenty

Trojité rondel kultury s vypíchanou keramikou v Plotištích n/L II

Jaromír Kovárník

Katedra archeologie, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové, Rokitanského 62, 500 03 Hradec Králové

Do redakce doručeno 12. března 2015; k publikaci přijato 11. dubna 2016

LATE NEOLITHIC FARMERS AND CIRCULAR MONUMENTS. TRIPLE RONDEL OF THE STROKED POTTERY CULTURE IN PLOTIŠTĚ N / L II

ABSTRACT The article discusses the circular enclosures consisting of ditches and ramparts, called rondels. These monumental areas likely to be used for the gathering of Neolithic farmers for the cult, social, organizational and others activities. The following is a summary of the results of archaeological excavation of the triple rondel of the Stroked pottery culture (SBK), subphase SBK IVa near Plotiště n / L conducted by the Department of Archaeology Philosophical Faculty of the University of Hradec Králové. We investigated the area of the northwestern entrance of the inner ditch and ends of southwestern and northwestern segments. We found that the inner ditch width of 510–522 cm reached a depth of 240 cm. Ditches along the NW entrance are 335 cm wide and 178 cm deep. Trenches have wider spiky shape and penetrate the sandy gravel subsoil. Smaller ditches running along both sides of the northwestern entrance are not fusing with the inner ditch. Great importance has layer no. 2 filling ditches formed soil blended with small quartz pebbles (originally from the terraces of Labe river) and located below the upper layer of black soil no. 1. There is one option that it could be formed by gradual erosion of the Wall on the outside of the ditches. The archaeological collection consists of finding fragments of pots and bowls decorated with double-stroke and triple-stroke. Shape of vessels and decoration are symptomatic for the younger stage, subphase SBK IVa. Some might be even younger (subphase SBK IVa2–IVb).

KEY WORDS Late Neolithic; Stroked pottery culture (SBK); terrace; triple rondel; monument; ditch; double-stroke; triple-stroke; silicite from glacial sediments; silicite from the Cracow-Częstochowa Upland; stone grinder; whetstone

ABSTRAKT Článek pojednává o kruhových ohrazeních tvořených příkopem a valy, tzv. rondelích. Šlo o monumentální areály pravděpodobně sloužící k shromažďování zemědělců mladšího neolitu z kultovních, společenských, organizačních aj. důvodů. Následuje shrnutí výsledků archeologického výzkumu trojitého rondelu kultury s vypíchanou keramikou (dále SBK), subfáze SBK IVa u Plotišt n/L z první sezóny. Uskutečňuje je katedra archeologie Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové. Zkoumali jsme plochu severozápadního vstupu v prostoru ukončení jihozápadního a severozápadního segmentu vnitřního příkopu. Zjistili jsme, že vnitřní příkop dosahoval šířku 510–522 cm a hloubku 240 cm. Příkopy vymežující vstup jsou široké 335 cm a hluboké 178 cm. Příkopy mají širší hrotitý tvar a zasahují do stěrkopísčitého podloží. Menší příkopy probíhající po obou stranách severozápadního vstupu se nespojily s vnitřním příkopem. Velký význam má vrstva č. 2 výplně příkopů tvořená zeminou s příměsí menších křemenných valounů (původem z terasy Labe) a nacházející se pod hořejší vrstvou černozemě č. 1. Nabízí se jedna z možností, že by k jejímu vzniku mohlo dojít postupnou erozí tělesa valu na vnější straně příkopů. Soubor nálezů tvoří zlomky hrnců a mís zdobených středně velkým a velkým dvojpíchem, pruhy jemného a středně velkého trojvpíchu a výjimečně „taženým“ širokým vpíchem zanechávajícím na povrchu keramiky mírně zahloubený pás. Tvary nádob i výzdoba jsou příznačné pro fázi SBK IVa. Některé by mohly být i mladší (subfáze SBK IVa2–IVb).

KLÍČOVÁ SLOVA Mladý neolit; kultura s vypíchanou keramikou (SBK); terasa; trojitý rondel; monument; příkop; dvojpích; trojvpích; silicit glacienních sedimentů; silicit krakovsko-českochochovské jury; kamenný mlýnek; brus

ÚVOD

Kruhové příkopy hrotitého řezu patří k mimořádným jevům v osadách mladoneolitických zemědělců. Vyznačují se čtyřmi (méně často dvěma, třemi, nebo šesti vstupy), které vykazují rámcové astronomické nasměrování vůči světovým stranám. Mohou se skládat většinou z jednoho až tří, výjimečně i šesti příkopů, které zřejmě plnily důležitou úlohu oddělení vnitřního („posvátného“) od vnějšího („světského“) prostoru. Příkopy měly šířku kolem 3–7 m a hloubku asi 2,5–5,5 m. Jejich průměry se pohybují od 30 m do 240 m, případně jsou i větší (rondely v jižní Transdanubii). Uvedené vyčlenění vnitřní plochy násobily vnitřní a vnější palisády v počtu jedné i více. Zjistili jsme, že k optickému i faktickému zvýraznění těchto kruhových areálů v krajině významnou měrou přispěla s největší pravděpodobností tělesa valů navršená ze zeminy vytěžená z příkopů. Jednoznačný doklad nám poskytl dvojitý rondel kultury s vypíchanou keramikou (dále SBK) dochovaný v reliéfní podobě u osady Skála v k. ú. Třebověte, okr. Jičín (Kovárník 2012; Kovárník, Mangel 2013).

Další z významných znaků rondelů je skutečnost, že se vyskytují na území napříč od jihovýchodní po širší střední Evropu v prostředí skupiny Iclod v Rumunsku, skupiny Csószhalom v maďarském Potisí (Polgár-Csószhalom: Raczky, Anders, Hajdú, Nagy 2005; Raczky, Domboróczky, Hajdú 2007), lengyelské kultury jako východní větve kultury s malovanou keramikou v Transdanubii a na jihozápadním Slovensku, v oblasti rozšíření moravsko-východorakouské skupiny, této její západní větve na středním Dunaji, a poté na území SBK IVa v Čechách, v Polsku, v Německu v Sasku a Sasku-Anhaltsku (tzv. Mittelbe-Saale-Gebiet), v Severním Porýní-Vestfálsku kultury Rössen fáze I, ve Středních Francích skupiny Grossgartach a skupiny Oberlauterbach v Dolním Bavorsku (srov. Kovárník 1986, 156; aj.). Průnik myšlenky budování těchto mladoneolitických monumentů kruhového půdorysu v jednom časovém horizontu do různých kultur jsme označili do té doby za neočekávanou míru kulturní a ideové jednoty této části Evropy (Kovárník 1997, 23, 28, 78).

Uvnitř rondelů se někdy nacházejí doklady vnitřní zástavby, jako půdorysu domu kúlové konstrukce u rondelu v Bučanech, okr. Trnava, Žlkovcích, okr. Hlohovec, nebo v Bulharech, okr. Břeclav. Rozlehlost vnitřního prostranství rondelů proto vybízí k myšlenkám o jejich víceúčelovém využití jako shromaždišť spjatých se společenským a kultovním posláním (Lenneis 1977, 69; Pavlů 1982, 187; Podborský 1988, 258–276; Kovárník 1997, 24–86; Melichar, Neubauer 2010, 18; Pavlů, Metlička 2013, 134–139; ad.) Uvažovali jsme o jejich využití mimo jiné k projednávání důležitých otázek uspořádání societ zemědělců mladšího neolitu, mimo jiné k pořádání oslav kultu úrodnosti polí a plodnosti všech živých tvorů v podobě tzv. posvátné svatby, *hieros gamos*, o jarní rovnodennosti (Kovárník 1997, 39–40, 89, obr. 21–22). Z. Ministr (1999, 240–241) vypočetl, že východní vchod do rondelu v Těšeticích-Kyjovicích, okr. Znojmo, směřuje k východu Slunce v době jarní rovnodennosti, z čehož odvozoval jejich kalendářní funkci (Podborský 1988, 258–281; Podborský 1999a,

7–21; 1999b, 261–291; Becker 1996, 111, obr. 6, 15). Další autoři přikládají rondelům symbolický význam (např. Petrasch 1990, 447; Stäuble 2007, 178–180, Fig. 3–4), nebo roli místa rituálních úkonů (Neubauer, Trnka 2005, 3–9 etc.), astronomických pozorovatelem (Gervautz, Neubauer 2005, 73–74; Kastowski, Löcker, Neubauer, Zotti 2005, 80–82; Zotti 2005, 75–79; Barna 2007, 369–370; Bertemes 2008; Zotti, Neubauer 2010, 136–167 etc.), míst (rituálních) her (Květina, Květinová, Řídký 2009) nebo pevností (Svodín, Ružindol-Borová: Němejcová-Pavůvková 1995, 214–215; 1997, 117–118; Pavúk, Karlovský 2004, 26) a podobně (srov. Řídký 2011, 20–22).

Badatelský archeologický výzkum trojitého rondelu kultury s vypíchanou keramikou (opět zřejmě fáze SBK IVa) probíhá od r. 2013 plně podporován v rámci Specifického výzkumu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové¹. Téměř dvě třetiny rondelu se nacházejí v okrajové části intravilánu městské části Plotíšť n/L².

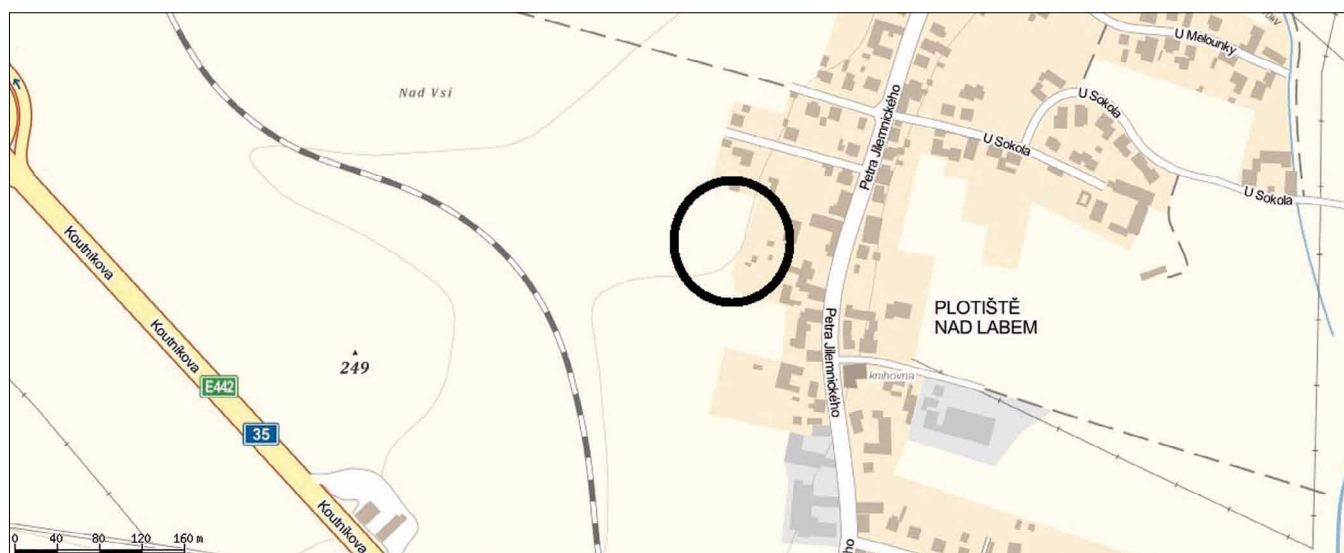
UMÍSTĚNÍ A PŘÍRODNÍ PODMÍNKY LOKALITY

Lokalita Plotíšť n/L II³ s trojitým rondelem se nachází na jihojihozápadním okraji obce na pravé terase řeky Labe v nadmořské výšce asi 219–220 m. Jde o parcely č. 1912 a 1913 v polní trati „Nad Vší“ (Obr. 1). Lokalita se zvedá asi o 10 m nad inundaci Labe a je od něj dnes (po regulaci) vzdálena asi 1,6 km. Území patří v rámci geomorfologického členění do soustavy České tabule, podsoustavy Východočeské tabule, celku Východolabské tabule, Pardubické kotliny a okrsku Královéhradecké kotliny. Kvartérní sedimenty zde překrývají svrchnokřídové vrstvy (Faltysová, Mackovčín 2002, 18–24). Eolické sedimenty spraší pokrývají terasu na pravobřeží Labe. V labské nivě se utvořily fluvialní a deluviofluvialní hlíny, jíly a šterky (Faltysová, Mackovčín 2002, 13–17). Půdní pokryv lokality tvoří šedozem modální (Půdní mapa ČR 1 : 50 000, Česká geologická služba, <http://mapy.geology.cz/pudy/>). Na pravém břehu Labe se rozšířily dubo-habrové porosty, které ustoupily v průběhu času polím a sadům. V nivě Labe bývaly lužní lesy. Další vegetační pokryv tvoří teplomilná květena (Faltysová, Mackovčín 2002, 35–43).

1 Rondel objevil PhDr. M. Novák, vedoucí Archeologického oddělení Muzea východních Čech na leteckém termografickém snímku. Na tomto místě srdečně děkuji kolegům Mgr. Pavlu Drnovskému z katedry archeologie FF UHK za velmi iniciativní spolupráci při vedení terénních prací a zpracování nálezů, dále Mgr. Štěpánu Kravcivovi mimo jiné za digitalizaci dokumentace a v neposlední řadě doc. PhDr. Radomíru Tichému, Ph.D., vedoucímu katedry.

2 Badatelský výzkum je rovněž velmi významný z pedagogického hlediska pro výuku posluchačů v archeologické terénní praxi.

3 Záměrně jsme označili trojitý rondel jako lokalitu Plotíšť n/L II, protože považujeme za lokalitu Plotíšť n/L I okrouhlý příkop zřejmě vkomponovaný do velkého oválného ohrazení osady kultury s vypíchanou keramikou nacházející se na ploše a v okolí hliníku bývalého cukrovaru v severní části katastru, kterou zkoumali A. Rybová a V. Vokolek v letech 1961–1970.

Obr. 1. Mapa umístění trojitého rondelu Plotiště n/L II na neolitickém sídlišti v části katastru Plotišť n/L.

DOKLADY NEOLITICKÉHO OSÍDLENÍ

V katastrálním území byly zjištěny další lokality z období neolitu a zejména SBK. Nejznámější z nich je lokalita s vývojem od II. do V. fáze na severním okraji katastru opět na pravé terase Labe v blízkosti bývalé cihelny cukrovaru v Předměřicích n/L (ca 2,3 km severně od trojitého rondelu), kde bylo také birituální pohřebiště SBK (Zápotocká 1998, 80–93). K významným nálezům patří chlapecké hroby č. LVII (SBK IVb) se třemi malými sekeromlaty (Zápotocká 1998, 82, 84, 143, 162, Taf. 67: 2–4) a dále č. LVIII s ozdobami krku a hlavy z ulit (84 kusů) plže kamolepa říčního pocházející z pontsko-kaspické oblasti (Zápotocká 1998, 85, 86, 162, Taf. 68, 169). Pozoruhodný byl z našeho pohledu přibližně kruhový palisádový žlab s dovnitř vtaženými křídly v místě východojihovýchodního vstupu (Zápotocká 1998, 80, Abb. 18). Byl zřejmě vkomponován do většího oválného příkopového ohrazení. Předpokládáme u něj datování do kultury s vypíchanou keramikou, nejspíše fáze IV. Mohl by souviset s výskytem další rondelové architektury na pravé labské terase.

Nález sekeromlatu pochází z intravilánu obce, domu č. p. 377 (MVČ př. č. 73/77). Zlomky neolitické keramiky a štípaná industrie (MVČ př. č. 70/90, 4–5/91; Kalferst, Sigl, Vokolek 1991–1992, 23, č. 174) byly získány na poli parc. č. 117. Fragments nádob kultury s vypíchanou keramikou byly nalezeny také v bývalém hliníku p. Brandy r. 1908 (Pišl 1938, 9), v zaniklém hliníku za domem R. Součka č. p. 434 na parcele č. 239 a na parcele č. 1264 v hliníku Dr. Purkrábka (Pišl 1938, 10). Zlomky keramiky a broušených nástrojů se vyskytly na poli parc. č. 227 východně od areálu zemědělského podniku (MVČ př. č. 57/01; Bláha, Kalferst, Sigl 2004, 93, č. 620). Stejně stáří jsou povrchové nálezy keramiky kultury s vypíchanou keramikou a štípané industrie (MVČ př. č. 86–87/81; 71/82, 29/85; Kalferst, Sigl 1985, 14, č. 74; Bláha, Sigl 2005) z parcel č. 216/1, 2, 220, 221 a 226. Zlomky nádob (MVČ př. č.

80/70) kultury s vypíchanou keramikou a kamenná industrie byly doloženy na parc. č. 213, 211, 209, 304/2, 304/1.

METODIKA ARCHEOLOGICKÉHO VÝZKUMU

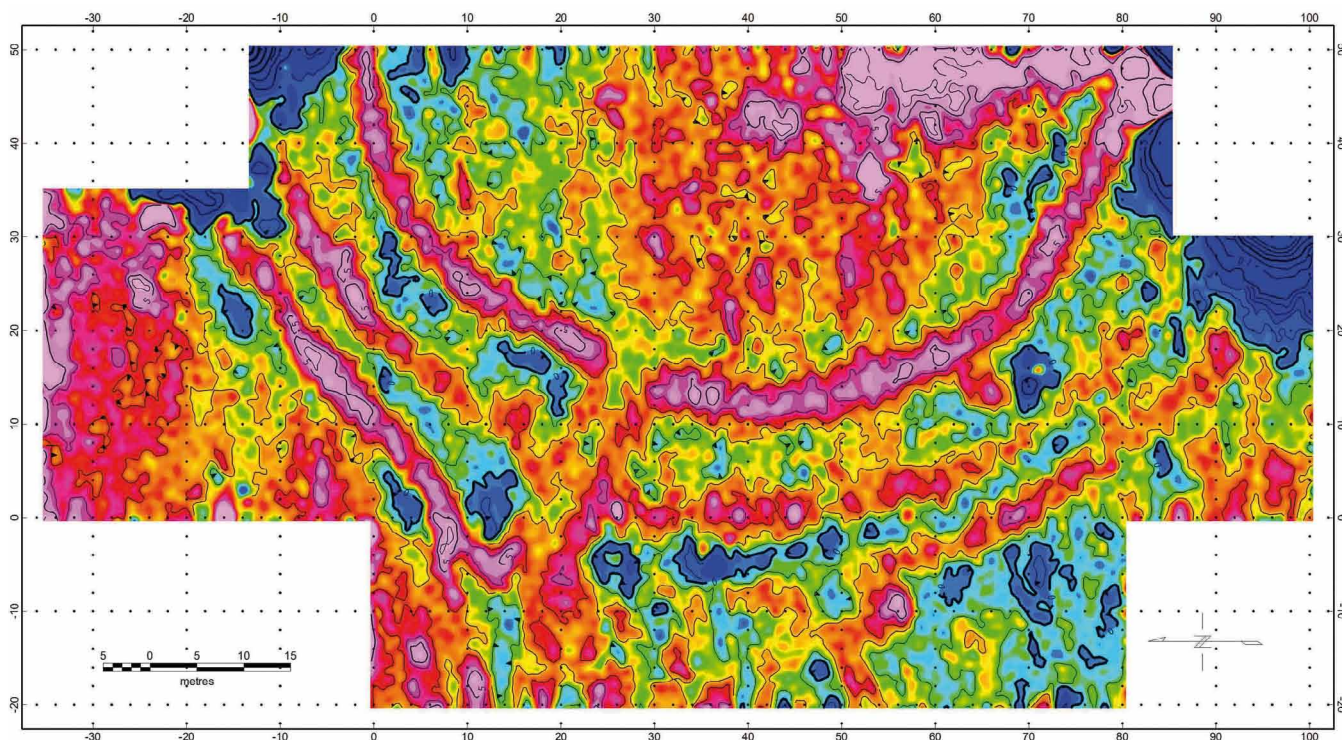
Na lokalitě uskutečnil R. Křivánek r. 2010 (Křivánek 2011) a poté J. Tírpák r. 2013 nedestruktivní magnetometrická měření (Obr. 2)⁴. Výsledkem byla stínová mapa gradientu vektoru totální geomagnetické intenzity (T_z), zdánlivá vodivost v dynamice $-3 / +7$ nT/m (v 256 barevných hodnotách zbarvených od modré do fialové) v jihozápadní až severozápadní části trojitého rondelu (Tírpák 2013). Letecká dokumentace lokality (v podobě šikmého leteckého snímkování) proběhla 2. 7. 2012 (Kovárník 2012, 14, obr. 19). Letecké snímky a výsledky geofyzikálního výzkumu jsou ve shodě (Obr. 3). Naznačovaly, že trojitý rondel mohl mít buďto ven vyběhající křídlovité koridory u vnitřního příkopu, ven a dovnitř u prostředního a dovnitř vklopené u vnějšího příkopu, nebo mohl mít spojené příkopy. Kromě tohoto zjištění se další archeologické objekty rýsují na vnitřní ploše areálu, mezi příkopy i vně od nich, což může dokládat přítomnost sídliště kultury s vypíchanou keramikou, k němuž by trojitý rondel přináležel.

Uvedené postupy nedestruktivního výzkumu umožňují odečíst průměr vnějšího příkopu rondelu v Plotištích n/L asi na 117 m, který jej prozatím řadí na čtvrté pořadí (jednoduchý rondeloid Kolín 4 – 240 m, čtyřnásobný rondel Kolín 1 – 217 m, trojnásobný rondel Bylany 4/2 – 130 m).

Povrchové sběry následovaly v listopadu 2012, dubnu a srpnu 2013, při nichž se získalo jen velmi málo nálezů rámcově spadajících do kultury s vypíchanou keramikou.

Uvedené druhy nedestruktivních výzkumů umožnily mini-

⁴ J. Tírpák uskutečnil měření cesiovým fluxgate magnetometrem, software Magneto, Sensys GmbH, Německo.

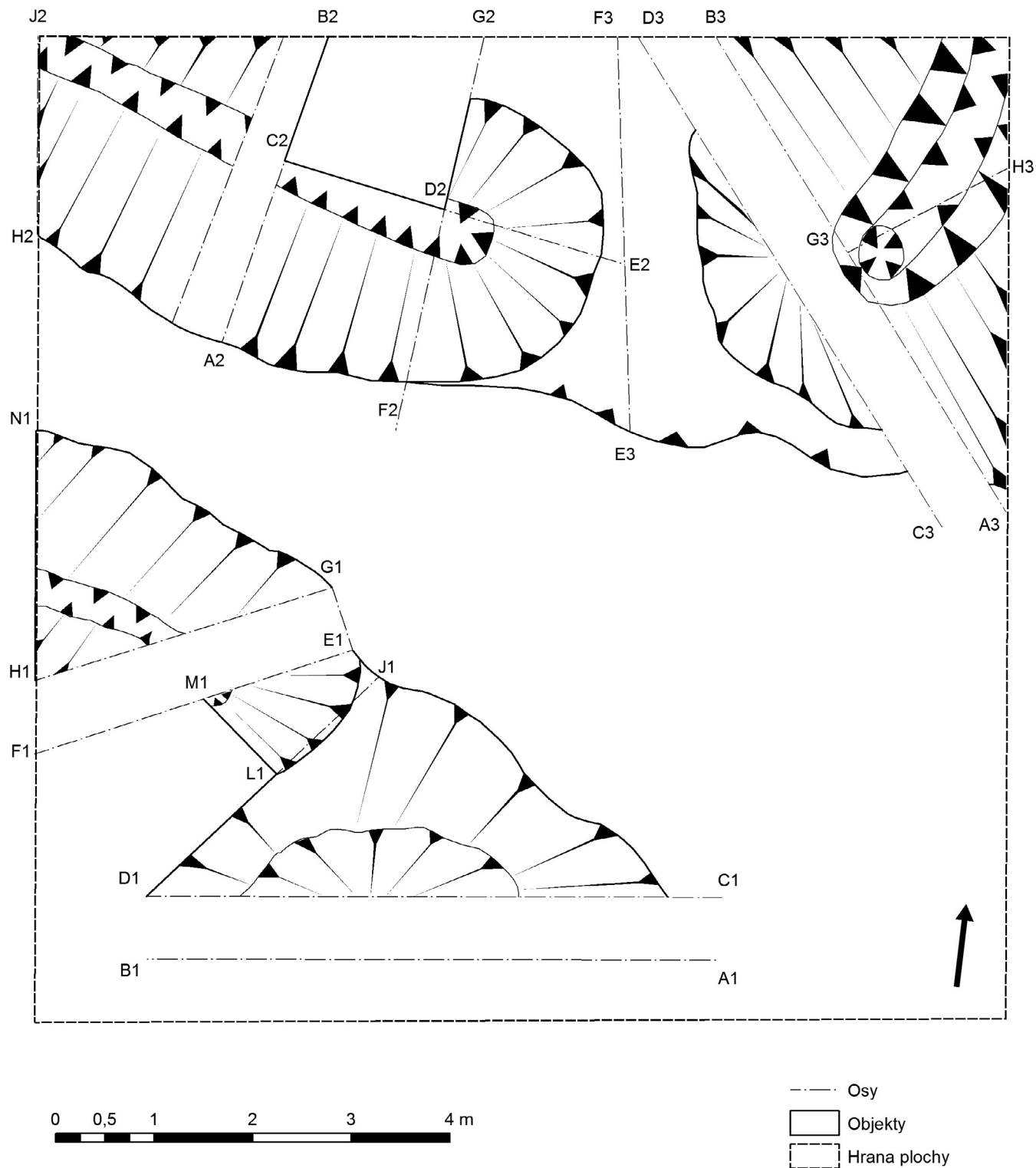
Obr. 2. Plotsiště n/L II. Stínová mapa gradientu vektoru totální geomagnetické intenzity (TZ), zdánlivá vodivost v dynamice $-3 / +7$ nT/m (podle Tirpák 2013).

Obr. 3. Plotsiště n/L II. Pohled na severozápadní vstup trojitého rondelu od Z (foto J. Kovárník).

Celkové schéma výkopů a profilů

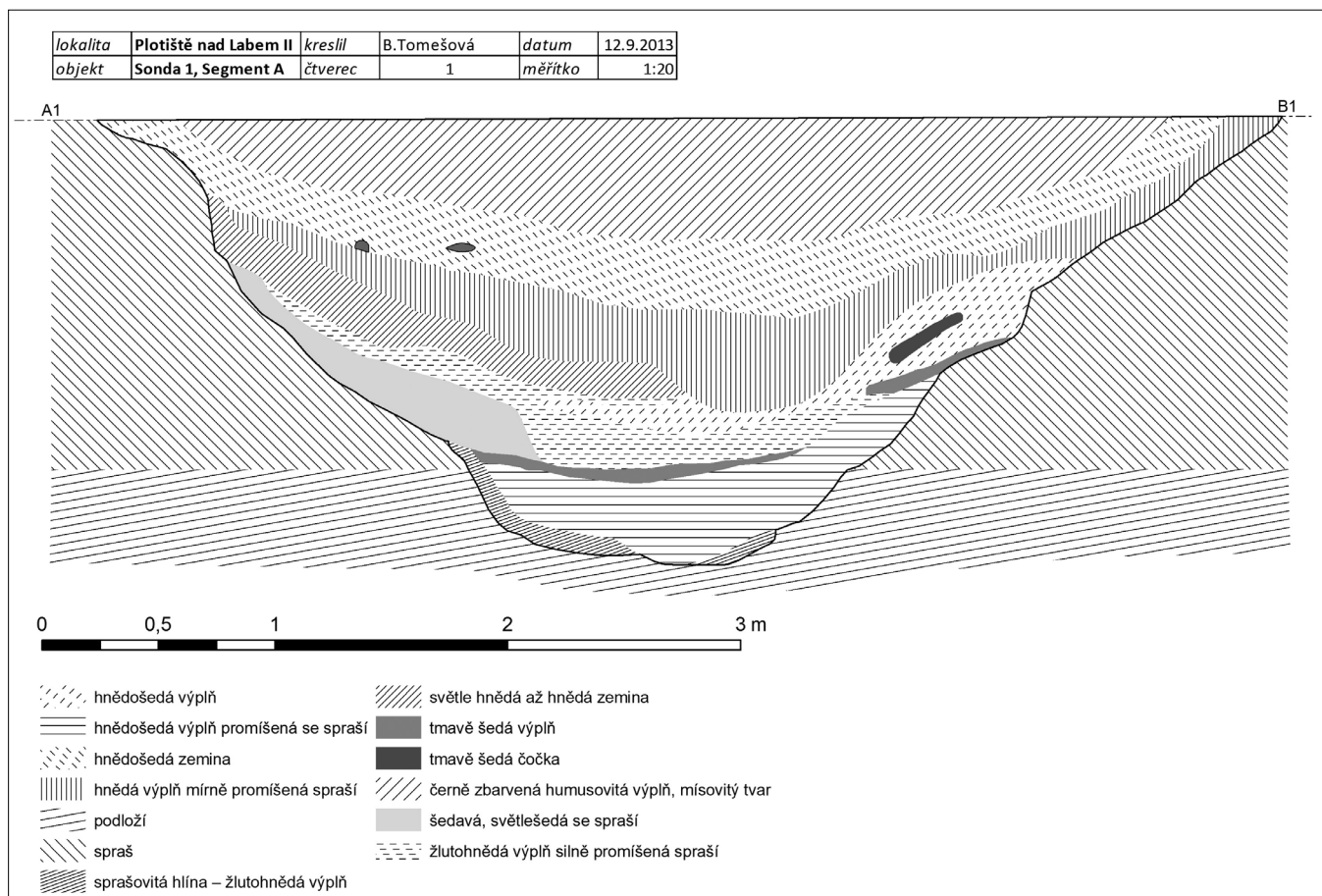
lokality	Plotiště nad Labem II	datum	5.9.2013
kreslil	P.Drnovský	měřítko	1:50

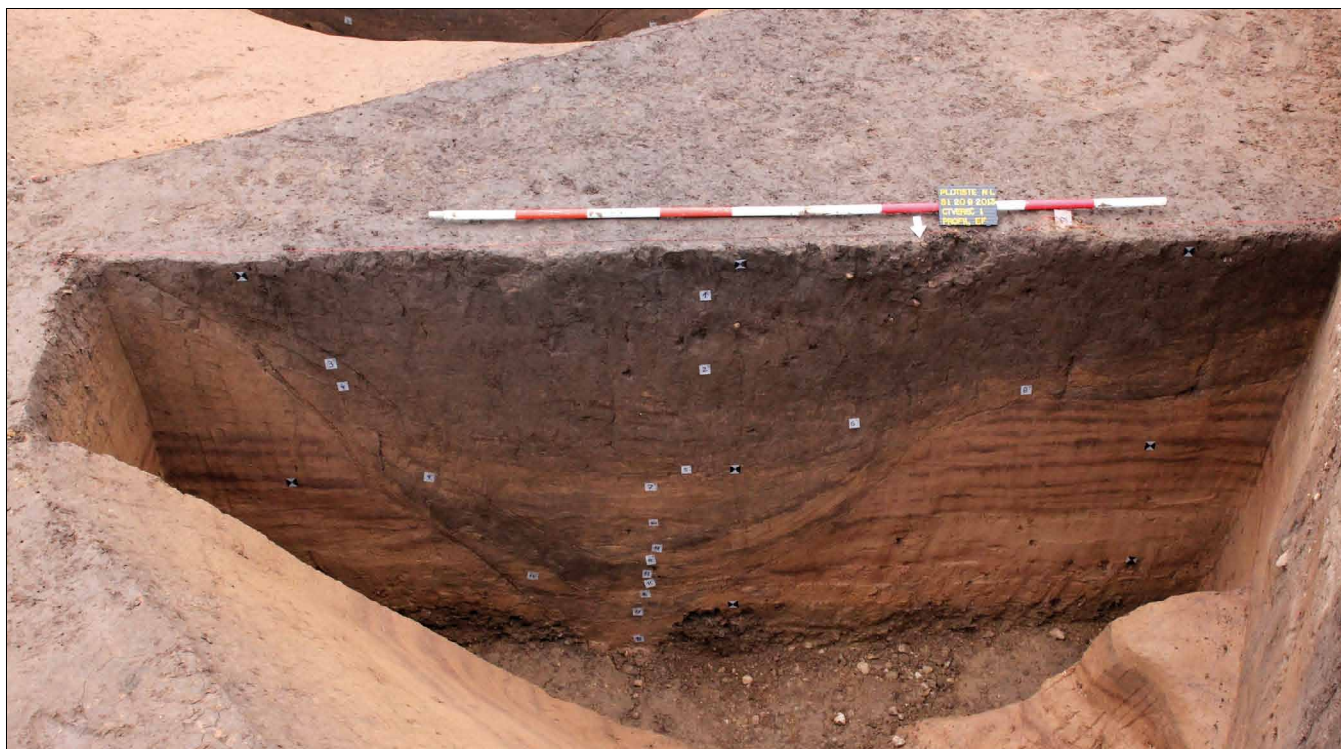
Obr. 4. Plotiště n/L II. Plán archeologického výzkumu části severozápadního vstupu (kresba P. Drnovský).

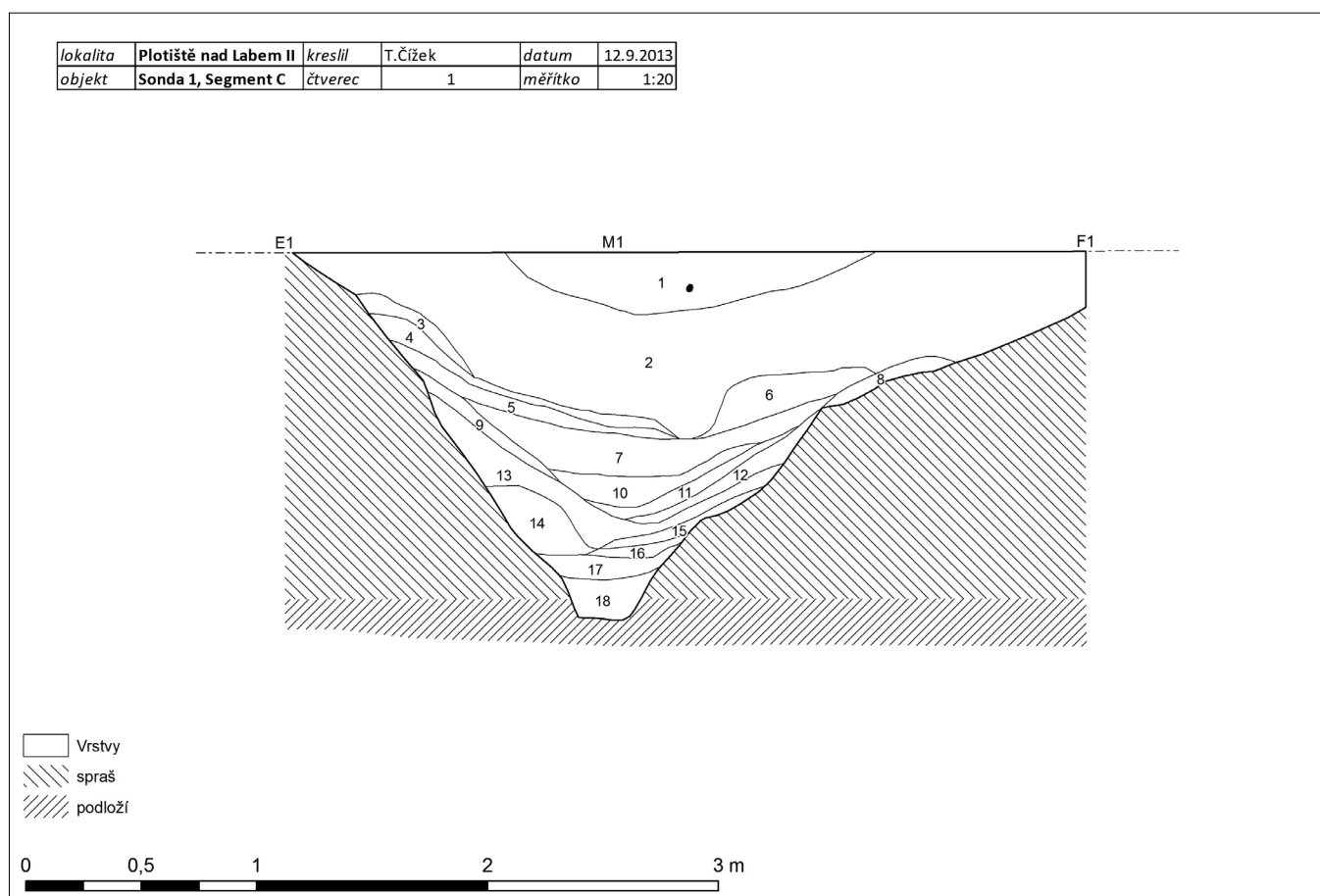
Obr. 5. Plotiště n/L II. Pohled na souvrství profilu A1 – B1 jihozápadního segmentu vnitřního příkopu od S (foto J. Kovárník).

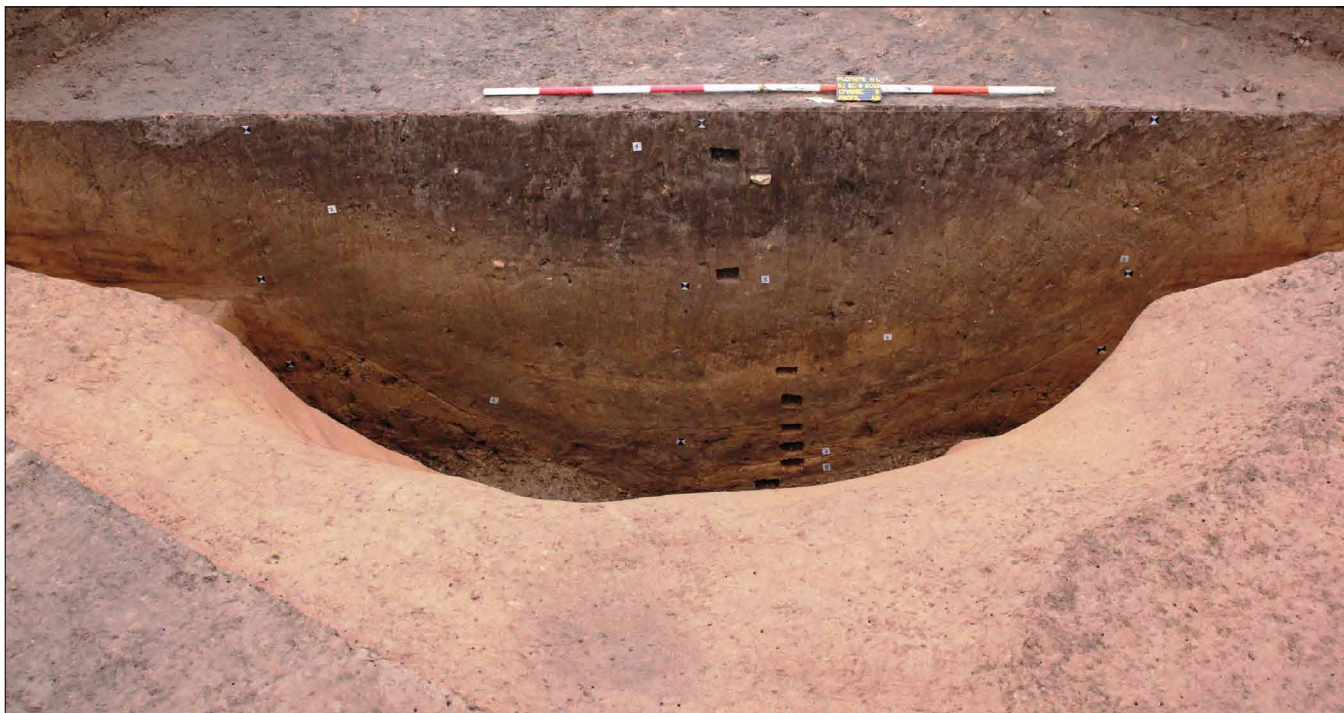
Obr. 6. Plotiště n/L II. Profil A1 – B1 jihozápadního segmentu vnitřního příkopu s vrstvami výplně (kreslila B. Tomešová).

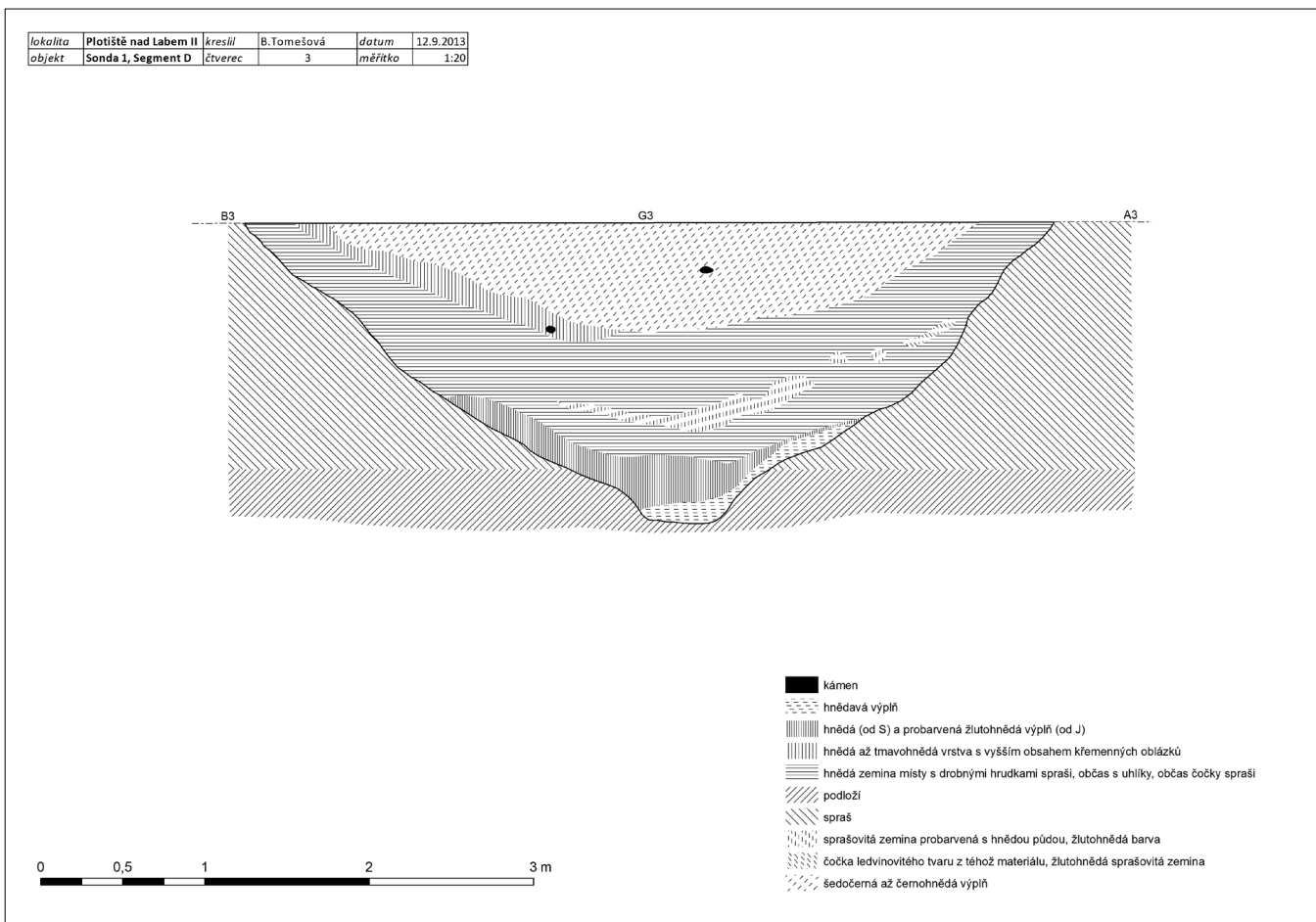
Obr. 7. Plotičtě n/L II. Pohled na souvrstvě profilu E1 – F1 pŕěkopu kŕĭdlovětěho koridoru od SZ (foto J. Kovárněk).

Obr. 8. Plotičtě n/L II. Souvrstvě profilu E1 – F1 jihozãpadního segmentu vnitŕního pŕěkopu (kreslil T. Čĭžek).

Obr. 9. Plotiště n/L II. Snímek na sled vrstev profilu A3 – B3 severozápadního segmentu vnitřního příkopu od SZ (foto J. Kovárník).

Obr. 10. Plotiště n/L II. Souvrství profilu A3 – B3 severozápadního segmentu vnitřního příkopu (kreslila B. Tomešová).

malizovat vlastní terénní archeologický výzkum⁵. Proběhl v místech severozápadního vstupu do rondelu⁶. Dílčí archeologická sonda v jihozápadním a severozápadním segmentu vnitřního příkopu se nacházela ve čtvercové síti zaměření rondelu ve čtverci 10 x 10 m v místech napojení jihozápadního a severozápadního segmentu vnitřního příkopu na křídlovitý koridor, respektive na dva menší příkopy směřující od vnitřního příkopu směrem k prostřednímu (Obr. 4). Skrývka ornice a svrchní vrstvy podorniční půdy byla skutečně jen zčásti mechanizací (45–60 cm). Zbývající vrstva o mocnosti 15–20 cm byla skryta ručně. Díky tomu jsme včas zjistili povrchové vrstvy výplně segmentů vnitřního příkopu a (spojovacích?) křídlovitých koridorů probíhajících po obou stranách vstupu, a to i jen v mělce zahloubených částech, které by jinak unikly pozornosti.

Plocha sondy se dělila na čtverce č. 1–4 (o velikosti 5 x 5 m). Řezy jihozápadního a severozápadního segmentu vnitřního příkopu jsme volili ve čtvercích č. 1 a 3. Řezy příkopů křídlovitého koridoru nebo spojovacích příkopů se nacházely ve čtvercích č. 1 a 2.

Odkryty a zkoumány byly části závěru jihozápadního a severozápadního segmentu vnitřního příkopu včetně vybíhajících příkopů vymezujících severozápadní vstup. Zjistili jsme, že se však přímo nenapojují na vnitřní příkop (Obr. 4). Sledování stratigrafie v příkopech ve čtverci č. 1 profily A1 – B1 (Obr. 5–6), C1 – D1, E1 – F1 (Obr. 7–8), G1 – H1, J1 – K1, L1 – M1, ve čtverci č. 2 profily A2 – B2, C2 – D2, D2 – E2 a ve čtverci č. 3 profily A3 – B3 (Obr. 9–10), C3 – D3, E3 – F3, G3 – H3, umožnily preparaci po přirozených vrstvách. Na zkoumané ploše byly ponechány kontrolní bloky pro případný revizní archeologický výzkum⁷. Průběžně jsme uskutečňovali potřebnou dokumentaci⁸.

DOSAŽENÉ VÝSLEDKY

Vstup a výplň příkopů

Mimo jiné jsme zpřesnili interpretaci geofyzikálního výzkumu s tím, že nedošlo k napojení vnitřního příkopu a příkopů křídlovitých koridorů. Terén mezi nimi byl pouze snížen (do hloubky 20 cm). Jde o nový konstrukční podtyp mladoneolitické rondelové architektury. Naposledy je shrnul J. Řídký (2011, 42–50). Zcela předběžně lze uvedené provedení kon-

ců příkopu přiřadit ke vstupům typu 3 s krátkým přerušením mezi (vnitřním) příkopem rondelu a křídlovitě (klešovitě) ven vybíhajícími příkopy vymezujícími vchod (Řídký 2011, 44, obr. II.15: 3). Prozatím však neznáme jejich přesný způsob navázání na prostřední příkop.⁹

Závěr jihozápadní části příkopu byl zachycen v délce 180–190 cm a severozápadní v délce 440–450 cm. Šířka vnitřního příkopu kolísá od 510 cm do 522 cm a jeho hloubka činí v jihozápadním segmentu 184 cm (čtverec 1, profil A1 – B1), zatímco ve čtverci 3 v severozápadním segmentu 240 cm. Příkopy křídlovitých koridorů jsou široké 335 cm a dosahují hloubku 178 cm (jihozápadní koridor). Archeologický výzkum umožnil stanovit rámcové nasměrování severozápadního vstupu s hodnotou 305°.

Pozoruhodné jsou další rozměry trojitého rondelu. Výsledky letecké prospekce v podobě porostových příznaků naznačily, že vnitřní příkop je nejmohutnější (Obr. 3). Prostřední a vnější příkop mají jen asi jeho poloviční šířku kolísající snad mezi 2,5–3 m. Rozdílné jsou rovněž vzájemné vzdálenosti příkopů jak podle leteckých snímků, tak podle výsledků magnetometrického měření. Odstup prostředního příkopu od vnitřního dosahuje asi 10 m, zatímco od prostředního k vnějšímu je opět přibližně poloviční (Obr. 2–3).

Souvrství v příkopech rondelu vykazují velmi zajímavé formační jevy. Příkopy byly vyhloubeny ve sprašovém souvrství nasedajícím na šterkopísčitý sediment labské terasy, který vystupoval v relativní hloubce kolem 140–150 cm. Nemají z tohoto důvodu příliš hrotitý tvar dna (Obr. 5–10). Trojitý rondel v Plotištích n/L se tím odlišuje například od výrazně hrotitých příkopů zjištěných v průběhu výzkumu dvojitého rondelu v nedalekých Lochenicích I (Buchvaldek 1990, 18–19, 22–24, obr. 4A, 5).

Prostor nad dnem příkopů byl pravděpodobně relativně rychle zaplněn, jak to konstatoval I. Pavlů (1990, 177). Následné zvrstvení profilu nasvědčuje pro postupné zanášení. Zdůrazňujeme však důležitý poznatek, a to že šterkopísčitý sediment zřejmě pocházející z říční terasy se objevoval v různém množství v různých vrstvách výplně příkopů. Vrstva č. 2 vykazující větší příměs těchto drobných křemenných valounů se vytvořila především ve vnější polovině vrchní třetiny příkopu v severozápadním kvadrantu (např. profily A3 – B3, C2 – D2). Vybíhá u okraje příkopu až k povrchu. Může to nasvědčovat, že byla uložena v bezprostřední blízkosti příkopů. Popisovaná poměrně mocnější vrstva č. 2 ležící pod povrchovou černozemní výplní by mohla dokládat erozi z vnější strany příkopu, k níž došlo v okamžiku, kdy příkopy rondelu byly již nejméně ze dvou třetin zanesené výplní. Tato vrstva pokračuje v celém odkrytém průběhu severozápadního příkopu koridoru (Obr. 11). Obdobná situace se opakovala také na vnější straně jihozápadního příkopu vstupního koridoru. Z toho důvodu je zapotřebí sledovat případné navršení valu podél vnějšího okraje příkopu, jak na to bylo již dříve upozorňováno u některých rondelů lengyelské kultury a moravskovýchodorakouské skupiny malované keramiky nebo v případě reliéfního památ-

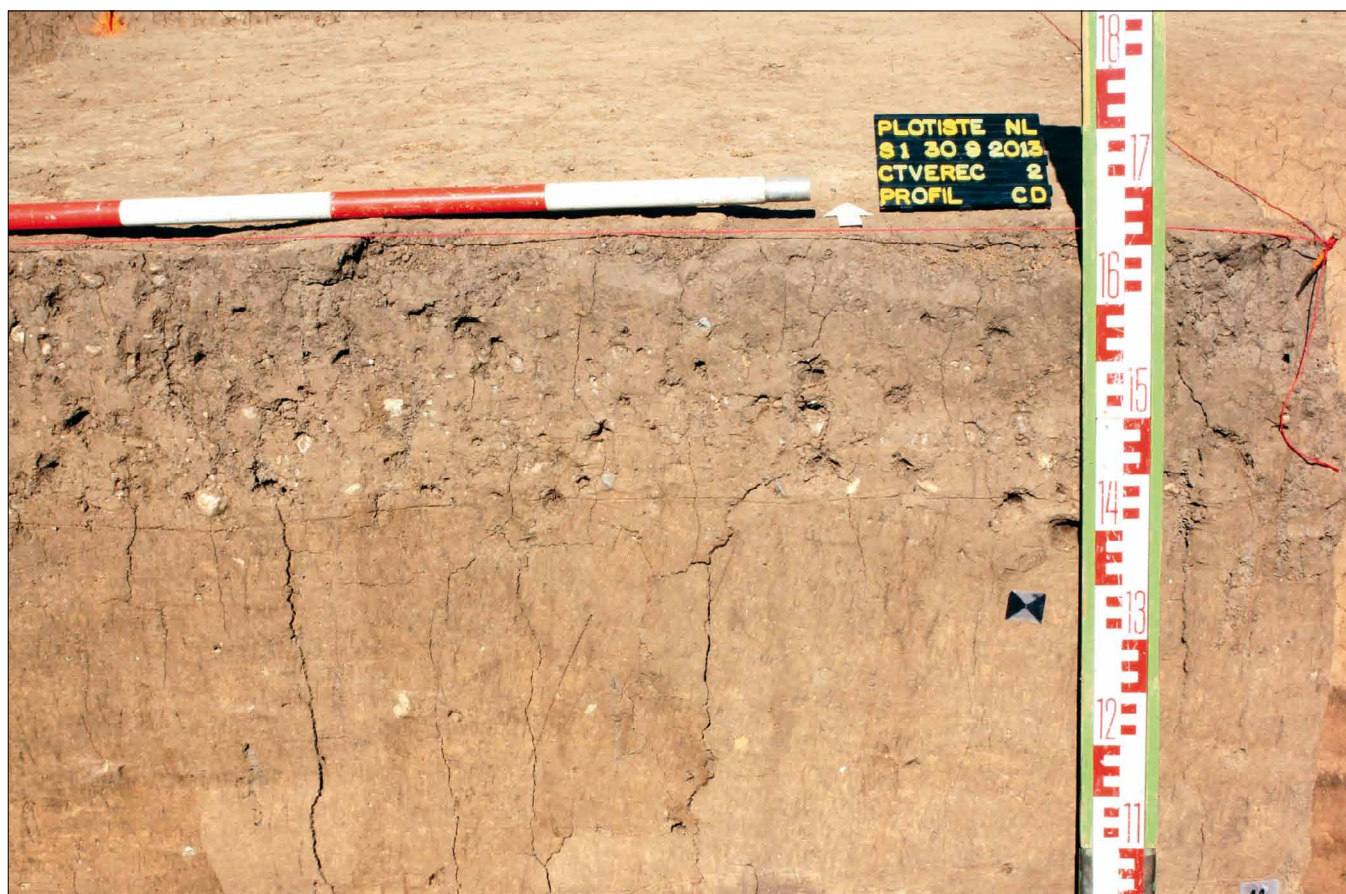
5 Zaměrování uskutečnil totální geodetickou stanicí a GPS Katedry archeologie FF Univerzity Hradec Králové R. Thér a P. Drnovský.

6 Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i., vydal k němu kladné stanovisko dne 23. 7. 2013. Je evidován pod č. 37681.

7 Celá prozkoumaná plocha byla přikryta kvůli reviznímu výzkumu geotextilií.

8 Kresebná a fotografická dokumentace byla převedena do digitalizované podoby. Byly vytvořeny plány v programu ArcMap ze softwarového souboru ArcGIS. Dále se uskutečnilo 3D modelování (Š. Kravciv) v programech AutoCAD 2013 Raster Design.

9 Bude to úkolem pokračujícího výzkumu.

Obr. 11. Plotiště n/L II. Erozní vrstva s drobnými křemennými valouny v podélném profilu C2 – D2 (foto J. Kovárník).

níku, rondelu u Třebovětice (Kovárník 2012, 9–13; Kovárník, Mangel 2013). Tato vrstva má velký význam jak pro řešení otázky přítomnosti konstrukčního prvku v podobě valu, tak pro stanovení doby celkového zaplnění příkopů rondelu. Důležité by proto bylo porovnání tohoto zjištění se stratigrafiemi ve vnitřním a vnějším příkopu rondelu a samozřejmě i na dalších lokalitách, zejména u rondelu Třebovětice, okr. Jičín, kde byl depoziční proces v příkopech zpomalen díky dlouhodobému zalesnění. V příkopech rondelu v Plotištích n/L II se prozatím nevyskytly doklady destrukcí, jako tomu bylo například u jednoduchého rondelu ve Vchynicích, okr. Litoměřice (Řídký a kol. 2012, 635–638, obr. 6–9).

Překvapující bylo zachycení kulové jámy o průměru 55 cm v hrotu v ukončení severozápadního segmentu vnitřního příkopu u severozápadního vstupu.

Zhodnocení archeologických nálezů

Zajímavá je skutečnost, že z výplně příkopů rondelu u Plotiště n/L pochází poněkud menší kolekce archeologických nálezů. Uvedené zjištění může napovídat, že lokalita zřejmě nebyla dlouhodobě osídlena a že sídliště (současné s rondelem) se nacházelo v určité vzdálenosti od rondelu. Zastoupeny byly drobné a většinou nevýrazné zlomky keramiky (124 ks, hmot-

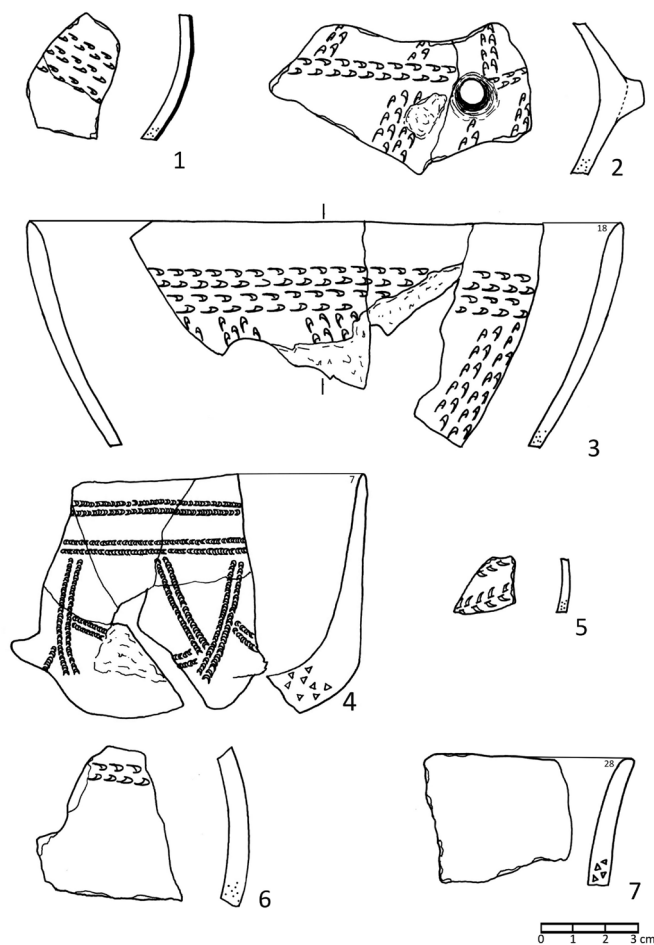
nost 587 g), dále malé kusy mazanice (266 ks), nepočtená štípaná industrie (8 ks), části mlýnků (5 ks) a brusů (2 ks), osteologický materiál a uhlíky.¹⁰

Mezi nálezy částí nádob a jejich fragmentů jsou zastoupeny kotlovité tvary, vyšší hruškovité nádoby, polokulovité mísy a další. Méně obvyklý je pokročilý tvar malého poháru zdobený „taženým“ širokým vpichem, který má na spodní výdutí výraznější zahrocené výčnělky nad zploštělým dnem (Obr. 12: 4). Ve výzdobě se vyskytuje velký dvojvpich, široký dvojvpich, střídavý středně velký dvojvpich trojúhelníkovitého tvaru (pás pod okrajem), dále pásy tvořené nejméně třemi pruhy jemného trojvpichu, nebo zlomky zdobené středně velkým trojvpichem (Obr. 12–13). Velké dvojvpichy začínají vývoj na konci staršího stupně, ale rozvíjí se až v mladším stupni s četností 50 % (Zápotočká 2004, 21, obr. 2: 1–2; 3: 3–4; 7: 2, 5; 13: 1). Pozoruhodný je výše vzpomenutý široký „tažený“ vpich (uskutečněný širším hrotem obloukovitého tvaru)¹¹ zanechávající na povrchu mírně zahroubený pás. V některých částech výzdobného motivu nádoby probíhají takové dva pásy vedle sebe (Obr. 12: 4).

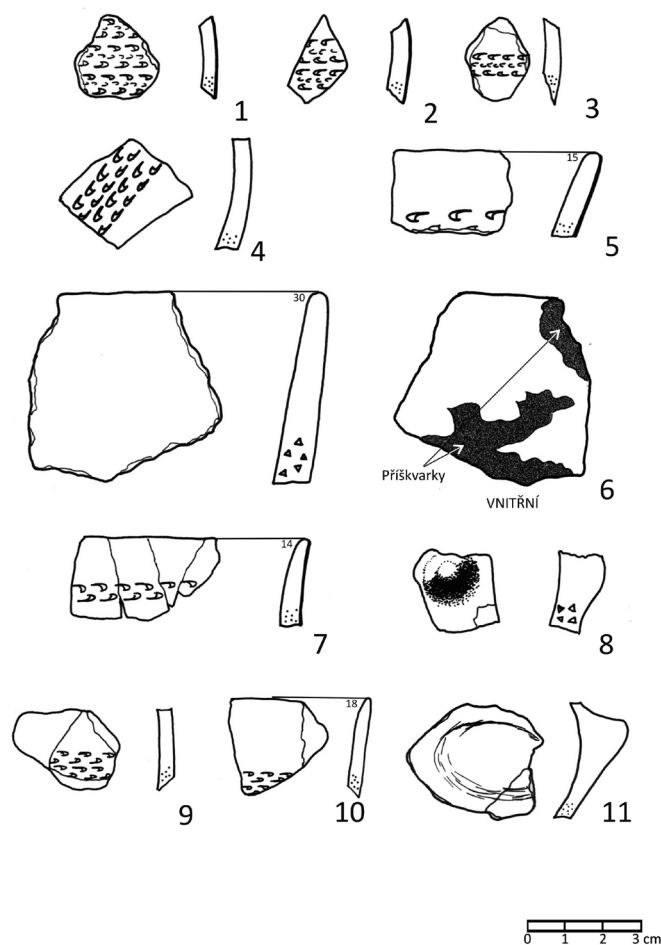
V plastické výzdobě se vyskytují mírně zahrocené výčnělky.

¹⁰ Jde o výsledky z první výzkumné sezóny.

¹¹ Vystává otázka, zda nemohl být použit poněkud již opotřebovaný nástroj.

Obr. 12. Plotiště n/L II. Výběr keramiky z ukončení sz. segmentu vnitřního příkopu v místě sz. vchodu: 1 (60–80 cm), 2 (120–140), 3 (140–160 cm), 4–6 (160–180 cm), 7 (200–240 cm); (kreslil P. Drnovský).

Obr. 13. Plotiště n/L II. Výběr keramiky z výplně jednotlivých příkopů v místě sz. vstupu. Jz. příkop sz. koridoru: 1–3 (40–60 cm), 4 (60–70 cm), 5 (120–140 cm), 6 (0–20 cm). Sz. příkop sz. koridoru: 7 (40–60 cm), 8 (60–80 cm), 9–11 (0–20 cm); (kreslil P. Drnovský).

okraj	tělo	dno	velikost 0–30 mm	velikost 31–60 mm	velikost nad 60 mm	hmotnost g	vpichy	výčnělky
11	111	2	84	35	5	587	49	4
8,87 %	89,52 %	1,61 %	67,74 %	28,23 %	4,03 %		39,52 %	3,3 %

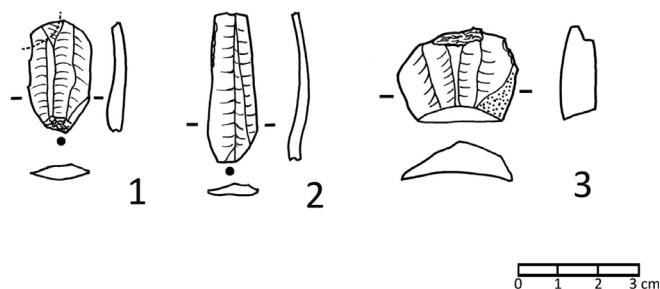
Tab. 1. Dílčí počty a procentuální zastoupení zlomků podle částí nádob, velikosti zlomků, celkové hmotnosti, přítomnosti vypíchané a plastické výzdoby.

Prohnuté plece větší hrncovité nádoby pokročilého tvaru by mohly napovídat o vlivu moravsko-východorakouské skupiny s malovanou keramikou. Část ostře profilované výduti (pohárovitého tvaru?) by mohl nasvědčovat pro poněkud mladší vývoj SBK (Obr. 12: 2).

Údaje z tabulky 1 ukazují, že nejčastějšími částmi nádob ve výplni příkopů jsou zlomky plecí (111 ks, 89,52 %), poté okraje (11 ks, 8,87 %). Velmi nízký počet fragmentů den (2 ks, 1,61 %) zkrsluje rovněž to, že nádoby vykazovaly ještě jejich mírně zaoblené tvary. Velký počet keramických zlomků (84 ks, 67,74 %)

o malé velikosti (do 30 mm) odpovídá zásadám formačních procesů s tím, že počet zlomků naopak klesá s vzrůstající velikostí (31–60 mm: 35 ks, 28,23 %; nad 61 mm: 5 ks, 4,03 %). Vysoký není ani podíl keramických zlomků zdobených vypíchanou výzdobou (49 ks, 39,52 %), což je srovnatelné například s procentuálním zastoupením zdobených fragmentů ve výšce necelých 38 % z jednoduchého rondelu ve Vchynicích (Řídký a kol. 2012, 649).¹²

¹² Nadále probíhají další statistická vyhodnocování.

Obr. 14. Plotiště n/L II. Výběr štípané industrie. Sz. segment vnitřního příkopu v místech sz. vstupu: 1 (60–80 cm). Sz. příkop sz. koridoru: 2 (80–100 cm); 3 (120–140 cm); (kreslil P. Drnovský).

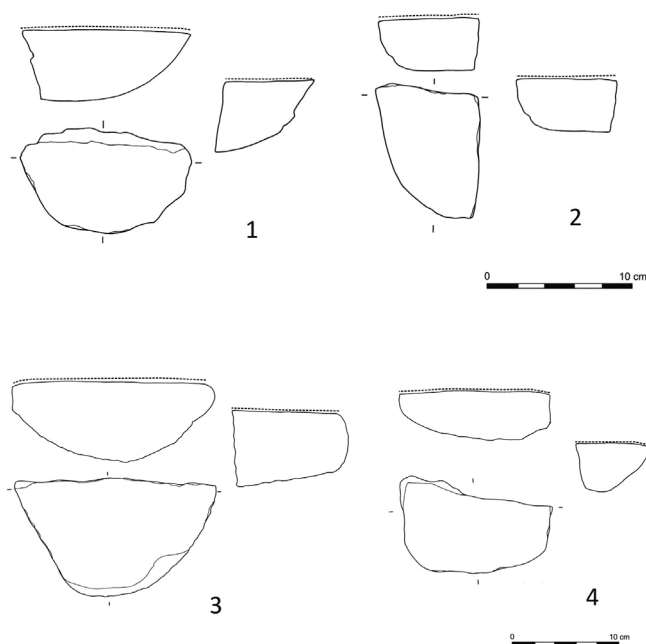
Dosavadní výsledky umožňují rámcově datovat rondel do subfáze IVa podle periodizace kultury s vypíchanou keramikou od M. Zápotocké (1959; 1978; Pavlů, ed., Zápotocká 2007, 43–44 aj.). Některé zlomky mají i mladší znaky. Odpovídají tomu také radiokarbonová data oscilující přibližně v rozmezí 4 800–4 600 BC.¹³

Štípaná industrie (celkem pouze v počtu 8 kusů) zpracovávala v podstatné míře silicity glacienních sedimentů a v míře o něco menší silicity krakovsko-čenstochovské jury i čokoládový silicit. Jde tedy o přinášené suroviny. Uvedené silicity by nasvědčovaly vztahům této části horního Polabí k severozápadnímu až severovýchodnímu (například území Kladska, dolního Slezska) a východnímu sousedství (Malopolsko). V rámci štípaných nástrojů se vyskytla srpová čepel s příznačným leskem ze silicitu krakovsko-čenstochovské jury, čepel s místní retuší ze silicitu glacienních sedimentů, obnovovací ústěp s ventrální retuší z čokoládového silicitu, obnovovací ústěp z jednodstavového jádra a další ústěpy (Obr. 14). Z výplně příkopu pochází také patinovaný bulbovaný ústěp, zprostředkovaně dokládající osídlení okolní krajiny v mladém paleolitu.

Nálezy doplňují části použitých kamenných mlýnků (zrnotěrek). Byly zhotovené z hrubozrnných křemenných pískovců přecházejících občas do slepenců a z hrubozrnného arkóзовého pískovce (Obr. 15).¹⁴ V jednom případě se vyskytla část oboustranného brusu z jemnozrnného křemenného pískovce s výraznými pracovními stopami v podobě prohloubenin vzniklých po broušení kamenných nástrojů. Další exemplář tvoří polotovar brusu oválného tvaru. Popisované nálezy tzv. ostatní kamenné industrie jsme získali z výplně severozápadního segmentu vnitřního příkopu v prostoru severozápadní brány. Uvedené artefakty (celková hmotnost 4 426 g) by mohly pocházet z oblasti Zvičinského

13 Soubor radiokarbonových dat z jednotlivých částí příkopů zpracováváme jako samostatný příspěvek materiálů symposia „100. výročí relativní chronologie neolitu a eneolitu Jaroslava Palliardiho“ (Moravské Budějovice 15. – 18. 9. 2014). Analýzy vzorků uhlíků a kostí uskutečnil Prof. dr. habil T. Goslar v Radiocarbon Labor Univerzity A. Mickiewiczze v Poznani.

14 Za konzultace srdečně děkujeme PhDr. et Mgr. P. Šídovi, Ph.D.

Obr. 15. Plotiště n/L II. Části kamenných mlýnků (zrnotěrek). Sz. segment vnitřního příkopu v místech sz. vstupu: 1 (40–60 cm), 2 (60–80 cm), 3 (100–120), 4 (140–160 cm); (kreslil P. Drnovský).

hřbetu (Zvičinsko-kocleřovský hřbet), případně z okolí vrchu Zvičina (671 m n. m.), kde se vyskytují arkózy, křemence a fylity (Demek a kol. 1987, 574). Větší soustředění nálezů částí mlýnků bylo doloženo u jižního vchodu do jednoduchého rondelu v k. ú. Vchynice (Řídký a kol. 2012, 665, obr. 22).

Archeologický výzkum zachytil také velmi pozoruhodnou geologickou situaci sprašového souvrství se světle a tmavohnědými vrstvami velmi jemného písku, které nasedá (v relativní hloubce kolem 140/150 cm) na šterko-písčitou terasu řeky Labe.

Na povrchu výše popisovaného stěrko-písčitého sedimentu pravobřežní terasy řeky Labe se občas vyskytují koncentrace uhlíků, jako například u profilů A1 – B1, C1 – D1 (kde byl zjištěn také valoun s odštípnutými plochami) dále ve čtverci 1 a u profilů A3 – B3 a C3 – D3 ve čtverci č. 3. Vzorky uhlíků jsme odebrali k analýzám¹⁵.

ZÁVĚR

Archeologický výzkum trojitého rondelu Plotiště n/L II obohatil naše poznání rovněž o jeho vnější znaky, jako jsou tvar, rozměry a dokonce přítomnost valů. Je to velmi důležité pro celkové hodnocení rondelové architektury subfáze SBK IVa v Čechách. Zjištění příznaků valů v podobě vrstvy č. 2 s kře-

15 Vedení Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové finančně zajistilo jak vlastní terénní práce archeologického výzkumu, tak odborné analýzy v rámci schváleného Specifického výzkumu, za což srdečně děkujeme.

mennými valouny ve výplni příkopů by mohlo mít význam pro další zpřesnění pohledu na využití těchto monumentálních kruhových areálů. Trojitý rondel Plotiště n/L II přiná-leží ke skupině nově zjištěných rondelů z východních Čech (Chlum, Lochenice II, Plotiště n/L I–II, Semonice, Třebovětice aj.), které obohatily již dříve zkoumané rondely Lochenice I a Holohlavy. Soustřeďují se na okraji pravé terasy řeky Labe, jež patrně měla již v mladším neolitu ráz kulturní stepi a byla významným prvkem tvořící se staré kulturní krajiny se sítí stezek. Zdejší výrazné uskupení asi deseti rondelů by mohlo naznačovat mezikulturní vazby k rondelům z území Moravy (kultury s malovanou keramikou ze širšího středního Podunají)¹⁶

16 Výsledky archeologického výzkumu, které jsou důležité pro další rozvoj poznání konstrukce (i poslání) rondelů, kladně ohodnotili členové odborné komise. Komise se uskutečnila 19. září 2013. Její členové jednomyslně doporučili pokračovat ve výzkumu severo-západního vstupu rondelu s cílem zachytit jej v celém průběhu.

LITERATURA

- Barna, Judit P. (2007): A new site of the Lengyel culture in Sormás – Török-Földek (county Zala, South-western Transdanubia). Preliminary report. In: Kozłowski, Janusz K. – Raczyk, Pál (eds.): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków: Poligrafia Inspektoratu Salezjańskiego, 365–380.
- Becker, Helmut (1996): Kultplätze, Sonnentempel und Kalenderbauten aus dem 5. Jahrtausend vor Chr. – Die mittelnolithischen Kreisanlagen in Niederbayern. In: Becker Helmut (Hrsg.): *Archäologische Prospektion. Luftbildarchäologie und Geophysik. Arbeitshäfte des Bayerischen Landesamtes für Denkmalpflege*, Bd. 59, 101–122.
- Bertemes, François (2008): Die Kreisgrabenanlage von Goseck: Ein Beispiel für frühe Himmelsbeobachtungen. In: Menghin, Wilfried (Hrsg.): *Astronomische Orientierung und Kalender in der Vorgeschichte. Internationales Kolloquium vom 09. 11.–11. 11. 2006 im Museum für Vor- und Frühgeschichte. Acta Praehistorica et Archaeologica*, 40, 7–44.
- Bláha, Radek – Kalferst, Jiří – Sigl, Jiří (2004): Přírůstky archeologické sbírky Hradeckého muzea v letech 2000–2003. *Zpravodaj muzea v Hradci Králové*, 30, Supplementum. Hradec Králové, 3–142.
- Bláha, Radek – Sigl, Jiří (2005): Změny osídlení v okolí Hradce Králové v době hradištní. In: Metlička, Milan (ed.): *Archeologie doby hradištní v Čechách*. Plzeň, 7–17.
- Buchvaldek, Miroslav (1990): Osídlení v mladší době kamenné. In: Buchvaldek, Miroslav – Zeman, Jiří (eds.): *Lochenice. Z archeologických výzkumů na katastru obce. Praehistorica XVI. Acta Instituti praehistorici Universitatis Carolinae Praagensis*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 9–28.
- Demek, Jaromír a kol. (1987): *Zeměpisný lexikon ČSR. Hory a nížiny*. Brno: Academia.
- Faltysová, Helena – Mackovčín, Peter – Sedláček, Miroslav a kol. (2002): Královéhradecko. In: Mackovčín, Peter – Sedláček, Miroslav (eds.): *Chráněná území ČR*, svazek V. Praha: Agentura ochrany přírody a krajiny ČR a EkoCentrum Brno.
- Gervautz, Michael – Neubauer, Wolfgang (2005): Sonne, Mond und Sterne. In: Daim, Falko – Neubauer Wolfgang (Hrsg.): *“Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben“*. Heldenberg in Kleinwetzdorf. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005. Horn – Wien: Verlag Ferdinand Berger & Söhne GmbH, 73–74.
- Kalferst, Jiří – Sigl, Jiří – Vokolek, Vít (1991–1992): Archeologické přírůstky v Muzeu východních Čech v letech 1990 a 1991. *Zpravodaj Muzea v Hradci Králové*, 18. Hradec Králové, 7–29.
- Kalferst, Jiří – Sigl, Jiří (1985): Archeologické nálezy v roce 1984. *Zpravodaj Krajského muzea východních Čech v Hradci Králové*, 12. Hradec Králové, 5–21.
- Kastowski, Karolin – Löcker, Klaus – Neubauer, Wolfgang – Zotti, Georg (2005): Drehscheibe des Sternhimmels? Die Kreisgrabenanlage Immendorf. In: Daim, Falko – Neubauer, Wolfgang (Hrsg.): *“Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben“*. Heldenberg in Kleinwetzdorf. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005. Horn – Wien: Verlag Ferdinand Berger & Söhne GmbH, 80–82.
- Kovárník, Jaromír (1986): Zur Frage der Verbreitung der Kreisgräben in der Kultur mit mährischer bemalter Keramik im Kreise Znojmo. In: Chropovský, Bohuslav – Friesinger, Herwig (Hrsg.): *II. Internationales Symposium über die Lengyel-Kultur. Nitra – Nové Vozokany 5.–9. November 1984*. Nitra – Wien: 151–161.
- Kovárník, Jaromír (1997): *K významu pravěkých kruhových příkopů. Úvaha k hospodářství, náboženství a organizovanosti starých zemědělských civilizací*. Brno: Gloria Rosice u Brna.
- Kovárník, Jaromír (2012): Měly mladoneolitické rondely také valy? Aneb je rondel s valy u Třebovět, okr. Jičín, klíčem k řešení? *Živá archeologie. (Re)konstrukce a experiment v archeologii*, 14, 9–15.
- Kovárník, Jaromír – Mangel, Tomáš (2013): Rondel s valy u Třebovět, okr. Jičín. Poznámka ke konstrukčním znakům mladoneolitických rondelů. In: Cheben, Ivan – Soják, Marián (eds.): *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín. Zborník referátov z 29. pracovného stretnutia bádateľov pre výskum neolitu a eneolitu Čiech, Moravy a Slovenska. Vršatecké Podhradie*, 27.–30. 9. 2010. *Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovaca*. Tomus XV. Nitra, 133–152.
- Křivánek, Roman (2011): Geofyzikální měření ARÚ Praha na archeologických lokalitách v roce 2010. Archeologické výzkumy v Čechách 2010. Sborník referátů z informačního kolokvia. *Zprávy České archeologické společnosti, Supplément* 81. Praha, 14–17.
- Květina Petr – Květinová Sylvie – Řídký, Jaroslav (2009): Význam her v archaických společnostech – archeologické možnosti studia. The importance of games in archaic societies – archaeological study options. *Archeologické rozhledy*, LXI/3, 3–30.
- Lenneis, Eva (1977): *Siedlungsfunde aus Poigen und Frauenhofen bei Horn*. Horn – Wien: Verlag Ferdinand Berger & Söhne GmbH.
- Melicher, Peter – Neubauer, Wolfgang, Hrsg. (2010): *Mittelnolithische Kreisgrabenanlagen in Niederösterreich. Geophysikalisch-archäologische Prospektion – ein interdisziplinäres Forschungsprojekt*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 71.
- Neubauer, Wolfgang – Trnka, Gerhard (2005): Rätselhafte Monumente der Steinzeit. In: Daim, Falko – Neubauer, Wolfgang (Hrsg.): *“Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben“*. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005. Horn – Wien: Verlag Ferdinand Berger & Söhne GmbH, 3–9.
- Němčejcová-Pavůvková, Viera (1995): *Svodín. Zwei Kreisgrabenanlagen der Lengyel-Kultur*. Studia Archaeologica et Mediaevalia, Tomus II, Bratislava.
- Němčejcová-Pavůvková, Viera (1997): *Kreisgrabenanlage der Lengyel-Kultur in Ružindol-Borová*. Studia Archaeologica et Mediaevalia, Tomus III. Bratislava.
- Pavlu, Ivan (1982): Die neolithischen Kreisgrabenanlagen in Böhmen. *Archeologické rozhledy*, XXXIV, 176–189.
- Pavlu, Ivan (1990): Die charakteristischen Einfüllungen von Grabenanlagen. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte*, 73, 171–178.
- Pavlu, Ivan – Metlička, Milan (2013): *Neolitický sídelní areál ve Vochově*. Archeologické studijní materiály 21 (2012). Praha.
- Pavlu, Ivan (ed.) – Zápotocká, Marie (2007): *Archeologie pravěkých Čech 3. Neolit*. Praha: Archeologický ústav AV ČR, Praha, v. v. i.
- Pavúk, Juraj – Karlovský, Vladimír (2004): Orientácia rondelov lengyelskej kultúry na smery vysokého a nízkeho Mesiaca. *Slovenská archeológia*, LIII/2, 211–280.
- Petrusch, Jörg (1990): Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Mitteleuropa. *Berichte der Römisch-Germanischen Kommission*, 71, 409–564.
- Pišl, František (1938): *Paměti obce Plotiště nad Labem*. Plotiště nad Labem.
- Podborský, Vladimír (1988): *Těšetice-Kyjovice 4. Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou*. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis, Facultas Philosophica 277. Brno.

- Raczky, Pál – Anders, Alexandra – Hajdú, Zsigmond – Nagy, Emese-Gyöngyvér (2005): Zwischen Himmel und Erde – Polgár-Csőszhalom, eine Siedlung in Ostungarn. In: Daim, Falko – Neubauer, Wolfgang (Hrsg.): *“Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben“*. Heldenberg in Kleinwetzdorf. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005. Horn – Wien: Verlag Ferdinand Berger & Söhne GmbH, 203–209.
- Raczky, Pál – Domboróczky, László – Hajdú, Zsigmond (2007): The site of Polgár-Csőszhalom and its cultural and chronological connections with the Lengyel culture. In: Kozłowski, Janusz K. – Raczky, Pál (eds.): *The Lengyel, Polgár and related cultures in the Middle/Late Neolithic in Central Europe*. Kraków: Poligrafia Inspektoratu Salezjańskiego, 49–70.
- Řídký, Jaroslav (2011): *Rondely a struktura sídelních areálů v mladoneolitickém období. Rondels and the Structure of Settlements Areas in the Late Neolithic Period*. In: Klápště, Jan – Měřinský, Zdeněk (eds.): *Dissertationes Archaeologicae Brunenses/Pragensesque* 10. Praha – Brno: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- Řídký, Jaroslav – Květina, Petr – Půlpán, Marek – Kovačiková, Lenka – Stolz, Daniel – Břejcha, Roman – Šreinová, Blanka – Šrein, Vladimír (2012): Analýza a interpretace nálezů z příkopu neolitického rondelu ve Vchynicích (okr. Litoměřice). Analysis and interpretation of finds from the Neolithic rondel ditch in Vchynice (Northern Bohemia). *Archeologické rozhledy*, LXIV, 628–694.
- Stäuble, Harald (2007): Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen im Wandel der Zeit. Die sächsischen Beispiele. In: Schmotz, Karl (Hrsg.): *Vorträge des 25. Niederbayerischen Archäologentages*. Gesellschaft für Archäologie in Bayern e. V. Ernst-Pietsch-Stiftung Deggendorf. Deggendorf 21.–23. 4. 2006. Rahden/Westf.: Maria Leidorf GmbH, 169–184.
- Steklá, Marie (1959): Třídění vypíchané keramiky. *Archeologické rozhledy*, XI, 211–260.
- Tirpák, Ján (2013): *Geofyzikálny prieskum neolitického rondelu. Závěrečná správa*.
- Zápotocká, Marie (1978): Ornamentace neolitické vypíchané keramiky: technika, terminologie a způsob dokumentace. *Archeologické rozhledy*, XXX, 504–534.
- Zápotocká, M. (1998): *Bestattungsritus des böhmischen Neolithikums (5500–4200 B.C.). Gräber und Bestattungen der Kultur mit Linear-, Stichband- und Lengyelkeramik*. Mit Beiträgen von Viktor Černý, Petr Velemínský und Slavomil Vencel. Praha: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.
- Zápotocká, Marie (2004): Chrudim. Příspěvek ke vztahu české skupiny kultury s vypíchanou keramikou k malopolské skupině Samborzec-Opatów. *Archeologické rozhledy*, LVI, 3–55.
- Zotti, Georg (2005): Kalenderbauten? – Zur astronomischen Ausrichtung der Kreisgrabenanlagen in Niederösterreich. In: Daim, Falko – Neubauer, Wolfgang (Hrsg.): *“Zeitreise Heldenberg. Geheimnisvolle Kreisgräben“*. Heldenberg in Kleinwetzdorf. Katalog zur Niederösterreichischen Landesausstellung 2005. Horn – Wien: Verlag Ferdinand Berger & Söhne GmbH, 75–79.
- Zotti Georg – Neubauer Wolfgang (2010): 4.16 Simulation astronomischer Aspekte der Kreisgrabenanlagen. In: Melichar Peter – Neubauer Wolfgang (Hrsg.): *Mittelneolithische Kreisgrabenanlagen in Niederösterreich. Geophysikalisch-archäologische Prospektion – ein interdisziplinäres Forschungsprojekt*. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission, 71, 133–167.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Půdní mapa ČR 1 : 50 000, Česká geologická služba, <http://mapy.geology.cz/pudy/>

AUTOR

Jaromír Kovárník, doc., PhDr., CSc., (*23. 9. 1955 v Třebíči) vystudoval archeologii a historii na Filozofické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně, dnes Masarykovy univerzity v Brně. Od r. 2007 vyučuje na Katedře archeologie FF Univerzity Hradec Králové. Pracoval jako archeolog (1977–1983, 1990–1998, 2003–2008) a jako ředitel Jihomoravského muzea ve Znojmě (1984–1990). Vedl řadu výzkumů archeologických lokalit na jižní Moravě, mimo jiné v Běhařovicích, Rašovicích, Trostkovcích, Těšeticích-Kyjovicích (1998–2002) aj. Zaměřuje se na studium neolitu (především kultur s malovanou a s vypíchanou keramikou ad.), rondelové archeologie, eneolitu, technologie staré keramiky a letecké archeologie, kterou u nás počínaje r. 1982–1983 zavedl.

O roli stravy v životě reemigranta

Vliv stravovacích návyků na formování identity československých přesídlenců z Bulharska

Olga Džulajová

Absolventka Kulturní a sociální antropologie na Filozofické fakultě, ZČU Plzeň

Do redakce doručeno 28. července 2015; k publikaci přijato 2. března 2016

ON THE ROLE OF FOOD IN REEMIGRANTS' LIFE. THE INFLUENCE OF DIETARY HABITS ON FORMING THE IDENTITY OF CZECHOSLOVAK REEMIGRANTS FROM BULGARIA

ABSTRACT The text is focused on the topic of position of the food and food practices in the reemigrants' life. It approaches the sphere of food and eating not to be just biological issue, whose only purpose is to satisfy basic human needs and as such is objective and unified for all human beings, but it shows how everyday practices around the food can be closely connected with the socially constructed subjective meanings tightly linked with the individual background, experiences and habitus. The article works on assumption, that food – saturated by the symbolical meaning(s) – is culture on the level of its production as well as on the level of its consumption. Using the results of field research among the reemigrants from Bulgaria in South Moravia, I show how specific food practices and ingredients used by the resettled people facilitated building of the symbolic boarder between them and the old residents. Food culture served to reemigrants as the means of reinforcing the ties inside their own group and the sense of belonging to it. Food also helped to maintain the continuity of the group identity, tore apart by migration, and anchor it in the socially, culturally and geographically changed conditions.

KEY WORDS anthropology of food; identity; migration; reemigration; Bulgaria

ABSTRAKT Text, který držíte v rukou, staví do ohniska svého zájmu stravu a stravování nejen jako ryze biologický akt, jenž je vnímán 'pouze' jako prostředek k uspokojení základní existenční potřeby člověka, a jako takový je objektivní a unifikovaný pro všechny zástupce lidského druhu, ale poukazuje i na subjektivní, sociálně konstruované vlastnosti stravy a praktiky s ní spojené, jež zaujímají nezanedbatelnou úlohu v každodenním životě lidí. Vycházím zde z myšlenky, že fráze 'Jsme to, co jíme' není jen prázdná konstrukce, ale sdělení, které v sobě kóduje zprávu – zprávu o tom, že jídlo je kultura na úrovni produkce i konzumace, jelikož je spojeno nejen s faktory ekonomickými či nutričními, ale i se symbolickými hodnotami, které k dané stravě přísluší. Presentovaný článek se zaměřuje na problematiku stravy ze sociálně-konstruktivistické perspektivy a objasňuje, jakým způsobem a do jaké míry může představovat kultura, odehrávající se na poli stravovacích praktik, prostředek vytýčující hranice mezi 'vlastní' a 'cizí' skupinou, posilovat vazby uvnitř jednotky i vědomí vlastní sounáležitosti s ní a vytvářet tak platformu pro etablování specifické skupinové identity.

KLÍČOVÁ SLOVA antropologie stravy; identita; migrace; reemigrace; Bulharsko

VHLED DO TERÉNU

Hlavní roli v prezentovaném výzkumu sehrála skupina původně českých a slovenských reemigrantů a jejich potomků, kteří se v poválečném období vraceli na území Českosloven-

ska z Bulharska, kam vlivem historických a sociálních okolností jejich předci migrovali v období od konce 19. století. Terénní výzkum se odehrával jako součást mé diplomové práce v průběhu září 2013, a to převážně na území jižní Moravy (obce Jevišovka, Nový Přerov, Žabčice). Tento text vychází

z celkem 19 neformálních polo-strukturovaných rozhovorů, z nichž tvořily převážnou část ženy (15:4), jejichž věkový interval se pohyboval mezi 52–88 lety. Jelikož se rozhovory dotýkaly převážně témat spojených s přípravou jídel a praxí s tím spojenou, důvod převahy ženského pohlaví je poměrně zjevný. Dotazovaní informátoři byli vystaveni hloubkovým polostrukturovaným i nestrukturovaným rozhovorům, standardně trvajícím okolo jedné hodiny. Rozhovory se odehrávaly v informátorovi blízkém prostředí, a to přímo u něj doma. Tato možnost se nabízela ze situace. Také mám za to, že důvěrně známá atmosféra měla příznivý vliv na jeho průběh, do něhož se mohli zapojit i ostatní členové rodiny. Ač to nebylo mým úmyslem, k individuálním rozhovorům došlo 'pouze' v sedmi případech, jinak se rozhovory odehrávaly v menších skupinkách, čítajících 2–3 členy. Tyto utvořené kompilace dávaly podněty k odhalení nových, nečekaných informací, jež by mohly v případě dotazování jednotlivců zůstat nevyřčeny. Probíhající rozhovory byly nahrávány na diktafon a doplňovány o ručně psané poznámky, zaznamenávané do terénního deníku. Ačkoli se většinou jednalo o rozhovory polostrukturované, docházelo v některých případech i na zcela neformální, nestrukturovanou konverzaci o tématu, což zapůsobilo příznivě při navazování vzájemného vztahu výzkumník – informátor. Jako doplňkové předměty analýzy jsem využila jednak materiální objekty v podobě kuchyňského vybavení (nádobí), jednak fotografie a recepty, pocházející ze soukromých zdrojů informátorů a z webových stránek, přímo se zabývajících kulinařskou tematikou reemigrantů z Bulharska. Kladně hodnotím taktéž svou přítomnost při každodenních (kuchyňských) činnostech klíčové informátorky, která mi poskytla i přístřeší po celou dobu výzkumu, a stala se tak i primárním zdrojem mého zúčastněného pozorování.

Následující text uplatňuje poznatky z oblastí symbolické antropologie, antropologie stravy či antropologie smyslů, aby tak poukázal na stravu jako na symbolické médium, jež má schopnost přenášet paměťovou stopu napříč časovým i teritoriálním prostorem, upevňovat migraci zprerhanou kontinuitu vlastní identity a ukotvovat ji ve zcela novém sociálně-kulturně-geografickém prostředí.

STRUČNĚ K HISTORII

Migrace českých a slovenských obyvatel do Bulharska započala v poslední čtvrtině 19. století, a souvisela s osvobozením Bulharska od osmanské nadvlády roku 1878. Po tomto historickém zlomu se oblasti, osídlené českým a slovenským obyvatelstvem, začaly pomalu rozrůstat (Penčev 2012, 62–66) – hojně se tak dělo v okolí významnějších městských aglomerací (Vaculík 1983), kde převážnou část českého obyvatelstva tvořila inteligence, kvalifikovaní dělníci, technici, řemeslníci, obchodníci i umělci z českých zemí (Jakoubková Budilová 2010, 59) a zemědělci, kteří do Bulharska reemigrovali z rumunského Banátu (Jakoubek 2010c; Vaculík 1983).

Slovenští reemigranti od počátku 80. let formují významnou komunitu v Sofii, složenou převážně z obchodníků a řeme-

slníků (Penčev 2012, 66). Česky a slovensky hovořící obyvatelstvo se usazovalo i na venkově, kde zakládalo krajaňské vesnice. Na základě apelu československé vlády, která v létě roku 1945 vyzvala krajaňy v Bulharsku k návratu do vlasti, započalo úsilí českého a slovenského obyvatelstva o organizovanou reemigraci. Po téměř čtyřletém vyjednávání bulharské a československé strany byla na jaře 1949 podepsána dohoda o reemigraci, což znamenalo návrat pro 963 Čechů a Slováků v oficiálních transportech, poté však docházelo k dalším, individuálním návratům (Vaculík 1983).

STRAVA JAKO SYMBOL

Lidské bytosti nemohou být nikdy odděleny od svého (historického, individuálního) kontextu, nemohou být izolovány od vlastních kulturních, osobitých atributů, jež samy tvoří a jsou jimi tvořeny. Použijeme-li koncept Appaduraie (2003 [1996]), *ethnoscape* (tj. lidé) nikdy neproudí samo o sobě, ale rovněž s sebou přináší i sféru *ideoscape* (tj. myšlenky, zvyky, tradice). Nebyla to tedy pouze individua, která migrovala, společně s nimi putovaly přes hranice i vzorce chování, zvyky, tradice a kulturní specifika, jež tito reemigranti dále aplikovali v každodenním životě, a které jim pomáhaly udržet či udržovat si svou identitu napříč státními a kulturními hranicemi. A jednou ze sfér, jež doprovázela přesídleneckou skupinu z Bulharska na území Československa, byla i sféra stravy a stravování.

Kuchyně přesídlenců z Bulharska se vyznačovala především samo-zásobitelstvím a od té starousedlické se odlišovala hlavně hojnou konzumací zeleniny – a to i v syrovém stavu – především papriky, kukuřice, cibule, rajčat, dýní či mléčných výrobků. Rozdílné byly i některé techniky přípravy pokrmů, například zabijačka či způsoby krájení či loupání zeleniny. Stravovací model reemigrantů tak byl – i přes fakt, že se českému/slovenskému vlivu nikdy zcela nevymanil (Ludvíková 1986, 3–7) – starousedlíky považován za nezvyklý, zvláštní a divný, protože byl domněle 'bulharský' a pro ně cizí. A tento postoj se pak promítal i do každodenních interakcí, chování a celkového vztahu mezi nově příchozími a starousedlou populací.

Jak poznamenává Mary Douglas, společnost neexistuje v neutrálním vakuu, ale vždy podléhá externím tlakům a jevy, které stojí mimo hranice této společnosti a její principy, se potenciálně ocitají proti ní (Douglas 1985 [1966], 4). Stejně jako mluvený jazyk, také strava vyjadřuje i obsahuje kulturu aktéra, je to pramen tradic a (kolektivní) identity. Z tohoto důvodu představuje strava signifikantní prostředek sebe-reprezentace i kulturní směny – prostředek pro etablování identity, ale také cestu k prvnímu kontaktu s cizí kulturou (Montanari 2006 [2004], 133). Individua v daném kulturním systému totiž nejsou pouze pasivními jednotkami aplikace zajetých praktik svého společenství, ale představují i aktivní subjekty utváření a rekonstrukce určených principů a (leckdy neuvědomované) strůjce těchto pravidel a změn (Douglas 1985 [1966], 5). Kultura, v rámci které jedinci jednají, je dynamický a proměnlivý systém, reagující na zdánlivě marginální změny

ve svém celku a jednání jednotlivců v něm. Aktéři si tento svůj systém aktivně utvářejí a sami si definují hranice – hranice přijatelného chování, normálnosti, hranice čistoty a znečištění, jejichž nerespektování provází potrestání i možná exkluze. Jinými slovy – to, co stojí na okrajích (společnosti, kultury) a nějakým způsobem se odlišuje, připadá lidem často nebezpečné, protože spadá do sféry anomálií, která je těsně propojena s kategoriemi nečistoty (Douglas 1985 [1966], 5). Tento status 'znečištěného' objektu není pokrmu připsán na základě přítomnosti bakterií či jeho chuti – nečistým se stává v momentě výskytu na nepatřičném místě nebo v podobě pro něj nezvyklé, což u aktérů může vyvolat pocity znechucení či pobouření (Douglas 1985 [1966]; Miller 2005).

Lidé, kteří se po válce sestěhovali z Bulharska do československého pohraničí, si s sebou přinesli i stravovací praktiky, které místním obyvatelům připadaly nepatřičné. Aktivita reemigrantů se mnohdy pojily s nepochopením, někdy se skrze stravovací praktiky stávali i terčem posměchu, urážek a opovržení ze strany svých sousedů: „No, to si pamatuju, že babička říkala 'No, to se nám Češi smáli, že žijeme jak svině, že jíme dýně.'“ (Božena B., 1960).

Pokud jsme to, co jíme, pak způsob, jakým vaříme, hraje významnou roli při utváření a projevování identity (Caldwell – Nestle – Dunn 2009, 156). Avšak identita, potažmo identity, kterými se zde zabýváme, se vymykaly bezproblémovému určení. Jelikož identita našich aktérů nebyla jasně daná, nenacházela se ani 'vně' ani 'uvnitř' většinové skupiny, byli tito jedinci v jistém smyslu nezařaditelní. Jak podotýká Douglas „... *tihle lidé nemusí vykonávat činnosti, které by byly klasifikovány jako morálně špatné, ale jejich status jako takový je nedefinovatelný*“ (Douglas 1985 [1966], 96). Pokračujme dál ve šlépějích symbolické antropologie Mary Douglas. Využijeme-li jednu z klíčových myšlenek jejího článku, přímo se věnujícího symbolice stravy (Douglas 1972) o tom, že strukturace stravy skupiny či jednotlivců je závislá na daném kulturním prostředí a každý „... *jednotlivý význam pokrmu má základ v systému opakovaných analogií...*“ a je významově spjat s řadou dalších pokrmů tohoto systému, čímž tvoří symbolický řetězec, protkaný vztahy a významy (Douglas 1972, 69), pochopíme, že jednotlivé pokrmy zaujímaly v myslích reemigrantů a starousedlíků odlišnou pozici. O situačním charakteru stravy mluví i česká autorka Dvořáková-Janů když dokládá, že významy jednotlivých potravin ve změněných časových a/nebo prostorových, potažmo kulturních, intencích generují rozdílné konotace (Dvořáková-Janů 1999, 31). Zatímco příslušné stravovací vzorce byly pro naše aktéry zcela známé a kompatibilní s jejich každodenností z dřívější praxe, pro místní tytéž praktiky znamenaly vybočení z vlastního klasifikačního systému, přičily se jejich ustanoveným kognitivním kategoriím každodenního života a představovaly tak anomálii, s níž bylo spojené i odmítání 'nečistoty' v douglasovském slova smyslu (Douglas 1972; 1985 [1966]). Vlastní stravovací vzorce – techniky a suroviny využívané reemigranty v každodenním životě – tak ve změněném socio-kulturním prostředí nabraly nádech jakési nepatřičnosti a pro většinové obyvatelstvo představovaly určitou odchylku, která nezapadala do jejich ustanovených kognitivních kategorií. Tyto nově zave-

dené vzorce byly majoritou, právě z důvodu nezařaditelnosti, vnímány jako primárně špatné, což je automaticky, společně s jejich vykonavatelí, začleňovalo do symbolické kategorie 'špinavé' a stavělo pomyslnou zeď mezi obě skupiny.

Obrátíme-li pohled dovnitř zkoumané komunity, uvidíme, že jednotlivé pokrmy reemigrantů či techniky jejich přípravy zároveň sloužily jako prostředky pro posilování vazeb v rámci společenství a současně utvrzovaly pocit vlastní oddělenosti oproti 'těm druhým', a přispívaly tak ke konstrukci osobité skupinové identity. Tento proces příznačně vykresluje následující příhoda, která začíná v momentě, kdy se v televizním pořadu o vaření objevuje známá zpěvačka Eva Pilarová:

„... a milá paní Pilarová (...) *vopekla tři papriky, takto je hodila na dřež, tam na ně... No já sem říkala 'Kurník, až ti to vystyďne, jak to budeš loupat, až ti to vystyďne?! To teda jsem zvědavá!*“ *Dala si to na prkýnku, vzala si nůž a takhle to škrábala. No hrůza a děs, to kdyby to viděl Bulhar, tak se vykotí nebo řekne 'Co ta baba tam dělá, jo?!' Nožem (...)* *Pak jsme si o tom říkaly naproti se sousedkou druhé den 'Viděla jsi, jak škrábala Pilarka papriku?!' Přišla jsem do obchodu a Zuzka tam 'Viděla jsi, jak Pilarka škrábala papriku?!' Celej Přerov měl strandu z Pilarky, jak Pilarka škrábala papriku!*“ (Rozálie P., 1948),

KDYŽ PŮVOD NEROZHODUJE

Viděli jsme, jakým způsobem může jídlo figurovat jako mocný identifikační symbol formující základ pro individualismus a pocit příslušnosti k širší, vymezené skupině (Wilk 2008, 308). V rétorice zařazování sebe nebo jiných do určité škatulky se přitom často operuje se slovy 'národní', 'tradiční', 'autentický' apod., přičemž skutečný význam těchto pojmů je mnohdy, ač nezáměrně, opomíjen či modifikován. Přistupme k dané tématice trochu podrobněji. Rastislava Stoličná na tomto poli rozlišuje mezi užíváním pojmu 'národní pokrm' následovně: (1) národní jako pojmenování zvenčí, které odkazuje ke specifčnosti regionu či národa, znamená pokrm, který je pro skupinu (národ) charakteristický, a tak v sobě nese symbolickou hodnotu znaku, jenž napomáhá utvářet specifický 'národní charakter'; a (2) atribut národní, pro označení častého nebo oblíbeného pokrmu lidových vrstev v kontextu vlastního společenství či kultury (Stoličná 2001, 20). Zatímco představa o typickém 'národním pokrmu' či 'chuti Bulharska' byla mezi dotazovanými poměrně unifikovaná – hojně zaznívala slova jako plněné papriky, *kebabčeta*, bílý chléb, a téměř jednohlasně to pak byla zelenina, která reprezentovala Bulharsko jako stát – pokrmy, které zaujímaly první příčky jídelního lístku jednotlivých informátorů, se značně lišily. Pro někoho to byla *lutenica*, pro dalšího *lokum* a někteří zmiňovali například *kačamak* nebo bílý jogurt. Co je na tomto místě důležité je fakt, že v obou případech v sobě pojem 'národní kuchyně' zahrnuje i charakteristiku obyvatelstva určitého státu či regionu, v rámci něž tito jedinci „... *nabyli (...) náležitě stravovací návyky a byla jim vtisknuta určitá 'národní' tradice.*“ (Bell – Valentine 1997, 165). Massimo Montanari

přichází se souslovím 'jíst geograficky', což v praxi znamená znát či popsat kulturu konkrétního regionu skrze kuchyni, lokální produkci, suroviny či recepty (Montanari 2006 [2004], 75), tj. propojit určité území s objekty stravovací kultury jemu typickými. Toto spojení s kulinářskou tradicí 'vlastního' regionu pak v situaci migrace může posloužit jako prostředek, který pomocí společně sdílených modelů/chutí pomáhá utvářet a/nebo udržovat pocit skupinové soudržnosti a – podobně jako jazyk – ve změněném sociálním, geografickém a kulturním prostředí, symbolicky zařazovat a vyjadřovat představy o příslušnosti jedince do příslušné komunity nebo naopak o jeho exkluzi z ní (Bell – Valentine 1997, 168). A tak vidíme, že dotazovaní aktéři sdílejí poměrně unifikovaný model bulharské 'národní kuchyně', přičemž se tento model relativně velkou měrou shoduje s klasifikací národních potravin Bulharska tak, jak je ve své obsáhlé publikaci o světových kuchyních popsala Helen Brittin. Jejímí slovy „... *národním znakem* (bulharské – pozn. autora) *kuchyně jsou červeně zbarvené pokrmy i nápoje*“ (Brittin 2011, 43), což odkazuje k hojně oblíbené červené paprice, rajčat či želé, vyráběného z růží.

Teoretický problém může nastat ve chvíli, budeme-li pátrat po kořenech těchto 'tradičních' pokrmů. Jak zdůrazňuje Appadurai (1988), na 'národní' kuchyně a procesy jejich utváření by se mělo nahlížet především v diachronní perspektivě, a to z důvodu, že podléhají procesu konstantní dynamické (re) formulace, jelikož neustále vstřebávají nové vlivy. Proto také „... *neexistuje žádný skutečný 'národní' pokrm, protože jídlo, které můžeme považovat za charakteristické pro určitou oblast v sobě vždy odráží procesy stěhování a míšení...*“ (Bell – Valentine 1997, 169). A tak se snadno stane, že skutečný původ (ani skutečné stáří) určitého 'národního' pokrmu není znám ani osobě, která ho za takový považuje. „*Asi z Bulharska, ty papriky, to všechno...*“ říká paní Zuzana M. (1926), a z následné konverzace vyplývá, že se nad touto otázkou nikdy hlouběji nezamýšlela. Tímto se dostáváme do sféry Hobsbawmových tradic. Eric Hobsbawm (1992) rozvíjí tezi, která ve své podstatě tvrdí, že „... *'tradicí', které vypadají a tváří se jako staré, jsou často původem soudobé a někdy i vynalezené, (...) vykonstruované a formálně institucionalizované...*“ (Hobsbawm 1992 [1983], 1). Domnělá kontinuita těchto tradic je pak ve většině případů zdánlivá a fiktivní, protože, podobně jako u procesů přeměny 'národních' kuchyní, se neustále proměňuje celkový kontext, a s ním i pozice a funkce prvků v něm (Hobsbawm 1992 [1983]). Celou ideu 'vynalézání tradic' pak Hobsbawm spojuje s povahou moderního a dynamického světa a jeho neustálými změnami a inovacemi (Hobsbawm 1992 [1983], 2), kdy jsou staré modely aplikované na nové podmínky, což ve výsledku může sloužit i jako forma psychické opory, jako pevný bod v proměnlivých a nejistých podmínkách. A tak to v daném případě znamená, že zde docházelo k (symbolické) identifikaci s určitým společenstvím na základě (domnělé či reálné) představy o společném základu, o objektivně sdílených v tomto společenství představách, a jedná se o typ 'vynalézání tradic', jenž „... *ustanovuje nebo symbolizuje sociální soudržnost nebo členství ve skupinách, reálných či uměle vytvořených komunitách.*“ (Hobsbawm 1992 [1983], 9).

Zde je vidět, že prvek autenticity, který je na obecné úrovni sdílen v rámci jednoho společenství, a odkazuje k něčemu opravdovému, esenciálnímu, upřímnému, původnímu, originálnímu (Lindholm 2008, 2; Spooner 1986), může být sociálně a historicky konstruován, a to z toho důvodu, že nabytí pocitu 'nefalšovanosti' je dosaženo *interpretací* této autenticity a naší touhou po ní (Spooner 1986, 199–200). Spíše než o pozitivisticky laděný fakt tu tedy jde především o vztah mezi objektem a příjemcem, založený na interpretaci (Spooner 1986, 223), který však i přesto může sloužit jako jeden z mechanismů, jenž kreslí pomyslné hranice mezi vlastní a cizí kulturou (Spooner 1986), a upevňuje tak pocit sounáležitosti a příslušnosti do 'svého' společenství v prostředí kulturní a sociální diverzity. A tak i přesto, že *paprikáč* nebo *cvirgaš* leckdy zaujímají – navzdory tomu, že bývají často považovány za slovenské – čestné místo v obrazu o tradiční bulharské kuchyni, mohou tato jídla na ideové i praktické rovině hrát nezanedbatelnou úlohu. Pokrmy, připravované reemigranty nemusely být nutně 'bulharské' ve své nejryzejší podstatě, podstatně v těchto situacích bylo, jakým způsobem o nich smýšleli samotní aktéři – a protože je jako bulharské opravdu vnímali a patřičným způsobem o nich také uvažovali, získaly tyto pokrmy nálepku 'bulharské'. Nálepku, která byla v myšlenkových modelech jednotlivců daného společenství sdílená a objektivní. Tyto kognitivní kategorie kumulující se kolem jídla, pak posilovaly „... *pocity smysluplnosti, jednoty a neobyčejné sounáležitosti*“ (Lindholm 2008, 1).

O SMĚNĚ A VZTAZÍCH

„*Dojde-li k symbolické manipulaci jídla a stanou-li se stravovací návyky, ingredience užívané k přípravě jídla, kombinace jídel (...) prostředkem, jak se vymezit vůči okolní společnosti, pak se zároveň stanou prostředkem posilujícím vazby uvnitř skupiny*“ (Pokorná 2008, 51). Tyto prostředky se přitom mohou objevovat v různých formách. Daniel Sosna a Jitka Kotalová ve svém příspěvku, zabývajícím se směnou v pojetí Clauda Lévi-Strausse napsali, že „*Lévi-Strauss vnímá směnu jako univerzální princip, který není zdaleka omezen materialitou věcí. Slova, věci a lidské bytosti jsou společně vtaženy do procesu vzájemné interakce, která vytváří lidskou společnost*“ (Sosna – Kotalová 2009, 66). A základní principy směny a její sociálně formulativní povahu můžeme pozorovat i v rámci přesídlenecké komunity. Mezi členy reemigrantské skupiny se poměrně často vyskytovalo vzájemné obdarovávání, které mělo většinou podobu 'výslužek' při příležitosti zabijačky nebo jiné významné události, k tomu sdílení však někdy docházelo i v rámci každodennosti. Mezi reemigranty tak probíhal systém vzájemných služeb a protisluzeb které se „...*uskutečňují víceméně na principu dobrovolnosti, prostřednictvím dáreků a darů, třebaže jsou ve své podstatě (...) povinné*“ (Mauss 1999 [1924], 13). Povinné ve smyslu, že daná směna se sice uskutečňovala bez existence smluvního závazku, zakládala se však na nepsaných pravidlech sdílených účastníky, která vycházela především z morálních a solidárních vazeb na ostatní členy společenství a z pocitu vlastní zodpovědnosti

vůči okruhu (blízkých) příbuzných či přátel, přičemž zde svoji roli mohla sehrát i sociální kontrola. Princip této směny ve své podstatě zúčastněným přímo nevymezoval protiváhu získané komodity a časový horizont návratu – tyto náležitosti však byly taktéž implicitně zakódovány v principu tohoto aktu, jenž Mauss navrhuje nazývat *systémem totálních závazků* (Mauss 1999 [1924]). Aktéři těchto výměn se tak, leckdy neuvědomovaně, zapojovali do závazného a symetrického principu darů a protidarů (Mauss 1999 [1924]), majícího kolektivní povahu, jenž může být označen jako reciprocita.

Reciprocita je charakterizovaná jako druh směny bez užití peněz mezi jednotlivci či skupinami, jejíž normy „... evokují závazky vůči jiným (skupinám) na základě jejich předchozího jednání“ (Diekmann 2004, 489). Marshall Sahlins charakterizuje reciprocitu jako instituci, mající formální, morální nebo mechanický charakter a dodává, že reálné rozdělení reciprocity může nabývat v různých společenstvích různých podob. Z tohoto důvodu tak sebou může přinášet například neformální pohostinství, ceremoniální směnu mezi příbuznými, předávání materiálních věcí nebo dělbu surovin (Sahlins 1999 [1972], 176).

„Já jsem se vždycky ptala mámy ‘Proč posíláš těm a tamtěm a ona říkala ‘To není jakože jim posílám, oni nám to zase vrátějí.’ (...) Že lidi si to tak posílali navzájem, a to říkám ‘Aha, to taky byl dobřej jako výměnej obchod!’ (...) Dělalí to v Bulharsku a přišli sem do Čech a tady se to taky dělalo, že se po rodině (rodina = reemigrantská komunita – pozn. autora) roznášela zabijačka.“ (Jarmila Š., 1957).

V případě prezentovaného výzkumu se jedná o reciprocitu materiálního charakteru, která spojuje osobní/příbuzenskou sféru založenou na morálních aspektech a důvěře a oblast uspokojující praktické ekonomicko-sociální potřeby.

„Protože se to nedalo nijak uchovat, tak se to rozneslo po těch sousedech a po rodině. A protože ten soused, nebo z rodiny švagr, bratr, sestra budou zabíjet za 14 dní, tak to zase vrátili. Tím pádem třeba bylo půl druhého měsíce zabijačka, že to od někoho přišlo a bylo to čerstvý.“ (Antonín S., 1949).

Touto charakteristikou by se tedy dala zařadit na pomezí mezi reciprocitu *generalizovanou* a *balancovanou* (Sahlins 1999 [1972]). V každém případě reciprocita „... vyjadřuje povahu vztahu mezi aktéry, kteří věci směňují“ a jelikož nešlo „... primárně o hodnotu směňovaných předmětů (...) ale o vztahy, které jsou touto směnou ustaveny...“ (Sosna – Kotalová 2009, 71), měl, ač neuvědoměle, tento sociální akt, založený na vzájemně podmíněném přímém vztahu ‘ty mně – já tobě’, přispívat k posilování sociálních vazeb i vzájemné solidarity uvnitř společenství.

MEZI REZISTENCÍ A ADAPTACÍ

Předchozí odstavce ukázaly, jakým způsobem sehrála strava a praktiky s ní spojené důležitou úlohu při symbolickém sdílení (skupinové) identity a jejím utvrzování, udržování vztahů uvnitř přesídlenecké komunity a vymezení se navenek a plnění recipročních závazků. Nyní se podíváme na to, jak

byl jídelníček aktérů modifikován a transformován novými kulturně sociálně geografickými podmínkami. A odpovědi na tyto otázky zaznívají z řad zástupců kulturních materialistů, jejichž strategie „... jsou založeny na předpokladu, že biopsychologické, environmentální, demografické, technologické a sociopolitické faktory vyvíjejí mocný tlak na stravu produčovanou a konzumovanou v daném lidském společenství.“ (Harris 1987, 58). A tak při změně podmínek, za kterých jedinec, jako aktivně jednající individuuum, provádí vlastní každodenní rozhodnutí a (re)produkuje tak své zažité vzorce (chování), musí nutně dojít i k obměně těchto vzorců a praktik z nich vycházejících. V kontextu prezentovaného výzkumu to pak byly převážně podmínky geografické, které modifikovaly jednání aktérů na poli stravovacích praktik, přičemž obměna, která v tomto ohledu následovala, zasáhla nejen do života jednotlivce, ale i skupiny jako takové. Jinými faktory, které vyplývaly z procesu samotného přesunu, byly limity množství a charakteru věcí, které mohly s reemigranty putovat přes hranice, což později transformovalo jejich jídelníček. Mnozí přistěhovalci pak popisují situaci po reemigraci podobně, jako Rozálie P. (1948): „Už si nikdo nepořídil koně, krávy (...) pořídili si prasata, a proto se potom vařilo tak, jak se vařilo, co bylo na dvoře.“ A tak byl jídelníček reemigrantské komunity jako celku na novém území přizpůsoben okolním podmínkám, kdy se jejich sociální život na poli stravování reformuloval jako logická odpověď na praktické problémy života (Harris 1987).

Na tomto místě by neměla být opomenuta ani stanoviska komplementární k myšlenkám kulturních materialistů, která zaujímají zástupci kulturní ekologie. Kulturní ekologové proklamují tezi o tom, že kulturní změna se nachází ve vzájemném vztahu mezi člověkem a jeho okolím (Steward 1975; Sutton – Anderson 2010). Lidská (kulturní) adaptace je pak podle nich odpovědí na (měnící se) životní podmínky společenství (Sutton – Anderson 2010), a „... znamená přizpůsobení se skupin lidí životnímu prostředí, a to prostřednictvím kolektivního jednání a/nebo pomocí technologií.“ (op.cit.: 2). V počátečních fázích života v Československu si tak reemigranti snažili zachovávat stravovací vzorce, zažité z předchozího života. Tito lidé pak v rámci svých možností pěstovali vlastní ovoce a zeleninu (což na území dnešní jižní Moravy na rozdíl od Bulharska nebylo zvykem) a, jak již bylo řečeno, celkově usilovali o vlastní soběstačnost (Ludvíková 1986). K postupnému ovlivňování československým prostředím zde však i přes tyto snahy docházelo – přičemž velkou roli zde hrála i nepříliš příznivá ekonomická situace přesídlenců. V tuto chvíli je na místě zdůraznit Stewardovu tezi o tom, že aby lidský druh mohl přežít a dále se reprodukovat, musí si nutně osvojit prostředky, které jsou mu okolním prostředím nabízeny (Steward 1975). Mimo prostředky technologické (v tomto případě techniky spojené s pěstováním zeleniny), které měl Steward především na mysli, jsou to i přírodní a sociální podmínky jako celek, které hrají významnou úlohu při utváření vzájemného formulativního vztahu Já – prostředí. Můžeme tak v zásadě souhlasit s myšlenkou, že každodenní činnosti a praktiky jsou, ač nevědomky, ovlivňovány okolním prostorem, které vystupuje jako aktivní tvůrce a formovací

prvek individuů v něm. Máme zde co do činění s aktivním vzájemně se ovlivňujícím cyklickým vztahem mezi člověkem a jeho životním prostředím, jelikož „... lidé nejsou pouze dalším druhem zvířete. Jsou to kooperativní, technologické, vysoce společenské bytosti s vědomím sebe sama, a tato jedinečná kombinace je odlišuje od ostatních organismů a činí jejich interakce s (životním) prostředím komplexnější a oslnivější.“ (Sutton – Anderson 2010, 2)

CO BUDE DÁL?

Čas plyne a s ním přibývají i léta oddělující první životní momenty reemigrantských rodin v československém pohraničí od právě probíhajícího okamžiku. Vzpomínky pomalu mizí, chutě se vytrácejí, lidé zapomínají, odchází... Rodí se nová generace. Co bude dál? K osvětlení odpovědi na tuto otázku nám dopomůže americký sociolog německého původu Herbert J. Gans. Gans (1979) odmítá názory některých badatelů o existenci tzv. etnických obrození, která se odehrávají mezi příslušníky třetí a čtvrté generace potomků přesídleleckých komunit. Tendence revitalizace tradic či obnovy kořenů, jež bývají zaznamenány mezi potomky (re)emigrantů Gans na místo toho přisuzuje dvěma faktorům: (1) zvýšené míře mobility, procesu, jenž ve svém důsledku znamená snadnější formu demonstrace příslušnosti do těchto skupin a (2) přítomnosti nových forem (etnického) jednání a vztahů, což podle něj ústí ve zvýšený cit pro vlastní identitu, jakožto pocit příslušnosti k určité skupině. Popsaná forma identity je pak charakteristická svojí snadnější a viditelnější manifestací, nežli tomu bylo u starších generací a Gans ji nazývá 'symbolickou etnicitou', o které prohlašuje, že „... je charakterizována nostalgickou věrností kultuře imigrantské generace nebo kultuře země původu, láskou a hrdostí k tradici, které mohou být cítěny, aniž by musely být zahrnuty do každodenního chování.“ (Gans 1979, 9).

Jedním ze záměrů výzkumu bylo zjistit, zda jsou stravovací tradice, zvyky, chutě a praktiky rodičů dále předávány na jejich potomky a pokud ano, do jaké míry a prostřednictvím jakých kanálů se descendentní generace pokouší tyto 'gastronomické kořeny' uchovat. V tomto ohledu se ukázalo, že určité úsilí na tomto poli opravdu existuje, a to v generaci dětí reemigrantů. Mezi informátory či jejich příjímými potomky v první generaci tak byly zaznamenány tendence uchovávání vlastní specifické identity (skupiny) prostřednictvím stravy a stravování, a to jak v rovině praktické, tak částečně i v písemné. Pravděpodobně nejviditelnějším počinem na tomto poli je existence internetové stránky receptů z Vojvodova. Avšak, jak samy zakladatelky gastronomických stránek uvádějí, z důvodů časové tísně, nedostatečného nadšení ze strany ostatních následovníků i technologických překážek se tento počín nijak významně dále nevyvíjel. Podle nich na to 'mladí' nemají čas a chybí jim jakýkoli zájem o kuchařské tradice. Tento postoj potvrzují i získané výsledky. Syn paní Marie K., který asistoval u vzniku zmiňované internetové stránky, syn Mileny K. (1962) a dcera Anny K. (1953), jež si 'do šuplíku' sepisuje ba-

biččiny recepty, tak v rámci prezentovaného výzkumu představovali jediné zástupce třetí generace reemigrantů, o níž Gans míní, že by měla představovat jakýsi oživovací element v revitalizaci tradic svých ob-generačních předků. Pokud je zaznamenán zájem o 'etnickou kuchyni', je tento zájem spíše podložen praktickým hlediskem a chuťovými preferencemi potomků či jejich rodinných příslušníků.

Jedinci, kteří se z jakýchkoli důvodů rozhodli nepřerušit kontinuitu s regionem, z něž přišli jejich rodiče, pak naopak v tomto duchu projevují poměrně silné (emoční) vazby: „... já prostě ty emoce, který jsem převzala od rodičů, tak já to mám prostě v sobě, mám to v sobě a jinak bych to nedělala tu sběratelskou činnost, ale člověk je starší, tak aby si to zachovalo, jo.“ (Anna S., 1949). Tendence k uchování minulého přitom nejsou fixovány písemnou formou, ale opět, stejně jako v případě přenosu (kuchařských) tradic uvnitř společenství, mají tyto tradice téměř výhradně orální podobu, a jsou revitalizovány žitou zkušeností v každodenních aktivitách reemigrantských následovníků. A tak, ačkoli se čas od času objevují jisté tendence o přenos těchto tradic z myšlenkové podoby do té psané, převládá spíše pasivní přístup ke kulinařským tradicím ve smyslu „Já si to pamatuju, ale nemám potřebu to předávat nikomu dál.“ (Ondřej M., 1960). Dá se tedy říci, že druhá generace potomků reemigrantských rodin tak nadále víceméně v přímé zkušenosti prožívá a reprodukuje to, co nezpřetržovaně sdělila po svých rodičích. Ale je zřejmé, že tento stav není trvale udržitelný. Při neexistenci písemné fixace dochází k vymírání těchto tradic, což se, vzhledem k tomu, že většina informátorů z řad druhé generace přesídlenců uvádí, že kuchařské zdatnosti, které jsou schopni dále sami reprodukovat, se naučili praxí, převážně od rodinných příslušníků metodou 'pokus-omyl', kdy v případě selhání stále existovala možnost optat se rodičů, pravděpodobně striktně promítne do budoucího stavu kulinařského dědictví, čehož jsou si vědomi i samotní aktéři.

ZÁVĚR

Text příspěvku, na jehož jste konci, měl za úkol prostřednictvím sociovědních teorií a vlastního výzkumu poukázat na roli stravy a praktik s ní spojených nejen jako na chuťové prožitky, exkluzivně se vážící na biologické aspekty lidské existence, ale taktéž zprostředkovat pohled do společensky konstruovaných přístupů ke (kultuře) stravování. Stravu nelze oddělit od sociálního, kulturního, ani geografického kontextu, ve kterém se konkrétní praktiky, vážící se na ní, odehrávají. Stravovací návyky, využívané ingredience i chuťové preference jsou kódy sdílené v rámci jednotlivých kultur/společností, a porozumění jim předpokládá i znalost kulturního kontextu, v němž se tyto kódy uplatňují a dennodenně reprodukuje. Jedinci, kteří se stali předmětem mého výzkumu, byli dějinnými okolnostmi nuceni opustit zemi, která je formovala a vybavila příslušnými kódy, včetně těch stravovacích, čímž se stalo, že stravovací kultura – tzn. využívané suroviny (např. papriky, kukuřice, cibule, rajčata) pěstování zeleniny, i některé tech-

niky přípravy jídla (způsob krájení zeleniny) – zafungovala jako jeden z prostředků, který napomáhal posilovat vydělující se pozici přesídleneckého společenství vůči starousedlické populaci. Situace pro reemigranty byla o to komplikovanější, že, ačkoli oni sami sebe za Bulhary či cizince nepovažovali, místní obyvatelé je za takové mnohdy pokládali, k čemuž přispívaly i, pro starousedlíky neobvyklé, stravovací vzorce. Jako příklad můžeme zmínit například hojnou konzumaci vlastní zeleniny, a to i v syrovém stavu či obliba mléčných výrobků, pocházejících taktéž ze samozásobitelství. A tak i kukuřice, paprika, dýně nebo melouny potvrzovaly nejasnou pozici reemigrantů v sociální struktuře, a přispívaly tak ke tvarování specifické (skupinové) identity přesídleneckého společenství, založené na rozporu vnitřní a vnější klasifikace. Současně s vymezováním se navenek docházelo prostřednictvím stravovacích praktik i k posilování vazeb uvnitř společenství. Pouta i vzájemná solidarita v rámci reemigrantské komunity byly upevňovány prostřednictvím reciproční směny mezi jednotlivými rodinami, jež zároveň nemohla fungovat bez existence již utvořených solidárních vztahů a morálních závazků. Směňovaly se suroviny i (například v případě zabijačky) pokrmy, které v těchto intencích nabývaly kromě užité, taktéž symbolickou hodnotu. Z důvodů nepříznivých pro reemigranty a přirozenosti lidského druhu adaptovat se na prostředí a využívat přitom všech možných dostupných prostředků, se i zkoumané společenství muselo přizpůsobit stávajícím okolnostem. A tak, i přesto že byly zaznamenány značné snahy o zachování si stávajících stravovacích vzorců, zde docházelo k proměně jídelníčku, jenž musel být reformulován v souladu s dostupnými surovinami i limity, které přinášel samotný proces migrace napříč státními hranicemi. Tak například došlo k upuštění od chovu dobytka (koně, krávy). Tendence soběstačnosti skupiny bulharských reemigrantů však zůstala nepřekonaná. Nemusely to však být pokrmy či ingredience ryze bulharské, ve smyslu bulharského původu, které sloužily jako demarkační a identifikační faktory. Důležité bylo, že sami aktéři o nich jako o bulharských smýšleli, a obdobný status těmto pokrmům přiřazovali i starousedlíci. A tak se i *paprikáč* nebo *cvirgaš* mohly snadno stát pokrmy, které – navzdory svému nejednoznačnému původu – měly svou úlohu při stavění symbolických plotů mezi sousedy. Byla to určitá *interpretace* autenticity, tradice a originality, jež sehrála jednu z významných rolí při udržování pocitu skupinové soudržnosti a vytyčování hranic mezi dvěma skupinami. A protože nemluvíme o statických objektech, jež jsou stabilní, neměnné a trvalé, ale o živém, dynamickém společenství, které bude logicky jednou stát na prahu vlastní existence, je na místě otázka, co se s kulinářskou tradicí, a vším, co může tato tradice pro aktéry přinášet, bude dít dál? Ukazuje se, že část generace potomků reemigrantů na své kořeny nezapomíná, a tak mezi nimi existují tendence k zachování kuchařského dědictví, a s nimi i specifické identity rodičů i své vlastní. Tyto snahy mají podobu „psaní do šuplíku“ nebo memorování rodičovských receptů, dané tendence však inklinují spíše k individuální, než skupinové sféře, a to jak na úrovni myšlenkové, tak částečně i písemné. Asi nejviditelnější počin

v tomto ohledu tak představuje internetová stránka receptů z Bulharska vytvořená dvěma účastnicemi prezentovaného výzkumu. Kulinářské tradice jsou mezi příslušníky generace potomků přímých přistěhovalců revitalizovány přímou zkušeností, kdy děti migrantů v praxi využívají toho, co nezprostředkovaně zdědily po svých rodičích, a dále tyto aktivity, zakládající se na přímé osobní a živé zkušenosti, reprodukuje. Ale protože zde nejde pouze o recepty jako takové, ale především o symbolické hodnoty, spojené s individuální historií jedince a jeho vnitřními, osobními prožitky, vážícími se na konkrétní pokrmy či kuchyni jako celek, nemůže ani nejpreciznější kuchařská kniha vystihnout to, co se skutečně skrývá pod pokličkou každého pokrmu. Je to orální tradice, která má schopnost reprodukovat minulé i v jeho rozšířené, symbolické podobě, obohacené o emoční prožitky a vnášející do něj kousek osobní historie každého jednotlivce i celé skupiny. Přežití tohoto mluveného slova je závislé na neustálé aktivitaci a oživování myšlenkových modelů lidí, kteří mohou tuto tradici nadále reprodukovat, přičemž podněty k tomuto celému procesu revitalizace a reprodukce musí nutně přicházet z řad mladší generace. Právě ta se stává jakýmsi strážcem těchto soukromých tradic a identity, jejímž úkolem je udržovat tuto významy zatíženou historii naživu.

LITERATURA

- Appadurai, Arjun (1988): How to make national cuisine: Cookbooks in contemporary India. *Comparative Studies in Society and History*, 3(1), 3–24.
- Appadurai, Arjun (2003 [1996]): *Modernity at large: cultural dimension of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bell, D. – Valentine, G. (1997): *Consuming Geographies. We are where we eat*. London and New York: Routledge.
- Brittin, Helen C. (2011): *The food and culture around the world*. New Jersey: Prentice Hall.
- Caldwell, M. L. – Nestle, M. – Dunn, E. C. (2009): *Food and everyday life in the postsocialist world*. Bloomington: Indiana University Press.
- Diekmann, Andreas (2004): The power of reciprocity. *Journal of conflict resolution*, 48(4), 487–505.
- Douglas, Mary (1972): Deciphering a meal. *Journal of American Academy of Arts and Sciences*, 101(1), 61–81.
- Douglas, Mary (1985 [1966]): *Purity and danger. An analysis of concepts of pollution and taboo*. New York: Routledge.
- Dvořáková-Janů, Věra (1999): *Lidé a jídlo*. Praha: ISV.
- Gans, H. J. (1979): Symbolická etnicita: budoucnost etnických skupin a kultur v Americe. *Ethnic and Racial Studies*, 2(1), 1–20.
- Harris, Marvin (1987): Foodways: Historical Overview and theoretical progenomenon. In: Harris, Marvin – Ross, Eric B., eds., *Food and evolution: toward a theory of human food habits*, Philadelphia: Temple University Press, 57–92.
- Hobsbawm, Eric (1992 [1983]): Introduction: inventing traditions. In: Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence, eds., *The invention of tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–14.
- Jakoubek, Marek (2009): Etnografie (dvoj)identity vojvodovských Čechů její textuální realizace, *Acta Facultatis Filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, 5(1), 24–38.
- Jakoubek, Marek (2010a): *Etnografie krajské obce v Bulharsku*. Brno: CDK.
- Jakoubek, Marek (2010b): From believers to compatriots: the case of Vojvodovo, a 'Czech' village in Bulgaria. *Nations and Nationalism*, 16(4), 675–695.
- Jakoubek, Marek (2010c): Sesek – zapomenutá česká obec v Bulharsku. *Český lid*, 97(2), 35–50.

- Jakoubek, Marek (2012): *Vojvodovo: historie, obyvatelstvo, migrace*. Brno: CDK.
- Jakoubková Budilová, Lenka (2008): Některé aspekty příbuzenství a sňatkových vzorců u „vojvodovských Čechů“. *Český lid*, 95(2), 127–142.
- Jakoubková Budilová, Lenka (2010): *Vojvodovo: česká vesnice v Bulharsku: příbuzenství, manželství a dům*. Plzeň: Západočeská Univerzita v Plzni, Filozofická fakulta. Disertační práce.
- Lindholm, Charles (2008): *Culture and authenticity*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Ludvíková, Miroslava (1986): Integrační proces v lidové stravě v jihomoravském pohraničí. *Národopisné aktuality*, 23(1), 1–11.
- Mauss, Marcel (1999 [1924]): *Esej o daru, podobě a důvodech směny v archaických společnostech*. Praha: SLON.
- Miller, William I. (2005): Darwin's disgust. In: Howes David, ed., *Empire of the senses: the sensual culture reader*. New York: Berg, 335–353.
- Montanari, Massimo (2006 [2004]): *Food is culture*. New York: Columbia University Press.
- Penčev, Vladimír (2012): *Po serpentinách sebepoznání a poznání toho druhého: Češi a Slováci v Bulharsku, Bulhaři v České republice*. Praha: FHS UK.
- Pokorná, Anna (2008): *Domov pod pokličkou. K antropologii jídla*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta. Diplomová práce.
- Sahlins, Marshall (1999 [1972]): *Экономика каменного века (Stone age economics)*. Moskva: ОГИ.
- Sosna, D. – Kotalová, J. (2009): Lévi-Strauss a směna. *Teorie vědy*, 31(1), 65–90.
- Spooner, Brian (1986): Weavers and dealers: the authenticity of an oriental carpet. In: Appadurai, Arjun, ed., *The social life of things. Commodities in cultural perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press, 195–235.
- Steward, Julian H. (1975): *Theory of culture change. The methodology of multilinear evolution*. University of Illinois Press.
- Stoličná, Rastislava (2001): Strava jako etnoidentifikačný znak. *Český lid*, 2001(1), 15–29.
- Sutton, M. Q. – Anderson, E. N. (2010): *Introduction to cultural ecology*. Plymouth: Altamira Press.
- Vaculík, Jaroslav (1983): Bulharští Češi a jejich reemigrace v letech 1949–1950. *Český lid*, 70(2), 82–85.
- Vašát, Petr (2012): Mezi resistencí a adaptací: každodenní praxe třídy nejchudších. *Sociologický časopis*, 48(2), 247–282.
- Wilk, Richard (2008): „Real Belizian food“: Building local identity in transnational Caribbean. In Counihan, C. – Van Esterik, P., eds., *Food and culture: A reader*. New York: Routledge, 309–325.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Recepty z Vojvodova aneb Sebrané rodinné poklady. online. <http://vojvodovskerecepty.cz>

AUTORKA

Olga Džulajová je absolventkou Sociální a kulturní antropologie Filozofické fakulty Západočeské univerzity v Plzni. Kromě problematiky migrace, identity a antropologie jídla, což byly hlavní tematické linie její magisterské práce, z níž vzešel tento text, se zajímá o audiovizuální techniky, a to jak v rámci antropologie, tak i mimo ní. V rámci katedry antropologie ZČU participovala na řadě výzkumů, zabývajících se problematikou kriminality, dělnictva či ekologického zemědělství. Kontakt: E-mail: oli.dzulajova@gmail.com

Jednodetnosť: pre a proti

Miroslav Popper

Ústav výskumu sociálnej komunikácie, SAV, Dúbravská cesta 9, 841 04 Bratislava 4, Slovensko

Do redakcie doručeno 14. března 2014; k publikaci přijato 5. února 2016

Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č.: APVV-0604-10

SINGLE-CHILD FAMILIES: PROS AND CONS

ABSTRACT Selected data concerning antagonistic view and beliefs on optimal number of children in contemporary families in the context of existential insecurity are analysed in the article. Data were obtained within a broader qualitative research on family and reproduction. The sample consists of 18 focus group discussions realized in three regions of Slovakia – eastern, central and western. In each region, six focus groups, three with parents economically better off and three with economically poorer families were carried out. In the same balance focus groups were divided according to the number of children (one half of one child and one half of two children families). The proportion of men and women was symmetric in almost each focus group. Results show that parents having only one child are relatively schematically criticized by two-child parents because of the mammon, careerism, as well as selfishness and irresponsibility. However, single-child parents show a more colourful palette of reasons/justifications why having only one child. It is uncertainty on labour market, fear of losing job, lack of funds for mortgage payment and efforts to preserve the acquired life standard that prevail. In general, parents having only one child do not think they are irresponsible; quite the reverse, they perceive their decision as responsible with respect to the current situation characterized by a high unemployment rate.

KEY WORDS single-child families; second demographic transition; irresponsibility; careerism; selfishness; existential uncertainty

ABSTRAKT V príspevku sú analyzované vybrané dáta týkajúce sa protichodných názorov na optimálny počet detí v súčasnej rodine v kontexte existenčnej neistoty. Údaje boli získané v rámci širšieho kvalitatívneho výskumu zameraného na rodičovstvo a reprodukciu. Vzorka pozostáva z 18 fókusových skupín, ktoré sa uskutočnili v troch regiónoch Slovenska – západnom strednom a východnom. V každom regióne prebehlo šesť fókusových diskusií, z ktorých tri sa realizovali s ekonomicky lepšie a tri s ekonomicky horšie situovanými rodičmi. V rovnakom pomere sa skupiny delili aj podľa počtu detí (polovica jednodetných a polovica dvojdetných skupín). V jednotlivých fókusových skupinách bolo takmer vždy rovnomerné zastúpenie mužov a žien. Výsledky poukazujú na to, že rodičia s jedným dieťaťom sú rodičmi s dvoma deťmi pomerne schematicky kritizovaní kvôli mamonu, materializmu a karierizmu, ako aj sebeckosti a nezodpovednosti. Jednodetní rodičia však uvádzajú pestrejšiu škálu dôvodov, pre ktoré majú len jedno dieťa. Medzi nimi dominujú neistota na trhu práce, strach z prepustenia, nedostatok financií na splácanie hypoték a tiež snaha udržať si určitý životný štandard. Vo všeobecnosti jednodetní rodičia nemajú pocit, že sú sebeckí, ale naopak, považujú svoje rozhodnutie za zodpovedné vzhľadom na súčasnú situáciu charakterizovanú vysokou mierou nezamestnanosti.

KLÚČOVÉ SLOVÁ jednodetné rodiny; druhý demografický prechod; nezodpovednosť; karierizmus; sebeckosť; existenčná neistota

ÚVOD

V súčasnosti sa Slovensko nachádza v období „druhého demografického prechodu“ (DDP), ktoré možno charakterizovať takto (Lesthaeghe 2010): na jednej strane nárast veku

uzavretia prvého manželstva, rozvodovosti, kohabitácií, rodičovstva v rámci kohabitácií, individuálnej autonómie, sebaaktualizácie, symetrie v rodových rolách, a zároveň pokles v/vo: podiele manželstiev, opätovných manželstiev, fertilitate, sociálnej kohézii a uznávaní autorít. Sobotka a Toulemon

(2008) uvádzajú, že nielenže dôležitosť manželstva v Európe neustále klesá a najčastejšia podoba partnerského vzťahu je mimomanželská, ale zároveň aj stále menej ľudí žije spolu v dvojiciach, pribúda mnoho detí narodených mimo manželstva a menej detí žije s oboma rodičmi. Život v kohabitácii, partnerstvá „žijúce oddelene spolu“ (t.j. stabilní partneri bývajúci na odlišných adresách), partnerstvá ľudí rovnakého pohlavia, jedno-rodičovské rodiny a žitie ako single (slobodný stav), to všetko sú podľa nich formy nadobúdajúce čoraz väčšiu dôležitosť.

Uvedené trendy majú výrazný vplyv na plánovanie rodičovstva a na znižovanie počtu narodených detí. Úhrnná miera plodnosti, t.j. priemerný počet detí pripadajúcich na jednu ženu v reprodukčnom veku, bola na Slovensku najnižšia v rokoch 2000–2003 (1.25 dieťaťa). Odvtedy miera plodnosti postupne pomaly rastie a v roku 2012 bola na úrovni 1.38 dieťaťa na ženu (Index Mundi 2013). Tento mierny nárast do značnej miery súvisí s odkladom materstva do neskoršieho veku, v ktorom potom dochádza k dobiehaniu odložených pôrodov (čo je označované v demografickej literatúre ako rekuperácia). Napr. analýzy Šprocha a Vaňa (2012) hovoria o tom, že zatiaľ čo na začiatku 90tych rokov sa u nás ženy stávali matkami v priemere vo veku 22,6 – 22,7 rokov, v súčasnosti zohráva z hľadiska počtu prvých pôrodov hlavnú úlohu plodnosť žien vo veku 25 – 29 rokov a tiež 30 – 34 rokov. Podľa údajov Eurostatu (2013) sa v ostatnej dekáde priemerný vek ženy pri narodení prvého dieťaťa zvyšoval každoročne zhruba o 0,2 – 0,3 roku a kým v roku 2000 bol na úrovni 26.6 roka, v roku 2011 už dosahoval 28.9 roka. Zároveň sa ukazuje, že tak ako manželstvo, aj materstvo odkladajú do vyššieho veku najmä najvzdelanejšie ženy. V rokoch 2005–2009 sa u žien s najnižším vzdelaním (základné a stredoškolské bez maturity) zachoval relatívne nízky priemerný vek pri narodení prvého dieťaťa 22,5 až 23,4 roka, kým vysokoškolsky vzdelané ženy posunuli svoje materstvo do veku 27 až 30 rokov (Šprocha – Potančoková 2010). Pritom sa v roku 2009 až 49% prvých detí a 60% všetkých detí narodilo vysokoškolsky vzdelaným ženám vo veku nad 30 rokov (ibid).

Tieto údaje naznačujú, že DDP sa netýka rovnako všetkých. Najväčšie výhody poskytuje mladým ľuďom s najvyšším vzdelaním a/alebo ekonomicky relatívne zabezpečeným, ktorí sa stávajú pomerne slobodnými vďaka tomu, že si hneď nezakladajú rodinu. Arnett (2000) nazýva obdobie vo veku od 18 do 25 rokov (v súčasnosti už aj do 28 rokov) ako vynárajúca sa dospelosť, ktoré sa vyznačuje relatívnou nezávislosťou na sociálnych rolách a normatívnych očakávaniach a zároveň experimentovaním s partnerskými vzťahmi, pracovnými príležitosťami a svetonázormi. Na druhej strane, niektoré charakteristiky súvisiace s DDP (ako napríklad rodenie detí mimo manželstva), ktoré sú pozorovateľné u ľudí s najnižším vzdelaním, zlými ekonomickými podmienkami a alebo pochádzajúcich zo segregovaných komunit, poukazujú skôr na vzorec znevýhodnenia než na DDP (pozri napr. Perelli-Harris – Gerber 2011; McLanahan 2004; Potančoková 2009).

Lesthaeghe (1991) datuje začiatok DDP do šesťdesiatych rokov 20. storočia, avšak demografický prechod nastupuje v naj-

viac rozvinutých krajinách Európy na začiatku 19. storočia, charakteristický je poklesom úmrtnosti aj pôrodnosti a súvisí so vznikom industrializácie a nukleárnej rodiny, v ktorej musia vynaložiť rodičia väčšie náklady na výchovu svojich detí (Barrett – Dunbar – Lycett 2007, Maceová 2014)

So zmenou reprodukčného správania v súčasných WEIRD¹ spoločnostiach sa museli vysporiadať aj prístupy vychádzajúce z evolučnej paradigmy. Predstava Darwinovho démona – hypotetického organizmu snažiaceho sa neobmedzene rozmnožovať – bola dlhodobo spochybňovaná poukazovaním na to, že reprodukcia vyžaduje rodičovské náklady (pozri napr. Law 1979). Avšak v rámci DDP nielenže prestáva platiť pozitívny vzťah medzi spoločenským postavením a počtom detí, ale zaznamenaný je skôr opačný trend a preto sa vzniesla kritika voči základným postulátom sociobiológie (pozri napr. Vining 1986). Jedno z vysvetlení je, že pri reprodukčnom rozhodovaní sa zvažuje kompromis medzi kvalitou a kvantitou. Chisholm et al. (1993) tvrdia, že ľudské rozhodovanie v oblasti reprodukcie nesleduje snahu mať čo najviac detí, t.j. stratégiu zabezpečujúcu krátkodobý evolučný úspech, ale skôr stratégiu dlhodobého evolučného úspechu, ktorá sa podľa všetkého v súčasných podmienkach dá lepšie dosiahnuť s menším počtom detí. Argumentujú tým, že mať v priebehu viacerých generácií konzistentný počet menej vysoko kvalitných detí prináša v konečnom dôsledku viac nasledovníkov, ako mať čo najviac potomkov s neistým reprodukčným úspechom. V podobnom duchu aj Hillová a Reeve (2004) navrhujú model, podľa ktorého by mala byť pôrodnosť nižšia vtedy, keď je dostupných viac zdrojov a keď intenzívnejšie investovanie do akumulovania zdrojov môže zvýšiť pravdepodobnosť prežitia rodu v ďalších generáciách. Tento model ukazuje, že v situácii, keď môže byť úspech v zachovaní rodu signifikantne zvýšený ďalším nárastom zdrojov, sa selekcia smerom k nižšej miere pôrodnosti stáva ešte silnejšou. V neposlednom rade môže dochádzať k imitovaniu úspešných ľudí s nízkou fertilitou a tiež k pochopeniu zmien nákladov a ziskov, ktoré sa odohrávajú v oblasti reprodukcie vďaka kultúrnemu prenosu (Maceová 2014). Napokon výraznú zmenu socioekonomických a/alebo štrukturálnych podmienok (dostupnosť bývania a iných finančných a materiálnych zdrojov, predškolských zariadení, modernej antikoncepcie, možnosť uplatniť sa na trhu práce a tiež rôznorodé incentívy zo strany štátu, ako napr. rôzne príspevky poskytované pri narodení dieťaťa, rodičovské príspevky a prídavky na deti) spravidla sprevádza aj transformácia sociálnych noriem.

Vo všeobecnosti možno konštatovať, že pri rozhodovaní o rodičovstve zohrávajú kľúčovú rolu dva základné faktory. Prvý stelesňuje hodnoty, normy, vzory a sýtený je výrazne emocionálnym prežívaním túžob a nenaplnených potrieb. Druhý zohľadňuje reálne možnosti voľby súvisiace s vlastnou socioekonomickou situáciou, spoločenským statusom, možnosťami

1 Termín WEIRD použili Henrich, Heine, Norenzayan (2010) na označenie západných (Western), vzdelaných (Educated), industrializovaných (Industrialized), bohatých (Rich) a demokratických (Democratic) spoločností.

bývania, zdrojmi a službami poskytovanými štátom a inými štrukturálnymi premennými. Výrazne sa v ňom uplatňuje racionálna zložka a deliberatívne rozhodovanie. Aj keď sú oba faktory dôležité a navzájom späté, váha prisudzovaná každému sa môže meniť v závislosti od toho, či sa rodičia rozhodujú o splodení, prvého, druhého alebo ďalšieho dieťaťa. Keďže rodičovstvo (na rozdiel od bezdetnosti) je stále prevládajúcou normou, rozhodujúcejší pre jej naplnenie je prechod od bezdetnosti k jednodetnosti, než od jednodetnosti k dvoj a viacdetnosti. To má významný vplyv na reprodukčné rozhodovanie, keďže norma mať aspoň jedno dieťa by mala byť oveľa silnejšia ako norma mať ďalšie deti (Popper 2012). Dané je to tým, že norma rodičovstva je stelesnením viac-menej univerzálnych ľudských hodnôt, spojených predovšetkým s prežitím a rozmnožovaním, starostlivosťou o druhých, zanechaním niekoho po sebe. Prechod od bezdetnosti k jednodetnosti môže podstatným spôsobom uspokojiť mnohé biologické, psychologické a sociálne potreby týkajúce sa rodičovstva. Ide predovšetkým o prežívanie pozitívnych emócií naplnenia a seba transcencie a elimináciu negatívnych pocitov a výčitiek svedomia zo sebeckého a egoistického správania (Popper 2012). S rodičovstvom sa u väčšiny ľudí spájajú najmä kladné emócie lásky, radosti, zmysluplnosti života, kým (celoživotná) bezdetnosť prináša väčšine pocity strachu, neistoty, nenaplnenia a prázdnoty. Kvalitatívne je tu z hľadiska (emocionálneho) prežívania rozhodujúci prechod zo stavu bezdetnosti do stavu jednodetnosti, t.j. zo statusu ne-rodičovstva do statusu rodičovstva (Popper 2013). Pri ďalšom rozhodovaní o počte potomkov hrá oveľa väčšiu rolu racionálne zvažovanie všetkých výhod a nevýhod, možností a obmedzení, ktoré voľba prinesie a do popredia sa dostáva druhý – štrukturálny – faktor. Ten v ostatných rokoch v mnohých západných kultúrach, vrátane Slovenska, skôr limituje než podporuje plánovanie väčšieho počtu detí, najmä v dôsledku ekonomickej neistoty, vysokej miere nezamestnanosti, či riziku straty zamestnania. Tiež neustále stúpajúce materiálne aj energetické investície potrebné na prípravu dieťaťa, aby sa v dospelosti dokázalo presadiť sa na kompetitívnom trhu, nútia rodičov racionálne zvažovať ich reálne možnosti. Okrem vlastných zdrojov musia zohľadňovať aj podporu štátu pri výchove detí, jednak vo forme inštitucionálnych zariadení ako jasle, škôlky, záujmové aktivity/krúžky, jednak vo forme priamych finančných stimulov ako materský a rodičovský príspevok, daňové úľavy a pod.

CIELE

Jedným z cieľov výskumu, o ktorom pojednáva tento príspevok, bolo zistiť, ako sa na Slovensku vníma rodičovstvo, predovšetkým v zmysle počtu detí. V centre pozornosti bol predovšetkým diskurz o jednodetnosti. Dôvodom je predovšetkým skutočnosť, že s odkladom rodenia detí do vyššieho veku sa zároveň znižuje aj počet detí. Jednodetnosť sa stáva stále viac rozšíreným fenoménom na Slovensku. Preto je na mieste preskúmať a porovnať, ako jednodetné

rodičovstvo vnímajú rodičia, ktorí majú aspoň dve deti a ako ho vnímajú tí, ktorých sa tento jav týka, t.j. samotní jednodetní rodičia. Keďže sa dá predpokladať aj vplyv socioekonomickej situácie na rozhodovanie o počte detí, dôležité bolo sledovať aj argumenty finančne lepšie a horšie zabezpečených rodičov. Možno očakávať, že určitú rolu pri rozhodovaní zohráva aj sídlo/región, čo bolo dôvodom na uskutočnenie výskumu v rámci západného, stredného a východného Slovenska.

METODOLÓGIA A VÝSKUMNÁ VZORKA

Prezentované údaje boli získané v rámci širšieho kvalitatívneho výskumu zameraného na rodičovstvo a reprodukciu. Vzorka pozostávala z 18 fókusových skupín (takmer v každej skupine 6 osôb) uskutočnených v troch regiónoch Slovenska – západnom strednom a východnom. V každom regióne prebehlo šesť fókusových diskusií, z ktorých tri sa realizovali s ekonomicky lepšie a tri s ekonomicky horšie situovanými rodičmi. Medzi finančne horšie situovaných rodičov (ďalej označení ako „horšie situovaní“) boli zaradení tí, ktorých mesačný rodinný príjem bol v rámci Slovenska podpriemerný (570 – 800 Eur netto). V skupinách finančne lepšie situovaných (ďalej označení ako „lepšie situovaní“) sa nachádzali rodičia, ktorých rodinný rozpočet bol v rámci Slovenska na priemernej až nadpriemernej úrovni (1150 – 1500 Eur netto). Priemerný netto príjem domácností s jedným a dvoma deťmi bol v čase výskumu cca 1100 – 1200 Eur. V rovnakom pomere sa skupiny delili aj podľa počtu detí (polovica jednodetných a polovica dvojdetných skupín). V jednotlivých fókusových skupinách boli takmer vždy rovnomerne zastúpení muži (M) aj ženy (Ž). Dáta sú interpretované na základe tematicko-obšahovej analýzy.

VÝSLEDKY

Získané dáta ukazujú, že odklad rodenia detí do neskoršieho veku sa na Slovensku už premietol aj do priestoru normatívnosti. Možno pozorovať nízky výskyt sociálnych noriem, ktoré „tlačia“ mladých ľudí do skorého počatia, či väčšieho počtu detí. Tlak z okolia (od rodiny, rovesníkov) na prvé a/alebo druhé dieťa sa stále vyskytuje, ale nie je to všeobecné pravidlo. Pritom platí, že väčší tlak je vyvíjaný na bezdetné než jednodetné partnerské páry. Zároveň však nie je ojedinelé, že mladí ľudia sú svojim najbližším okolím od rodenia detí odrádzaní, najmä kvôli náročnej finančnej situácii, ako to ilustrujú nasledujúce výpovede.

Ž: „Hej [na bezdetných je vyvíjaný väčší tlak] a že potom, už keď majú jedno, už to vidím, že fakt aj, aj trebárs susedia s ktorými som vyrastala, ako čo majú deti v mojom veku, tak hovoria, no vieš, naša má už jedno a načo by jej bolo druhé už, už predsa len v dnešnej dobe to stačí, takže skôr práve je tam opačné z tej rodiny, že však ako, ako vyžijete, a ako máte hypotéku, takže proste je to skôr opačné.“ (P4: Bratislava, lepšie situovaný, jednodetní)

M: „My sme mali tak, že prvé dieťa, či ešte nie je priskoro, že či sa nechceme najprv zabezpečiť, rodičia moji, mamina hlavne a keď druhé, tak načo, že treba ísť robiť a financie. V podstate som necítil [tlak], starý otec hej, ako otec môj, ale mamina veľmi nie, ona skôr ten materializmus prezentuje, takže záleží od toho aký je človek, lebo ak je taký, že z viacerých súrodencov, z veľkej rodiny, tak tam možno sa tešia na to dieťa, ale u nás skôr aby sme sa materiálne zabezpečili a tak.“ (P8: Lučenec, horšie situovaní, dvojdetní)

Okolie vníma neistotu na trhu práce a zložitú ekonomickú situáciu, v ktorej sa dnešní mladí ľudia nachádzajú a preto mnohí z nich prehodnocujú tradičné predstavy o veľkej rodine, sú vďační aj za jedno dieťa a ani to neočakávajú od mladých ľudí v skorom veku, ale až po istom „postavení sa na vlastné nohy“. Dôležitejšie ako vek počatia sa zdá byť, aby dieťa nebolo porodené mimo manželstva. Najmä na východe Slovenska veľmi silno pretrváva tradičná norma „najskôr svadba, potom dieťa“, ako to dokumentujú ďalšie výpovede:

Ž: „Takže žiadne nejaké brutálne plánovanie [detí] a nič, takže nebolo to tak, že sme mali všetko zabezpečené a... Proste normálne, prirodzene, manželia sa zoberú, majú deti.“ (P10: Poprad, horšie situovaní, dvojdetní)

Ž1: „Keby sme sa nemuseli vydávať, vlastne keby sme sa, no, akože neboli tehotné, tak sa nevydávame, hej...“

Ž2: „No, neviem, ja som sa kvôli tomu vydávala, aby som bola tehotná.“ (P11: Prešov, lepšie situovaní, jednodetní)

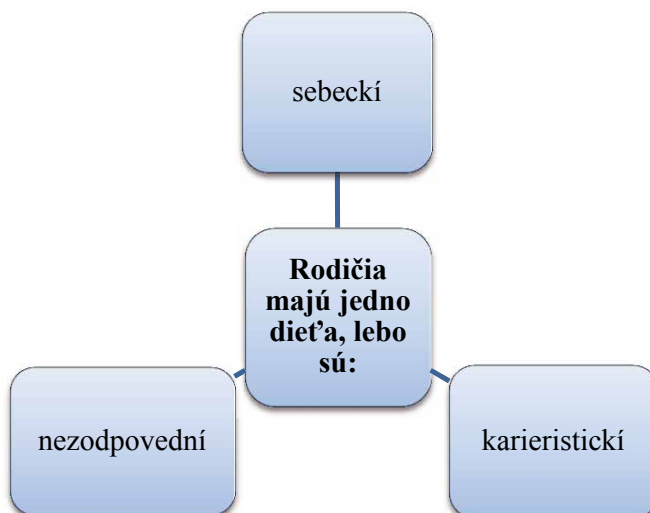
Hoci sa na Slovensku kohabitácia udomácňuje stále vo väčšej miere, tieto citáty respondentiek naznačujú, že je zatiaľ akceptovaná zväčša len ako prelúdiu k manželskému a rodinnému životu a nie ako plnohodnotná alternatíva voči manželstvu.

Keďže úhrnná miera plodnosti na Slovensku je približne 1.4 dieťaťa na ženu, z čoho je zrejмый vysoký výskyt jednodetných rodín, zamerali sme sa na normy, očakávania, argumenty týkajúce sa jednodetnosti a ďalšie s tým súvisiace témy, ako odklad pôrodu a optimálny vek rodenia detí. Hoci sme zaznamenali výskyt liberálnych názorov hovoriacich o tom, že partneri majú právo rozhodnúť sa slobodne a samostatne o počte detí, ktoré chcú splodiť a že „jednodetnosť je v poriadku“, pri vyprovokovaní témy o názoroch na jednodetných rodičov sa často, najmä medzi výpoveďami rodičov s dvoma deťmi vyskytovali relatívne kritické názory, že rodičia, ktorí majú jedno dieťa sú: sebeckí, nezodpovední, karieristickí (obr. 1) a zároveň tým ubližujú svojmu jedináčikovi.

Kritické hlasy na adresu jednodetných rodičov ilustrujú tieto výpovede:

(a) sebecko

M: „No tak, ja si myslím, že jedno dieťa majú preto, tak ako povedala tu pani, že zo sebeckých dôvodov, len aby mali čo najviac peňazí, len aby čo najviac... Lebo vedia, že keď budú mať len jedno dieťa, tak si čo najviac ušetria. Všetko si dajú príklad do

Obr. 1. Kritika jednodetných rodičov

banky a myslia si, že keď majú peniaze, tak majú všetko.“ (P10: Poprad, horšie situovaní, dvojdetní)

Ž: „Ja to neuznávam [jednodetnosť], podľa mňa je to hlúposť a egoizmus od človeka.“

O: „Čiže si myslíte, že je tam za tým hlavne ten egoizmus?“

Ž: „Áno, lebo ja to vždy beriem tak, že ja tu nebudem večne s tými deťmi a predsa, keď ja sa pominiem, aj môj muž, tak bude mať dieťa súrodencia, že bude sa mať na koho obrátiť, budú v podstate spolu tie deti.“ (P8: Lučenec, horšie situovaní, dvojdetní)

M: „Lebo taká moderná doba je, že musím mať byt, auto, nový telefón a potom povie, že druhé dieťa sa tam už nevmestí, výhovorky.“ (P8: Lučenec, horšie situovaní, dvojdetní)

Ž: „Ja som z troch detí a pre mňa je to strašne sebecké mať jedno dieťa voči tomu dieťaťu.“ (P13: Trnava, lepšie situovaní, dvojdetní)

(b) nezodpovednosť, kariérizmus

M: Aj keď je to problém v dnešnej situácii, nie každý, ako bolo povedané, si to môže dovoliť, či po finančnej stránke, či po akejkoľvek stránke, ale je to podľa mňa pohodlnosť ľudí a do určitej miery aj nezodpovednosť, lebo kto bude o nás sa starať, keď budeme starí, nemyslím konkrétne o mňa, ale všeobecne myslím.“ (P7: Košice, lepšie situovaní dvojdetní)

Ž: „... ja si myslím, že teraz strašne veľa mladých ľudí, ale to je len môj osobný názor, si buduje tú kariéru a dáva si také méty, že tak teraz toto chcem dosiahnuť v živote, čo sa týka pracovného života, potom chcem si zabezpečiť bývanie, keď budem mať to bývanie, tak môže konečne byť aj to prvé dieťa a potom si povedia, že to prvé dieťa možno aj stačí, lebo je to finančne dosť

nákladné, veľa ľudí má aj obavy, lebo nemá istotu, čo sa týka práce, čo bude ďalej do budúcnosti, či to utiahnu s tým druhým dieťaťom a v podstate, keď aj dlho čakajú a je veľký rozdiel, to dieťa je staršie, človek si zvykne na takú tu pohodlnosť, že to dieťa je viacej samostatné a nevie si predstaviť, že teraz do toho príde ďalšie dieťa a znova príde ten kolotoč, plienky, vstávanie v noci, zase toto celé dokolečka, čím väčší odstup, tým má človek strach sa znova do toho ponoriť a znova otehotnieť...“ (P5: Banská Bystrica, lepšie situovaní, dvojdetní)

Ž: „... ten rozvoj vedy a techniky a vôbec to, ako tá spoločnosť napreduje a ako sa tie morálne hodnoty lámu niekde, tak má to vplyv aj na to, že ľudia sú sebeckejší, ako povedala pani Eva, je tu na prvom mieste kariéra a aj to zabezpečenie finančné. Takže určite. Aj treba myslieť napríklad na to, že pri našich možnostiach... Tie moje deti raz vyrastú, budem chcieť im dať vysokoškolské vzdelanie a jednoducho viem, že to dnes nie je lacná záležitosť, kto vie, či voľakedy, v budúcnosti, o desať rokov nebudeme platiť za stredné školy, takže jednoducho naozaj sa na to pozerám takto, hej, nebudem mať päť detí a viem, že im nedoprajem to, čo by som im chcela dať ako rodič.“ (P10: Poprad, horšie situovaní, dvojdetní)

Prvoplánová kritika obviňuje jednodetných z mamonu, materializmu a karierizmu. Takéto názory prejavujú dvojdetné rodiny bez ohľadu na to, či sú finančne lepšie alebo horšie situovaní. Častejšie sa vyskytujú u ľudí žijúcich na východnom, prípadne strednom Slovensku. Diskurz o jednodetnosti je však komplexnejší. Najmä (aj keď nie výlučne) fókusové skupiny jednodetných priniesli množstvo vysvetlení tohto javu, ako to ukazujú ďalšie výpovede týkajúce sa hlavných dôvodov jednodetnosti:

(a) financie, práca

M: „A zase to je presne ten dôvod, že človek nemá problém mať deti, ale keď má stále zamestnanie, akonáhle žena otehotnie, ide na materskú a nemá šancu sa vrátiť naspäť do zamestnania, čiže aj tu je ten dôvod, moja manželka, kebyže, my nemáme problém s dieťaťom, zase tiež berieme do budúcnosti to, že ona pôjde na materskú a tá žobračenka, čo dáva štát, je fakt žobračenka a z môjho platu nedokážeme vyžiť ja, žena a dve deti, keď je maličké dieťa, tak to má nároky extrémne.“ (P6: Humenné, horšie situovaní, jednodetní)

Ž: „Myslím si, že nie je tu veľmi čo rozmýšľať. Mať dieťa nie je len otázka toho, že tak majme. To dieťa potrebuje... Áno, dnes je to naozaj nákladná vec. Mať dieťa je naozaj, je to síce úžasné, všetci máme radi svoje deti, ale naozaj deti sú taká bezodná studnica na peniažky a keď chcete dieťaťu naozaj niečo zabezpečiť, tak to stojí kopec peňazí.“ (P11: Prešov, lepšie situovaní, jednodetní)

Ž: „Ja sa vôbec nečudujem, lebo je to všetko o peniazoch. Možno to poviem tak nasurovo, ale je to všetko o peniazoch. Ja som mala na začiatku dosť veľký problém, lebo som nekojila, s malým sme mali problémy, aj s malinkou a keď sme nabehli na

nejaký rodičovský príspevok, čo bolo asi 200 euro zaokrúhlené a mali sme si kupovať nutrilon proti refluxu, tak nás to stálo veľké peniaze a nikto nezohľadnil to, že keď tá matka kojí napríklad, nemá tie výdavky s tým spojené, jak ja, ktorá som minula, 7 krabíc mi vypila malá za mesiac a jedna stála 10 euro, tak si myslím, že to bola veľká položka popritom ostatnom, čo tá žena, čo kojí, bola odbremenená. Možno to pozerám len zo svojho hľadiska, ale to boli ušetrené peniaze a takých vecí sa nabalí kopec a v dnešnej dobe nič nie je isté. Tiež som mala na začiatku trošku obavy, či to zvládneme, ale tak fajn, je to tak jak to je, lebo čo ja poznám v okolí, čo má jedno dieťa, tak každý sa bojí toho, aby neprišiel o prácu, aby vedel druhé dieťa zabezpečiť. Môj názor, je to o peniazoch všetko.“ (P13: Trnava, lepšie situovaní, dvojdetní)

(b) existenčná neistota

M: „No pretože keby som žil v blahobyte a nemal problém s peniazmi a s tým, či budem mať prácu alebo nebudem, tak asi nemám problém mať tri deti.“

Ž: „Fakt je to o tom, tá ekonomická situácia...“

M: „Ale keď neviem, keď neviem či zajtra neprídem o robotu a z čoho bude tá rodina žiť, keď mám úver na byt a to sú veci, jedno s druhým a žiaľbohu to je dané týmto životným štýlom, ktorý tu je jednoducho. Žije sa na dlh. Splácajú sa hypotéky a neviem čo všetko a jednoducho každý dobre vie a každý rozumne zmysľajúci vie, že keď nebude mať na to splácanie, tak mu to tá banka alebo kto zoberie a nebude sa pýtať, či potrebuje užiť deti alebo nie. A každý zdravý človek si to dnes už vie prerátať, že či ide do takého rizika alebo nie.“ (P12: Prievidza, lepšie situovaní, jednodetní)

M: „Obavy, doba je ustráchaná, ľudia sú v strese, kedysi ... presne tak mám 2 roboty, som živnostník a teraz nerozmýšľam, či budem mať na odvody, hypotéku, ako to bude či mi zaplatí faktúru tá a tá firma takže, ja si myslím, z mojej stránky je to o strachu...“ (P14: Púchov, lepšie situovaní, jednodetní)

(c) dať deťom všetko, udržať štandard

Ž: „Ale nemyslím, že by sme boli sebeckí tým, že chceme jedno dieťa. Lebo v podstate človek to robí preto, aby to dieťa malo nie že všetko, ale čo najviac...“ (P12: Prievidza, lepšie situovaní, jednodetní)

M: „Veľa ľudí nerieši to, že financie, to je jasné, ale taká doba je, to prišlo všetko, veď aj ja som mohol zostať v jednoizbovom a takto by sme tam mohli sedieť, malá sa tu hrá, ja tu spím a žena tu varí, ale vieš to je aké detstvo potom pre ňu. Akože sme v kope, sme spolu šťastní, jasné, ale prídu kamarátky, tak ja čo budem, budem ticho lebo ide futbal, nehrajte sa, alebo chodte von.“ (P9: Nové Zámky, lepšie situovaní, jednodetní)

Ž1: „Možno je to tým, že my chceme, aby naše deti, aspoň môj názor, ja, moja rodina, môj manžel chceme, aby sme s tými deťmi mohli pochodiť svet, aby sme im mohli dopriať to, čo... Dnes už bežným štandardom v iných krajinách, či už je to počítač, telefón, niečo, čo deti budú chcieť.“

Obr. 2. Obhajoba jednodetných rodičov

Ž2: „To, čo my sme nemali.“

Ž1: „Čo my sme nemali. Ja sama túžim ísť s dieťaťom raz ročne na dovolenku.“ (P11: Prešov, lepšie situovaní, jednodetní)

Všetky tieto výpovede poukazujú na to, že dominantným dôvodom jednodetnosti nie je (len) aktuálny nedostatok peňazí, ale najmä strach, že keď by bol pri ďalšom potenciálnom dieťati jeden z rodičov (takmer vždy matka) na rodičovskej dovolenke, tak druhý zo svojho príjmu nedokáže zabezpečiť rodinu. K tomu sa pridáva obava, že predtým zamestnaný rodič, ktorý zostane na rodičovskej dovolenke, môže prísť o svoju prácu a stratiť príležitosť opätovne sa zamestnať, pričom žiaden z rodičov si neraz nie je istý, či nebude prepustený. Na to zákonite nadväzujú ďalšie neistoty súvisiace s neschopnosťou splácať úvery a hypotéky a hrozbou konfiškácie majetku. Viaceré výpovede naznačujú, že bez týchto obáv by jednodetní rodičia plánovali početnejšie rodiny. V neposlednom rade možno badať u jednodetných rodičov snahu zabezpečiť svojmu dieťaťu detstvo bez permanentného strádania. Pozoruhodné, je, že uvedené argumenty uvádzajú v drvivej väčšine finančne lepšie situovaní ľudia. Zrejme si vo väčšej miere ako horšie situovaní uvedomujú, že strata zamestnania, či nedostatok financií na pokrytie životných nákladov a splácanie hypoték môže vážne ohroziť ich súčasný životný štandard a asi si aj častejšie berú hypotéky. Región, z ktorého participanti pochádzajú, v tomto prípade nezohráva určujúcu rolu.

Medzi menej frekventovanými dôvodmi jednodetnosti sa nachádzali: sebarealizácia, snaha žien vyrovnáť sa v práci mužom, stereotyp na materskej a nechť opakovať všetko od začiatku, už nepotrebnosť detskej práce, nedôvera voči mužovi, strach po sklamaní s partnerom, strach z pôrodu, osamelá matka, moderná antikoncepcia, doopatovanie rodičov. V neposlednom rade to boli tiež zdravotné dôvody a vysoký

vek rodičov, čo poukazuje na to, že neraz je dôvodom jednodetnosti práve odkladanie pôrodu do neskoršieho obdobia života. Všetky hlavné argumenty v prospech jednodetnosti sú znázornené na obr. 2.

Dôvody odkladu sú podobné ako dôvody jednodetnosti. Ide najmä o finančné, materiálne a profesijné zabezpečenie a možnosť zamestnania sa, ako je zrejme z ďalších výpovedí participantov:

(a) finančné zabezpečenie sa

M: „A po tridsiatke, keď sa rozhodne človek mať dieťa, skôr to beriem tak, že dostane ten rozum, jak sa hovorí (pousmiate), ja to neverím... A za ďalšie, že by bol trošku zabezpečený, že keď niečo vypadne alebo keď partner vypadne na materskú, tým pádom ide príjem jeden dolu vodou, tak skúste nejaké peniaze ušporiť, lebo vie, že tri roky partnerku odstaví od príjmu, totálneho, lebo za 190 Eur nemôže dajak pracovať...“ (P11: Prešov, lepšie situovaní, jednodetní)

(b) materiálne a profesijné zabezpečenie sa

M: „Že ten kto nemá dieťa, nevie o čo prichádza a je ovplyvňovaný úplne inými faktormi. Ja keby som mal mať ešte raz dieťa, tak kludne v dvadsiatich, ale problém je v tom, že všade v televízii vidím, že úspešný manažér, budujem si kariéru, po kariére budem mať niečo ďalšie. Každý mi tlačí do hlavy, máš dvadsať, však nič nemáš, budeš mať deti a zabiješ celý život a tento trend tých ľudí tlačí vybudovať niečo a potom mať deti. Pričom nevedia, že tie deti môžu byť súčasťou toho celého, len sa to prispôbi. A to je proste to, to tá doba tlačí ľudí ísť cestou, ktorou ísť nemuseli. Najprv vybuduj niečo a potom maj deti. Všade to vidí človek, vo filmoch to vidí, tlačí ho okolie, najprv vyštuduj, choď na školu. Kým si na škole nebuď blbý mať deti, ideš na výšku, budeš na výške. Hlupák, na výške mať deti, veď nezvládneš tú výšku, náklady naviac. Človek doštuduje ako 25, 26, 27 ročný, možno ide ďalej, no a máme asi veľa vysokoškolsky vzdelaných ľudí potom, lebo... V každom prípade toto si myslím, že ten trend, tá spoločnosť tlačí ľudí mať neskoro deti, mať ich menej. Vytvára pocit, pocit zodpovednosti, ktorý tam nemá čo robiť.“ (P3: Bratislava, lepšie situovaní, dvojdetní)

(c) možnosť zamestnania sa

Ž: „My sme tak isto plánovali, jeden mesiac hej, druhý nie, potom zase dva, tri mesiace nie a potom zase áno a vyšlo tiež.“

O: „A to, prepáčte, to mi vysvetlite, akože chvíľu ste plánovali a potom zase nie?“

Ž: „Tak to bolo také obdobie, že teraz chceme, teraz zrazu nejaká práca, manžel nejaké zamestnanie vonku, takže teraz nie, no a potom zrazu áno a bolo to.“ (P11: Prešov, lepšie situovaní, jednodetní)

Výpovede participantov ukazujú, že rozhodovanie o odklade rodovania detí do neskoršieho veku je tak, ako rozhodovanie o počte detí, výrazne ovplyvnené nutnosťou zabezpečiť sa, či prispôbiť sa aktuálnym ponukám miest na pracovnom trhu. K tomu sa pridáva v súčasnosti silno uplatňovaná sociálna norma „najprv niečo dosiahni, potom maj deti“. A podobne

ako pri zdôvodňovaní jednodetnosti, aj pri zdôvodňovaní odkladu tieto argumenty uvádzajú predovšetkým finančne lepšie situovaní ľudia, pričom región je nesignifikantný. Zároveň sa neukazujú žiadne rozdiely medzi výpoveďami mužov a žien. K menej frekventovaným dôvodom odkladu rodenia detí do neskoršieho veku možno ešte zaradiť to, že starí rodičia sú ešte zamestnaní a tak nemôžu pomôcť pri výchove a opatrovaní detí, zdravotné problémy a tiež nezrelosť (mužov).

V súvislosti s témou odkladu bolo zaujímavé zisťovať aj to, aký vek považujú účastníci za optimálny na rodenie detí. Typické ilustrácie odpovedí sú nasledovné:

M: „Ale myslím si, že ako optimálne, fakt do tej... Nechcem tým teraz povedať, že 30 a dosť, ale do tej tridsiatky to človek ľahšie znáša aj menšie deti, ako potom neskôr, v neskoršom, možnože o dosť neskoršom veku, aj fyzicky aj psychicky a tak ďalej.“ (P3: Bratislava, lepšie situovaní, dvojdetní)

M: „Ja sám viem, všetci viete akých máme starých rodičov, 20-21 to už boli deti, teraz 27-29-30. Moja žena má 32, ako ja a druhé len pred tromi mesiacmi rodila, keby sme chceli tretie, tak už by musela hneď, už naozaj nie je veľa času, tiež nechcem vidieť na maturite dieťa a podopierať sa a mať už šesťdesiat.“ (P5: Banská Bystrica, lepšie situovaní, dvojdetní)

Ž: „Ja si myslím, že tak do tej 30tky prvé dieťa, to je asi také optimálne, keď nejaké optimum chcem nasadiť, ale určite podľa toho ako sa kto cíti, mám kamarátky, ktoré mali 38 a majú prvé dieťa, alebo mám kamarátky, ktoré mali 20 a mali prvé dieťa a každý to vníma inak. Tá 38 ročná je rada, že to dieťa má, lebo sa nedarilo, ale na druhej strane, že veľa zažila, veľa videla, veľa cestovala, tá 20 ročná, že teraz už má tridsať, dieťa desať a je relatívne samostatné a ona už v podstate má aký taký život a je ešte vždy mladá, tak to neviem, či existuje optimálny vek. Asi každý ako sa cíti.“ (P7: Košice, lepšie situovaní, dvojdetní)

Ž: „Ja by som tú hranicu určite posunula, tak takých 30, dokonca možno aj k 34-35.“ (P13: Trnava, lepšie situovaní, dvojdetní)

Najfrekventovanejšie názory posúvajú optimálny vek rodenia detí do 30 až 35 rokov, čo je zreteľný normatívny posun oproti starším generáciám. Ojedinele sa však vyskytujú aj názory, že „čím skôr, tým lepšie“, lebo mladší ľudia „majú viac energie“, aj „toho veľa znesú“ a ešte budú v relatívne mladom veku, keď sa ich deti osamostatnia.

DISKUSIA A ZÁVER

Súčasná teória sa snažia vysvetliť zmeny v reprodukčnom správaní v západných kultúrach (vrátane odkladu rodenia detí do neskoršieho veku a nárastu jednodetných rodín) buď zmenami v oblasti normatívnosti (transformácia hodnôt a preferencií) alebo zmenami štrukturálnych podmienok (vysoké náklady, ktoré treba vynaložiť na deti a slabá pomoc

zo strany štátu) (Šprocha – Potančoková 2010). Reprodukčné správanie je ovplyvňované aj imitáciou úspešných ľudí s nízkou fertilitou aj chápaním zmien nákladov a ziskov súvisiacich s demografickým prechodom (Maceová 2014). Kým na jednej strane (viď napr. Arnett 2000) je odklad rodenia detí chápaný ako obdobie „normatívnej slobody“ a experimentovania, na strane druhej (napr. Kučera, et. al. 2000) sa zdôrazňujú nevhodné štrukturálne podmienky (finančná nedostupnosť bytov, vzostup životných nákladov po narodení detí a rastúca nezamestnanosť) ako hlavné bariéry viacdetnosti. Výpovede účastníkov a účastníčiek prezentované v tomto príspevku poukazujú na to, že aj keď v niektorých prípadoch môže byť jednodetnosť v neskoršom veku stratégiou umožňujúcou slobodný sebarozvoj rodičov, oveľa častejšie uvádzaným dôvodom je v súčasnosti existenčná neistota (najmä obavy z nedostatku financií na splácanie hypoték a z potenciálnej nezamestnanosti). Dala by sa položiť aj otázka, či tu do istej miery nejde o racionalizáciu jednodetnosti, keďže súčasná sociálno-ekonomická situácia väčšiny ľudí na Slovensku sa postupne skôr zlepšuje než zhoršuje. Sú na ňu minimálne dve možné odpovede. Jednak dnes oproti minulosti na rozdiel od viacgeneračnej rodiny prevláda nukleárna rodina, v ktorej sú rodičia viac odkázaní sami na seba pri starostlivosti o deti. Preto musia viac zvažovať mieru rodičovských investícií, najmä pri stúpajúcich nákladoch na výchovno-vzdelávacie inštitúcie, od jasli až po vysokoškolské zariadenia a zvyšujúcej sa konkurencie na trhu práce. Jednak je súčasný trend máloдетných rodín v súlade s evolučnými predpokladmi (Chisholm 1993; Hillová – Reeve 2004) o potenciáli dosiahnuť dlhodobý reprodukčný úspech skôr vysokým investovaním do malého počtu detí a akumuláciou zdrojov, než naopak. Ktorý zo vzájomne previazaných faktorov – normatívnosti a štrukturálnych podmienok – v rozhodovaní o počte detí preváži, tak bude zrejme závisieť aj od vzdelania a sociálno-ekonomického postavenia rodičov.

LITERATÚRA

- Arnett, Jeffrey, J. (2000): Emerging Adulthood. A Theory of Development From the Late Teens Through the Twenties. *American Psychologist*, 55 (5), 469–480.
- Barrett, Louise – Dunbar, Robin – Lycett, John (2007): *Evoluční psychologie člověka*. Praha: Portál.
- Eurostat (2013): http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/population/data/main_tables, prístup: 28.11.2013
- Henrich, Joseph – Heine, Steven J. – Norenzayan, Ara (2010): Most People are not WEIRD. *Nature*, 466, 29–29.
- Hill, Sarah, E. – Reeve, Kern, H. (2004): Low Fertility in Humans as the Evolutionary Outcome of Snowballing Resource Game. *Behavioral Ecology*, 16 (2), 398–402.
- Chisholm, James, S. – Ellison, Peter, T. – Evans, Jeremy – Lee, P. C. – Lieberman, Leslie, S. – Pavlik, Zdenek – Ryan, Alan, S. – Salter, Elizabeth, M. – Stini, William, A. – Worthman, Carol, M. (1993): Death, Hope, and Sex: Life-History Theory and the Development of Reproductive Strategies. *Current Anthropology*, 34 (1), 1–24.
- Index Mundi (2013): <http://www.indexmundi.com/g/g.aspx?c=lo&v=31>, prístup: 1.11.2013

- Kučera, Milan – Fialová, Ludmila – Hamplová, Dana – Vymětalová, Simona (2000): *Představy mladých lidí o manželství a rodičovství*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Law, Richard (1979): Optimal Life Histories Under Age-Specific Predation. *The American Naturalist*, 114 (3), 399–417.
- Lesthaeghe, Ron, J. (1991): *The Second Demographic Transition in Western Countries: an Interpretation*, Interuniversity Programme in Demography (IPD) working paper 01/1991; 2020:2-64140, Brussel: Centrum Sociologie.
- Lesthaeghe, Ron, J. (2010): *The Unfolding Story of the Second Demographic Transition*. Research Report 10–696, Population Studies Center, University of Michigan.
- Lesthaeghe, Ron J. – Neidert, Lisa (2003): *The „Second Demographic Transition“ in the US: Spatial Patterns and Correlates*. Report 06–592. Population Studies Center, University of Michigan.
- Mace, Ruth (2014): Human Behavioral Ecology and its Evil Twin. *Behavioral Ecology*, 25 (3), 443–449.
- McLanahan, Sara (2004): Diverging Destinies: How Children Are Faring Under the Second Demographic Transition. *Demography*, 41 (4), 607–627.
- Perelli-Haris, Brienna – Gerber, Theodore P. (2011): Nonmarital Childbearing in Russia: Second Demographic Transition or Pattern of Disadvantage? *Demography*, 48, 317–342.
- Popper, Miroslav (2012): Context Underlying Decision-Making on Parenthood and Reproduction. *Human Affairs*, 22, 214–226.
- Popper, Miroslav (2013): Partnerské vzťahy a rodičovstvo: sociálne normy a demografické trendy v oblasti reprodukcie. In: Gabriel Bianchi, ed., *Kontexty ľudskej reprodukcie na Slovensku*. Bratislava: Ústav výskumu sociálnej komunikácie SAV, 58–71.
- Potančoková, Michaela (2009): Plodnosť. In: Boris, Vaňo, ed., *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*, Bratislava: Akty, 21–31.
- Sobotka, Tomáš – Toulemon, Laurent (2008): Changing Family and Partnership Behaviour: Common Trends and Persistent Diversity Across Europe. *Demographic Research*, Volume 19, Article 6, 85–138. Book 1: *Childbearing Trends and Policies in Europe*.
- Šprocha, Branislav – Potančoková, Michaela (2010): *Vzdelanie ako diferenciálny faktor reprodukčného správania*. Bratislava: Infostat.
- Šprocha, Branislav – Vaňo, Boris (2012): Analýza a prognóza reprodukčného správania populácie Slovenska. 1. časť Plodnosť. *Prognostické práce*, 4 (2), 95–120.
- Vining, D. R. (1986): Social Versus Reproductive Success: The Central problem of Human Sociobiology. *Behavioral and Brain Sciences*, 9 (1), 167–187.

AUTOR

Miroslav Popper pracuje od roku 1989 v Slovenskej akadémii vied, v Ústave výskumu sociálnej komunikácie. Zaoberá sa sociálnou a evolučnou psychológiou a momentálne sa venuje najmä témam normatívnosti, rodičovstva a reprodukcie.

Similarities and Connections between Postsocialism and Postcolonialism: Analysis of Postsocialist and Postcolonial Countries

Barbora Půtová

Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1

Do redakce doručeno 24. září 2015; k publikaci přijato 20. března 2016

PODOBNOTI A SPOJITOSTI MEZI POSTSOCIALISMEM A POSTKOLONIALISMEM: ANALÝZA POSTSOCIALISTICKÝCH A POSTKOLONIÁLNÍCH STÁTŮ

ABSTRAKT Předmětem studie je teoretická analýza postsocialistických a postkoloniálních států z hlediska jejich současného stavu a budoucího rozvoje. Studie se zaměří na analýzu a interpretaci sociokulturního vývoje bývalých socialistických společností po roce 1989 a bývalých koloniálních území. Cílem studie je postihnout podobnosti a odlišnosti mezi postkoloniálními a postsocialistickými státy. Pojem postsocialismus je užíván jako označení historického období, které vystřídalo vývojovou fázi socialismu. V interpretaci vztahu socialismu a postsocialismu po roce 1989 jsou sledovány přístupy a současně jsou zdůrazněny geografické, politické a ekonomické aspekty sociokulturní změny. Pojem postkolonialismus je ve studii užíván jako označení historického období po získání nezávislosti bývalých kolonií. Ve studii jsou analyzovány sociální, hospodářské a politické faktory a situace, které v bývalých koloniích a v metropolích vznikly v postkoloniální době. Studie zdůrazňuje charakteristiky postkoloniálního státu, k nimž patří absence národního cítění, lokální identita posilovaná na úkor centra, nefungující centrální ekonomika i centrální instituce nebo neodpovídající distribuce veřejných statků. Studie usiluje zodpovědět, jakým způsobem probíhal proces ustavení a zformování státní identity v postsocialistickém i postkoloniálním období. Cílem studie je pochopit a interpretovat procesy sociokulturní změny, k nimž došlo v průběhu transformace socialismu v postsocialismus a kolonialismu v postkolonialismus.

KLÍČOVÁ SLOVA postsocialismus; postsocialistický stát; socialismus; postkolonialismus; postkoloniální stát; kolonialismus; sociokulturní změna

ABSTRACT The subject of this study is a theoretical analysis of postsocialist and postcolonial countries seen from the perspective of their current situation and expected future development. The study will focus on the analysis and interpretation of socio-cultural development of former socialist societies after 1989 and former colonial territories. The aim of the study is to describe details and differences between postcolonial and postsocialist countries. The term postsocialism is used to denote the historical period that came after the early phase of socialism. When interpreting the relation between socialism and postsocialism after 1989, different approaches will be observed together with geographical, political and economic aspects of socio-cultural change. The term postcolonialism is used in this study to denote the period after former colonies became independent. The study analyses social, economic and political factors and situations that occurred in former colonies and metropolises in the postcolonial era. The study points out characteristics of a postcolonial country that include, i.e., the lack of patriotism, local identity enhanced at the expense of the centre, inefficient central economy and central institutions or inappropriate public goods allocation. The study tries to describe the process of establishing and forming a national identity in the postsocialist and postcolonial period. The aim of the study is to understand and interpret processes of socio-cultural changes that occurred during the transformation of socialism into postsocialism and colonialism into postcolonialism.

KEY WORDS postsocialism; postsocialist state; socialism; postcolonialism; postcolonial state; colonialism; socio-cultural change

THE ORIGINS OF POSTSOCIALISM AND ITS IMPORTANCE

The term *postsocialism*¹ or the adjective *postsocialist* denotes the historic period that came after socialism and is linked to the dynamic transformation of postsocialist countries. The prefix *post-* in the word postsocialism refers to historic continuity as well as discontinuity. It admits the fading impact of a former socialist system on the current and future development of postsocialist countries. Postsocialism is used as “a temporal term denoting the period after the socialist system (defined by state-controlled ownership of the most important means of production and the political monopoly of the Communist Party) had been dismantled, and replaced by democratizing systems” (Cervinkova 2012, 156). Postsocialism represents overcoming the socialist political and economic system and a new phase of postsocialist country development. The term postsocialism encompasses geographic, political and economic connotations that refer to the transition from a totalitarian regime to democratic government and the transition from central planning rejecting market mechanism to neoliberal free market economics. Inseparable parts of the postsocial situation are also cultural connotation and stereotypization, since people who lived in postsocialist countries have a different view of postsocialism than people living in countries commonly called as “the West” (Rose 1992).

The idea of postsocialism was first formulated by Arif Dirlik, whose definition of this term was inspired by *postmodernism*. By using this term, Dirlik referred to the historic period of China’s development until the end of Mao’s rule, when Chinese socialism started losing its position as a sovereign political theory and ideology. Dirlik does not consider the phase of postsocialism to be the end of socialism and the beginning of a qualitatively new developmental stage, but quite the contrary: as a possibility to reassess the essentials of the socialist system during a crisis. From this point of view, postsocialism is seen as an opportunity for restoration and transformation (Dirlik 1989; Taras 1992). The term postcommunism was first used in Europe by Zbigniew Brzezinski. He used this term to denote a developmental stage between a totalitarian regime and Western democracy. He connected the concept of postsocialism to the theory of modernization (Brzezinski 1989; Taras 1992; Hann 2002).

Generally, postsocialist countries are those that have gone at some moment of their history through a period of socialism. These are the countries of Central, Eastern and Southeast Europe (Czechoslovakia, Hungary, Poland, Bulgaria, Romania, Slovenia, Croatia, Serbia, Kosovo, Montenegro, Bosnia-Herzegovina, Macedonia, Albania), Baltic states (Estonia, Latvia, Lithuania), the Commonwealth of Independent States (Armenia, Azerbaijan, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Moldova, Russia, Tajikistan, Uzbekistan) and Asia (Turkmenistan, Georgia, Mongolia, China, Cambodia, Laos, Vietnam) or Africa (Ethiopia, Mozambique). A specific situation was in the

German Democratic Republic which reunited with the Federal Republic of Germany at the beginning of the 1990s. This accelerated its transformation and formation of characteristic features that differed from those of other countries that were once under Soviet domination (Forsyth, 2005). The phenomenon of postsocialism is different especially from the perspective of different continental conditions. “In many countries is a rather unpredictable propensity to ‘turn back’, or at least a resolute refusal to abandon values and expectations associated with socialism among sectors of the population” (Humphrey 2002, 13). There is no universally valid and shared development of postsocialist countries. Postsocialism in East-Central Europe needs to be perceived differently than in Asian countries that were once a part of the Soviet Union or China. European postsocialist countries were satellites of the Soviet Union and have about a forty-year long experience with its dominancy. Former republics of the Soviet Union could feel Russian imperialism much more intensely and for 74 years. Both geographic regions thus show qualitatively different features of the postsocialist situation. Also, postsocialist societies of Southeast Asia, Africa and Latin America show specific socio-cultural features and are often studied under a unifying theoretic term: *developing countries* (Hann 2002).

POSTSOCIALIST STATE

Postsocialist countries that gained independence after 1989 can be considered final products of historic events that were started by the Russian Socialist Revolution in 1917. After the fall of a socialist regime there is also a certain void that cannot be simply filled by democracy. “Each country in East Europe has its own history and political culture. One of the delights of 1989 is the rediscovery of these differences. Thus, every country deserves its own explanation.” (Dahrendorf 1990, 15–16). Politico-economic transformation of postcommunist countries is a process of catching up with the wasted opportunity for development (Offe 1991). What made its way through instead of innovative and future-oriented ideas in postsocialist countries was the effort to return to a democratic legal state and following in the footsteps of the capitalist developed West where the “state apparatus becomes dependent upon the media-steered subsystem of the economy” (Habermas 1990, 351). The platform for socialist countries’ transformation into capitalist countries were not new innovative and progressive ideas; traditional Western capitalist models, processes and strategies were adopted instead (Habermas 1990). The hope for “normality” or “return to Europe” was a reaction to the trauma caused by socialism and chaos as well as optimism of early postsocialist phase. The concept of postsocialist normalization included restoration of geographical continuity and the unification of Europe (Korte 1990). One of the interpretations of the return to normality that became widespread in all postsocialist countries takes this return as restoration of national states from the interwar period (Kernohan 2004).

According to another interpretation, postsocialist countries

1 The term is often used interchangeably with postcommunism.

and societies do not follow the developmental trajectory of Western capitalist countries or societies they once were – in the presocialist era. Transformations produce brand new and unpredictable social forms; what contributes to their formation are long-term aspects such as geographical location, geopolitical position, strategic importance, economic resources, level of modernization, political history or cultural traditions. That is the reason why we cannot expect from European society integration, but rather diversity (Illner 1999). Revolutions of 1989 “started establishment of a new social order composed of unknown mixture of components of various origins. It was a significant cultural and civilizational turning point” (Sztompka 1996, 10). The year 1989 is considered to be the end of history and the point when mankind achieved the peak and at the same time the end of the ideological evolution of mankind. Liberal democracy is the final phase of ideological evolution of mankind and the new order – that will bring the end of history – has been established. The Western type of liberal democracy becomes a universal and final form of rule. “As mankind approaches the end of the millennium, the twin crises of authoritarianism and socialist central planning have left only one competitor standing in the ring as an ideology of potentially universal validity: liberal democracy, the doctrine of individual freedom and popular sovereignty.” (Fukuyama 2006, 42). The world will be divided into a historic and posthistoric part, where international relations are built on the basis of economic cooperation. History will be fading away in a small part of the world and it will be distinguished by regional conflicts between nations and countries (Fukuyama 1989). However, this aspect may be understood in its broader sense as a clash of civilizations resulting from the abandonment of democracy. 1989 is interpreted as the third wave of democratization followed by diversion towards undemocratic regimes. The multi-civilizational character and non-versatility of the civilization start to become evident. “The West’s universalist pretensions increasingly bring it into conflict with other civilizations” (Huntington 2007, 20). This is demonstrated by the clash of cultures and conflicts that may take the form of fights among local groups or fights between dominating countries (Huntington 1991).

Postsocialist countries exhibit a social construct of normality, which is a construct of a special kind of internal environment. It is a process, where scientific and commercial interests literally form normality by constructing conditions as well as conventions. “When statistical normality is taken to represent normality in the ‘real world’, the range of practices and conditions that might be so described is inevitably narrowed” (Shove 2003, 33). This example reveals the main difference in using the world *normal* in Eastern Europe. The ways how East Europeans use the world *normal* are public, not private. The metaphor of *normal* served in the discourse of velvet revolution the purpose of describing and explaining social and political processes. At the same time, Eastern European velvet revolutions were driven by consumption motives. In Bulgaria expressions such as “living normally” or “living like a normal person” were synonyms to “living like a white man”. The consumption nor-

mality was burdened by racist and colonial nuances. However, bureaucratic normalization of the new Europe got into conflict with traditional culture of postsocialist countries. People from Eastern Europe had old work habits and different time routines; they had different attitudes towards food, health and communication and a different opinion of what a quality life was. The effort made by West countries of the European Union to promote common universally-valid normative and legal procedures, unification and standardization also in postsocialist countries met with symbolic resistance. As soon as it came face to face with the real bureaucratic Europe, the desire for European normality turned into a feeling of disappointment and utopia actually evoked the opposite reaction – a new desire for difference, authenticity and community (Zehfuss 2002; Skalník 2014; El-Ojeili 2015; Horvat – Štiks 2015).

DESCRIPTION OF POSTSOCIALISM AND ITS DEVELOPMENT

Postsocialist transformation represents a new type of a qualitative social change. In consequence of newly formed balance of powers in the world and European politics and economy, these transformations differ from most social and political revolutions of the past. This applies particularly to Central-East European types of societies, i.e. a group of postsocialist countries that became new members of the European Union. The transformation resulted primarily into a socialist system in an extensively industrially developed and undercapitalized society. This system developed during the postsocialist period towards a democratic, market society and a meritocratic or class system typical for early stages of postindustrial societies. This process consisted of two phases. The first phase saw a transition to a democratic parliamentary political system connected with fast and radical economic changes. Growing economic problems and social tension in the late 1990s augured the second phase that was influenced by incorporating postsocialist countries into the European Union and by increasingly intense economic collaboration with developed European countries. Modernizing aspects of transformation and the need to consolidate the closeness of transforming societies came to the fore (Eyal – Szelenyi – Townsley 2000).

Each postsocialist country has its specific features. These are usually hybrid combinations of ongoing bureaucratic and egalitarian relations and new meritocratic and class relations. Young democratic systems develop a corresponding political culture and search for the balance between administrative regulation and civic society. Only some of the experts in corporate sector achieved respectable economic and social position, the others bore upon their shoulders the consequences of egalitarianism that weakened the position of new middle classes. The expansion of petty bourgeoisie and the class of middle-sized entrepreneurs and managers resulted into the formation of a class consisting of senior managers and large capital owners. An aspect that often goes hand in hand with economic transformation in postsocialist countries is high

unemployment rate, poverty, social exclusion and social polarization between its highest and lowest social positions (Tuček et al. 2006).

Postsocialist countries of Central and Southeast Europe have no other alternative but to become a part of the world of developed European countries and cooperate with them. This process is accompanied by different spheres of influence. One sphere consists of combined influence of international economic institutions and international organizations. Another sphere of influence is represented by the European Union with its large network of economic, political, social and cultural institutions together with the European economy (Frič et al. 2011).

THE ORIGINS OF POSTCOLONIALISM AND ITS IMPORTANCE

The term *postcolonialism* refers to the historic period that is linked with the fall of colonial system and the formation of new, politically independent countries. Postcolonialism refers to “disparate forms of representations, reading practices and values. These can circulate across the barrier between colonial rule and national independence.” (McLeod 2000, 5) The term *postcolonialism* or the adjective *postcolonial*² first appeared at the beginning of the 1980s, when it started replacing the term *Third World*³ or Non-Western world (Moore 2001). Postcolonialism should be perceived particularly as a concept denoting extensive historical consequences of decolonisation that expresses the former colony population’s determination to achieve political and economic sovereignty. It also reflects the reality of nations that got into a new imperialist context of neocolonial economic (and sometimes even political) dominance of the West. The prefix *post-* refers to the period after former colonies became independent, while it also captures the social, economic and political situation and conditions that occurred in colonies and metropolises after political independence was achieved. Although many colonies became independent before, the term *postcolonialism* only appears in connection with extensive decolonisation after the Second World War (Lomba 1998).

The decay of the colonial system after the Second World War led to the formation of a new type of participants in the international system that may be referred to as postcolonial states. Former colonies became independent political units that were guaranteed their legal sovereignty. Although decolonisation occurred primarily in the second half of the 20th century, the

idea of nations’ self-determination dates back to the turn of the 19th and 20th century. The main factors of independence and self-determination are: 1) the end of the Second World War, (2) decline of traditional colonial powers such as the United Kingdom and France, (3) rise of Pan-African movement, (4) national liberation movements in Asia and the conference in Bandung in 1955, (5) formation of the Organisation of African Unity in 1963, (6) change in international community’s and new hegemonies’ (the USA and USSR) perception of colonialism and imperialism that led to gradual decolonisation of the colonised territories (Betts 2004).

Postcolonialism seeks to abolish the ideological legacy of colonialism not only in decolonised countries, but also in the West. At the moment when the process of political and economic decolonisation starts, cultural decolonisation has to follow, which results into the deconstruction of the image of West in postcolonial countries. This process includes rejection of intellectual sovereignty and dominance of Western Europe and the United States. The main focus of postcolonial thinking is on coping with colonial past on the part of the colonised as well as colonisers and at the same time on the current situation in the world and position of the countries involved (Young 2001).

POSTCOLONIAL STATE

The right for independence was granted to former colonies regardless of their weakness or strength. A modern European country was formed for centuries and was a result of long-term political, economic and war conflicts. Building a modern nation state often included integration of different ethnic groups speaking different languages and having different religions and lifestyles. Very important for postcolonial countries were international norms that strongly favoured new weak participants. These norms includes particularly the inviolability of boundaries (former colonial boundaries), accepting their existence, invariability and protection. Despite the fact it gave rise to many ethnic conflicts, these norms helped maintain a certain sense of international stability and coherence. Postcolonial countries required equal position in the international system as well as some privileges that would help them receive extraordinary support and benefits in the international economic and political system. The postcolonial countries’ strong position on the international stage was mainly due to the fact they were represented in international forums, e.g. in the UN. New international standards virtually ensured inviolable independence and sovereignty to weak countries, while it prevented imperialistic confiscation of these states (Jackson 1990; Sørensen 2001).

Significant discrepancies could be observed between how quickly former colonial territories were expected to catch up with developed countries and the reality. With regards to the fact that the United Kingdom left in each of its colonies at least some basic administrative and legal system, it was not presumed it would be difficult for postcolonial countries to

2 The term *postcolonial* may be defined as a 1) literary description of the situation in former colonial societies; 2) description of global conditions after colonialism; or 3) description of the discourse connected with the above specified conditions (Dirlik 1994).

3 In the Three Worlds Theory the First World refers to Western Europe and North America, the Second World refers to former socialist economies and the Third World refers to everything else, basically all countries with weak economies (Moore 2001).

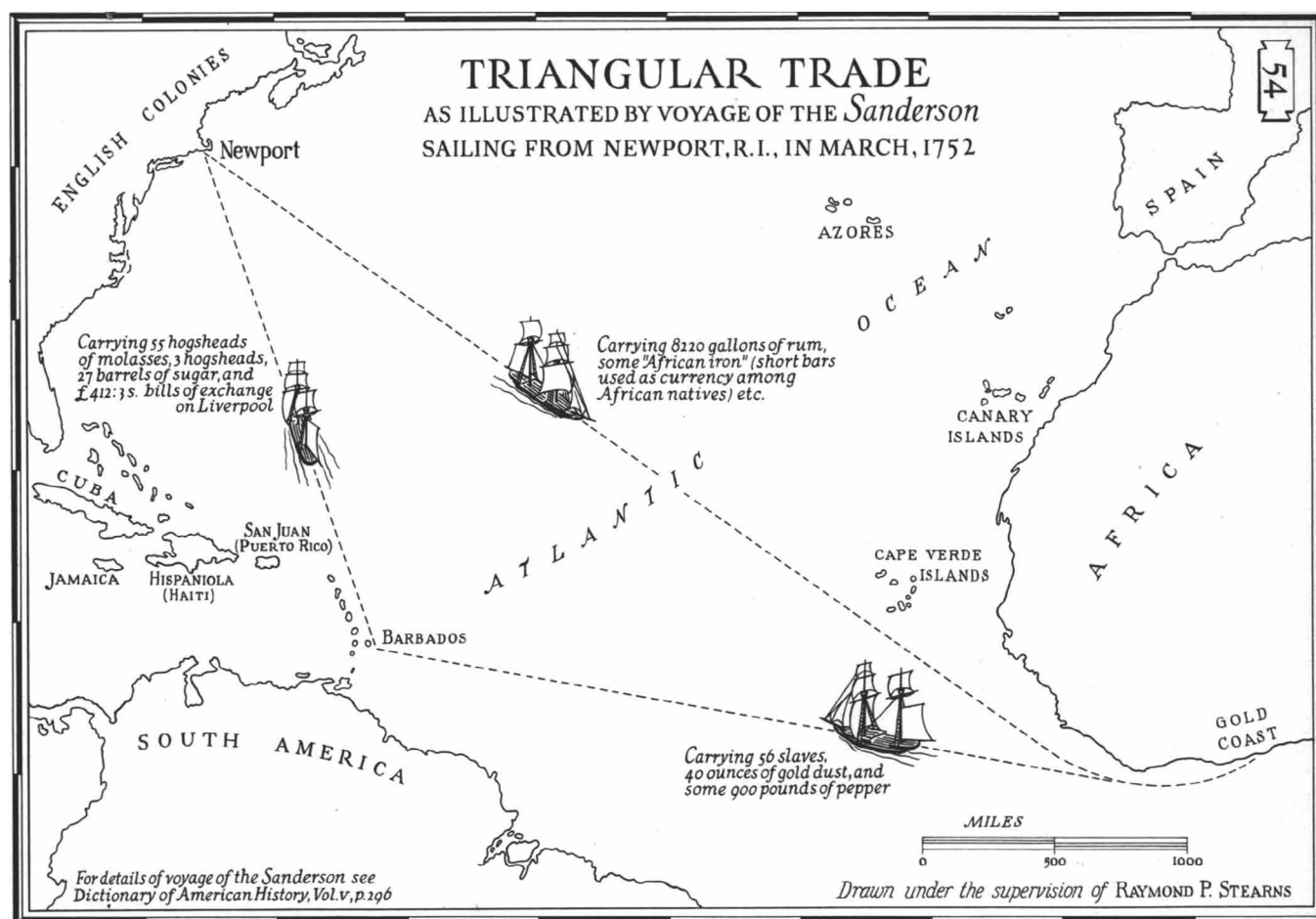

Fig. 1. The triangular trade was seen as the first system of global commerce which linked Britain, Africa and the Americas. The triangular trade continued for several centuries into the 1800s.

get adjusted to the Western standards of a modern state. The United Kingdom expected, in consideration of the values they left behind, uniform development and homogenization of the international sphere and economy. The political independence of postcolonial countries itself was actually not a sufficient guarantee of their economic and social advancement (Nálevka 2004; Kaiwar 2014).

However, many colonial powers left in former colonies only weak or non-functional administrative and institutional structures and a lack of qualified labour force and raw material or energy sources. Colonial rulers actually focused much more on building strong repressive institutions, military and police powers, while other components of a state apparatus remained insufficiently developed. That is the reason why in many postcolonial countries we can see “the rule of a strong man” who allocates positions in the state apparatus to his loyal followers. Instead of democracy, “personal rule” regimes that beat democratic law systems came to power in newly established countries (Jackson – Rosberg 1982; Reid 2012). “Confronted by weak administrative structures, fragile economies, and in some cases dangerous sources of domestic opposition, political leaders sought to entrench themselves in power by us-

ing the machinery of the state to suppress or co-opt any rival organisation – be it an opposition political party, a trades union, or even a major corporation. Rather than acknowledging the weakness of their position, and accepting the limitations on their power which this imposed, they chose to up the stakes and go for broke.” (Clapham 1996, 57) Therefore, state apparatus often became a source of income for the elites in postcolonial countries. The government is no longer subject to colonial power dominance, but the state is still usurped and exploited by its own elites (the ruler) that only think of and for themselves (Sørensen 2001). We see the dominance of neopatrimonial rule where the state authority is not linked to an institution, but a person who turned a state function into a very well paid employment. Neopatrimonial rule undermines the possibility of having an efficient government and causes the country to lag behind modern countries. Distribution of lucrative jobs and positions in the government, access to business transactions and profit all depend on the ruler’s preferences (Berry 1993; Záhorský 2012).

The institution of the army and/or police is fully loyal to the leader and serves exclusively his purposes obeying his orders instead of maintaining order. These institutions are a means

Fig. 2. Yinka Shonibare (born 1962) is a British-Nigerian artist living in London. He is influenced by the aesthetics of Romanticism in Europe and African textiles which he uses to create a complex dialogue around the politics of colonialism and postcolonialism. In the installation *Scramble for Africa* (2003) he depicted 14 life-size statesmen huddled around a conference table adorned with the map of Africa, who were European leaders dividing up the continent during the 1880s. Shonibare expressed the exploration of late Victorian England and territorial expansion into Africa which was formalized at the Berlin Conference in 1884–1885.

of compulsion. These authoritarian regimes are accompanied by revolutions, conspiracies, crises, factionalism, corruption or patronage (Thomson 2010; Jackson 1982). The state is not a guarantor of security, order or justice. It is a permanent threat to its citizens who seek protection against its apparatus. Elites controlling the state misuse social control and competencies for safeguarding its own income and profits. As the government lacks any legitimate authority from the population, it has no interest to respect its rules or regulations (Thomson 2010). The material aspect of citizenship, provision of services to the people and system of source provision in the form of taxes and other revenue is either underdeveloped or totally lacking. Immaterial aspects of legitimacy, loyalty and solidarity are also weakened. Solidarity in postcolonial countries exists particularly on local and ethnic levels. In case of need people do not turn to the government, but to its ethnic group or tribe. This creates a community of ethnic groups that compete one with another for access to power and resources (Záhořík 2012). *“The greater the competition and inequalities among groups in heterogeneous societies, the greater the salience of ethnic identities and the greater the likelihood of open conflict. When open conflict does occur it is likely to intensify, or reify, both perceptions of difference among contending groups and perceptions of common interest within each group. And the longer open conflict persists, and the more intense it becomes, the stronger and more exclusive are group identities.”* (Gurr 1994, 348).

Colonies were mostly used as sources of primary lucrative raw

materials, its economic policy focusing exclusively on export and neglecting local needs, especially in the countryside and internal market development. Countries were dependent on the export of these raw materials also due to the fact there was no demand for them in the internal market. They were also a market outlet of home countries, which was due to low or no industrialization (Thomson 2010). It is a one-sided economy, where the reproduction system depends on the world market. The amount of the country’s revenue depends on export and import taxation. Economy is sensitive to price fluctuations in world markets. There are different manufacturing methods including modern industrial production and traditional feudal structures in agriculture in postcolonial economies. Although farmers were an important source of the country’s income, in profit distribution they were usually marginalized (Sørensen 2001).

DESCRIPTION OF POSTCOLONIALISM AND ITS DEVELOPMENT

Postcolonial societies and countries are influenced by a system formed by power structures within formal empires. Postcolonial countries have a specific position of former colonies in international division of labour. Postcolonial economy is influenced by its previous economic specialization. These countries are usually raw material suppliers, typically they only produce one commodity and remain buyers of finished products. Another unfavourable aspect is terms of trade that favour producers of goods with high amount of qualified labour to primary commodity producers. Demographic transition in postcolonial countries occurred in the period when the majority of people do not benefit from immigration policy, as there is a continuous surplus of labour force. Besides, trade of exchange is unequal and maintains the technological backwardness of countries with cheap labour, since their participation in world markets is not accompanied with corresponding profit accumulation. This results into deepening the peripheries’ dependence on strong economies of the world. Constant surplus of labour force in countries of the periphery keeps their prices very low and thus creates an effective obstacle to the development of innovative technologies (Dürschmidt – Taylor 2007; Aminzade 2013; Zein-Elabdin 2013).

Some postcolonial countries tried to achieve economic development and to increase the standard of living by implementing development strategies. Subsequently, they were not able to mobilize enough funds for these programs, so they took up a loan from international financial institutions or commercial banks (of the First World). The effort to adjust and modernize was pointed in the wrong direction and did not reflect the availability of sources and the nature of local economic situation. Many projects of economy modernization and industrialization required purchase of modern technologies from former colonial centres, which resulted in ever increasing indebtedness. Trying to make the national economy more in-

dependent, postcolonial countries actually made it even more dependent on the world market (Appadurai 1986; McCormick 2012; Ndlovu-Gatsheni 2013).

Arbitrary demarcation of state boundaries connecting several ethnic groups within a country, while illogically dividing some others decreases political stability and state authority in many postcolonial countries. Colonial boundaries that were after the war – in the interest of maintaining *status quo* – left unaltered, include in many cases a large number of heterogeneous ethnic group, some of them are even adversary. Boundaries as colonial legacy do not territorially correspond with ethnic geographical distribution and are a frequent cause of conflicts. National cohesion and the sense of belonging to a common national identity will never be in postcolonial states on the same level as the case is with developed countries. Forming an internal political system is after the decomposition of colonial administration accompanied by political instability. Many postcolonial countries lack the phenomenon of nationalism, which is indispensable in the process of forming a united nation and free and functional government and economy. Nevertheless, in many territories nationalism supported interests of a certain region when an ethnic group tried to promote its interests. In fact, the transition to a national state has not actually started in many postcolonial states. The language of the colonial power remained in some countries the only communication medium among ethnic groups. Postcolonial world is filled with perceptible symbols of colonial power that cannot be easily erased, which is why we often see efforts to build a new capital city that would interrupt any linkage to colonial history and symbolize political culture of the new power (Francis 2006; Walder 2012; Franceschi 2014; Chowdhury 2014).

CONSEQUENCES OF COMPARING POSTSOCIALISM AND POSTCOLONIALISM

Both concepts “signify the complex results of the abrupt changes forced on those who underwent them: that is, becoming something other than socialist or other than colonized” (Chari – Verdery 2009, 11). Postsocialism is an orientaling cultural concept that was used to construct the picture of the postcommunist part of Europe. Unlike postsocialism, postcolonial theory remains the result of the original project of criticism aimed at power practices in colonial countries. Postcolonial thinking that was formed in the 1980s in literary and cultural studies criticised the continual discursive and practical consequences of colonialism. Postcolonial theory represents an intellectual project of epistemological dominance and conquest. Postsocialist countries refusing their socialist past collectivity strive to become a part of the global economic system, whereas postcolonialism keeps reminding of and warning about the past under the Western dominance (Kideckel 2009). One of possible ways how negative and traumatizing consequences of a nation’s past could be overcome lies in believing that differences are remainders of the former regime or rule

and will vanish with the transition to the Western-like social structure. In this connection we may mention the term *postcolonial amnesia* that is said to occur in societies that went through traumatizing historic events such as socialism or colonialism. Emerging societies try to erase from their memory the recent past and break any linkage to undesirable history. However, the process of system socio-cultural changes of a transforming society is not fast enough to make the mechanism of erasing a part of historical memory function efficiently. Moreover, if a society refuses to come to terms with its own history, it cannot understand how the old orders overlap with the recently introduced ones (Gandhi 1998; Heitlinger 1999).

REFERENCES

- Aminzade, R. (2013): *Race, Nation, and Citizenship in Postcolonial Africa: The Case of Tanzania*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Appadurai, A. (1986): Introduction: Commodities and the Politics of Value. In: Appadurai, A. (Ed.), *The Social Life of Things*, (3–63). Cambridge: Cambridge University Press.
- Berry, S. S. (1993): *No Condition Is Permanent: The Social Dynamics of Agrarian Change in Sub-Saharan Africa*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Betts, R. F. (2004): *Decolonization*. New York: Routledge.
- Brzezinski, Z. (1989): *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. New York: Charles Scribner’s Sons.
- Cervinkova, H. (2012): Postcolonialism, Postsocialism and the Anthropology of East-central Europe. *Journal of Postcolonial Writing*, 48(2), 155–163
- Clapham, Ch. (1996): *Africa and the International System: The Politics of State Survival*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahrendorf, R. (1990): *Reflections on the Revolution in Europe: In a Letter Intended to Have Been Sent to a Gentleman in Warsaw*. New York: Times Books.
- Dirlik, A. (1989): Post-socialism? Reflections on „Socialism with Chinese Characteristics”. In: Dirlik, A. – Meisner, M. (Eds.), *Marxism and the Chinese Experience* (362–384). Armonk: Sharpe.
- Dirlik, A. (1994): The Postcolonial Aura: Third World Criticism in the Age of Global Capitalism. *Critical Inquiry*, 20(2), 328–356.
- Dürschmidt, J. – Taylor, G. (2007): *Globalization, Modernity and Social Change Hotspots of Transition*. New York: Palgrave Macmillan.
- El-Ojeili, Ch. (2015): *Beyond Post-Socialism: Dialogues with the Far-Left*. Leiden: Palgrave Macmillan.
- Eyal, G. – Szelenyi, I. – Townsley, E. R. (2000): *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London: Verso.
- Forsyth, T. (2005): Postsocialism. In: *Encyclopedia of International Development* (Vol. I., 551–553). London: Routledge.
- Franceschi, L. G. (2014): *The African Human Rights Judicial System. Streamlining Structures and Domestication Mechanisms*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- Francis, D. J. (2006): *Uniting Africa: Building Regional Peace and Security Systems*. Hampshire: Ashgate Publishing Limited.
- Frič, P. et al. (2011): *Elity v české postsocialistické transformaci (1989–2007)*. Praha: Národohospodářský ústav Josefa Hlávky.
- Fukuyama, F. (2006): *The End of History and the Last Man*. New York: Simon & Schuster.
- Fukuyama, F. (1989): The End of History? *The National Interest*, 16, 3–18.
- Gandhi, L. (1998): *Postcolonial Theory: A Critical Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gurr, T. D. (1994): Peoples Against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System. 1994 Presidential Address. *International Studies Quarterly*, 38(3), 347–377.
- Habermas, J. (1990): *The Normative Content of Modernity*. In: *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures* (336–367). Cambridge: MIT Press.

- Hann, C. M. (2002): *Postsocialism: Ideas, Ideologies, and Practices in Eurasia*. London: Routledge.
- Hann, Ch. – Humphrey, C. – Verdery, K. (2002): Introduction: Postsocialism as a topic of anthropological investigation. In: Hann, C. M. (Ed.), *Postsocialism: Ideas, Ideologies, and Practices in Eurasia* (1–28). London: Routledge.
- Heitlinger, A. (1999): The Multiple Locations of a Czech Emigre Feminist: A Biographical Perspective. In: Heitlinger, A. (Ed.), *Emigre Feminism: Transnational Perspectives* (115–130). Toronto: University of Toronto Press.
- Horvat, S. – Štikš, I. (2015): *Welcome to the Desert of Post-Socialism: Radical Politics After Yugoslavia*. London: Verso.
- Huntington, S. (1991): *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Huntington, S. (2007): *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon and Schuster.
- Chari, S. – Verdery, K. (2009): Thinking Between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography After the Cold War. *Comparative Studies in Society and History*, 51(1), 6–34.
- Chowdhury, A. (2014): *Post-Deconstructive Subjectivity and History: Phenomenology, Critical Theory, and Postcolonial Thought*. Leiden: Brill.
- Illner, M. (1999): Second Thoughts on the Transformation in Eastern and Central Europe. In: Boje, P. T. – Steenbergen, B. – Walby, S. (Eds.), *European Societies. Fusion of Fission?* (234–245). London: Routledge.
- Jackson, R. H. (1990): *Quasi-States: Sovereignty, International Relations and The Third World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jackson, R. H. – Rosberg, C. G. (1982): *Personal Rule in Black Africa: Prince, Autocrat, Prophet, Tyrant*. London: University of California Press.
- Kaiwar, V. (2014): *The Postcolonial Orient: The Politics of Difference and the Project of Provincialising Europe*. Leiden: Brill.
- Kernohan, R. D. (2004): Searching for Normality in Central Europe. *Contemporary Review*, 285(1665), 221–225.
- Kideckel, D. (2009): Citizenship Discourse, Globalization, and Protest: A Postsocialist-Postcolonial Comparison. *Anthropology of East Europe Review*, 27(2), 117–133.
- Korte, K.-R. (1990): Die Wiederkehr Europas. *Beilage der Süddeutsche Zeitung*, 2(3), 10.
- Loomba, A. (1998): *Colonialism/Postcolonialism*. London: Routledge.
- McCormick, J. (2012): *Comparative Politics in Transition*. Boston: Wadsworth Cengage Learning.
- McLeod, J. (2000): *Beginning Postcolonialism*. Manchester: Manchester University Press.
- Moore, D. Ch. (2001): Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? *Toward a Global Postcolonial Critique*, 116(1), 111–128.
- Nálevka, V. (2004): *Čas soumraku: rozpad koloniálních impérií po druhé světové válce*. Praha: Triton.
- Ndlovu-Gatshehi, S. J. (2013): *Coloniality of Power in Postcolonial Africa: Myths of Decolonization*. Dakar: CODESRIA.
- Offe, C. (1991): Capitalism with Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research*, 58(4), 865–892.
- Půtová, B. (2012): From Traditional to Global Diaspora. In: Jiroušková, J. (Ed.), *Adaptability as a Consequence of Ethnomobility* (109–121). Prague: National Museum.
- Reid, R. J. (2012): *A History of Modern Africa: 1800 to the Present*. Hoboken: John Wiley & Sons Inc.
- Rose, R. (1992): Escaping from Absolute Dissatisfaction: A Trial-and-Error Model of Change in Eastern Europe. *Journal of Theoretical Politics*, 4, 371–393.
- Shove, E. (2003): *Comfort, Cleanliness and Convenience: The Social Organization of Normality*. Oxford: Berg.
- Skalník, P. (2014): Postcommunism Is Here to Stay: An Optimistic Anthropologist's View. In: Giordano, Ch. – Ruegg, F. – Boscoboinik, A. (Eds.), *Does East Go West? Anthropological Pathways Through Postsocialism* (218–223). Münster: Lit Verlag.
- Sørensen, G. (2001): *Changes in Statehood: The Transformation of International Relations*. New York: Palgrave.
- Sztompka, P. (1996): Pohled zpět: Rok 1989 jako kulturní a civilizační zlom. *Sociologický časopis*, 32(1), 5–20.
- Taras, R. (1992): The „Meltdown“ of Marxism in the Soviet Bloc: An Introduction. In: Taras, R. (Ed.), *The Road to Disillusion: From Critical Marxism to Post-communism in Eastern Europe* (3–18). Armonk: M. E. Sharpe.
- Thomson, A. (2010): *An Introduction to African Politics*. Milton Park: Routledge.
- Tuček, M. et al. (2006): *České elity po patnácti letech transformace*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd ČR.
- Walder, D. (2012): *Postcolonial Nostalgias: Writing, Representation, and Memory*. New York, London: Routledge.
- Young, R. J. C. (2001): *Postcolonialism: An Historical Introduction*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Záhořík, J. (2012): *Ohniska napětí v postkoloniální Africe*. Praha: Karolinum.
- Zehfuss, M. (2002): *Constructivism in International Relations: The Politics of Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zein-Elabdin, E. O. (2013): Articulating the Postcolonial (With Economics in Mind). In: Charusheela, S. – Zein-Elabdin, E. O. (Eds.), *Postcolonialism Meets Economics* (21–39). London: Routledge.

AUTHOR

Barbora Půtová is a Czech anthropologist and art historian lecturing at the Faculty of Arts, Charles University in Prague. She deals with history of culture, artwork and cultural heritage. Other fields of her expert interest include historical anthropology, prehistoric archaeology and anthropology of art. She has published dozens of articles and experts studies as well as several expert monographs such as *Pravěké umění (Prehistoric Art)*, co-authors Jean Clottes and Václav Soukup, 2011), *Félicien Rops* (2013), *Kristkova podyjská glyptotéka – Kristek's Glyptothek im Thayatal* (co-author Iveta K. Pavlovičová, 2013) or *The Genesis of Creativity and the Origin of the Human Mind* (co-edited by Václav Soukup, 2015). In her monograph *Félicien Rops* she offers the first comprehensive view of the life and work of one of the most prominent representatives of decadence and symbolism; in her book *Kristkova podyjská glyptotéka – Kristek's Glyptothek im Thayatal* she writes about the life and work of contemporary Czech artist Lubo Kristek. In her book *Skalní umění (Rock Art)*, 2015), she published the results of her field research of Palaeolithic art that she carried out at archaeological sites in France and Portugal. At presents she is carrying out research of African rock art in High Atlas in central Morocco.

Kulturní plánování v kontextu městského a udržitelného rozvoje

Kateřina Vojtíšková – Markéta Poláková – Věra Patočková

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 110 00, Praha 1, Jilská 1

Do redakce doručeno 29. dubna 2015; k publikaci přijato 4. března 2016

Tato studie vznikla v rámci projektu „Sociální a institucionální podmíněnost rozvoje kultury a uchování kulturního dědictví v regionálním prostředí a její využití v efektivnější organizaci kulturních aktivit regionu“, který byl podpořen Ministerstvem kultury v rámci Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI), identifikační kód projektu: DF11P01OVV032.

CULTURAL PLANNING IN THE CONTEXT OF URBAN AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT

ABSTRACT The aim of the paper is to introduce cultural planning as a cultural policy approach widespread abroad, which is also suitable for local governments in the Czech Republic. Cultural mapping is an integral part of cultural planning; it is applied in order to identify local cultural resources. The benefits of the cultural planning include broadening of the relationship between culture and other areas (cultural tourism, sport, and education), promotion of the local participation or visibility of the contribution of culture to the sustainable local and regional development.

KEY WORDS Cultural planning; cultural policy; cultural resources; sustainable development; urban development

ABSTRAKT Cílem textu je představit kulturní plánování jako kulturně politický přístup široce rozšířený v zahraničí, který je vhodný také pro místní samosprávy v České republice. Součástí kulturního plánování je kulturní mapování, v rámci kterého se identifikují místní kulturní zdroje. Mezi přínosy tohoto přístupu k plánování patří prohlubování vztahů mezi kulturou a jinými oblastmi (kulturní cestovní ruch, sport, vzdělávání), podpora participace nebo zviditelnění přínosu kultury pro udržitelný místní a regionální rozvoj.

KLÍČOVÁ SLOVA Kulturní plánování; kulturní politika; kulturní zdroje; udržitelný rozvoj; městský rozvoj

ÚVOD

V českém kontextu se o kulturní politice jako součásti urbánní politiky příliš nehovoří. Diskurz kulturního plánování se dosud neprosadil, ačkoli se v městském prostředí o kultuře stále více uvažuje jako o faktoru místního či regionálního rozvoje. Kulturní plánování vymezujeme jako inkluzivní, kulturně citlivý participativní proces v rámci lokálního a regionálního plánování, který vychází z širší definice kultury a zapojení místní komunity do plánovacího procesu (Bianchini 2013). Jeho významnou součástí je kulturní mapování, při němž dochází k identifikaci místních kulturních zdrojů. Tyto zdroje jsou pak strategicky a integrálně využívány pro rozvoj města a komunit (Mercer 2002; Evans – Foord 2008; Grogan – Mercer – Engwicht 1995).

Cílem článku je uvést kulturní plánování jako specifický koncept kulturně politický přístup, který si zaslouží pozornost

jak v oblasti teorie, tak i praxe lokálního a regionálního rozvoje. Tento přístup může samosprávám nabídnout odpověď na otázky, jak kulturu vhodně začlenit do jejich rozvojových politik jak využít znalosti a dovednosti místních aktérů a veřejnosti při plánování nebo jak zvýšit transparentnost pravidel podpory kultury.¹

V textu nejprve vymezíme pojem kultura, a to zvláště s ohledem na pojetí blízké konceptům kulturního plánování a udržitelného a městského rozvoje. Dále se zabýváme principy kulturního plánování a začleňujeme tento přístup do aktuálního rámce a terminologie české veřejné politiky, na závěr představujeme doporučení pro jeho implementaci. Vycházíme

1 Rozpočty obcí, měst a krajů se významně podílejí na financování kultury. V souhrnu vydávají samosprávy na oblast kultury několikanásobně více finančních zdrojů, než ústřední vládní instituce (3,4 krát v roce 2012, ČSÚ, NIPOS 2014).

přítom z vlastní dvouleté zkušenosti s aplikací kulturního plánování v českém prostředí. V rámci akčního výzkumu připravil tým Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., metodiku², která byla využita při přípravě kulturního plánu, resp. koncepce ve dvou českých městech. Členové týmu poskytovali v rámci těchto procesů odbornou a metodickou podporu a zastávali roli konzultantů (více viz Vojtíšková – Poláková – Patočková 2016).

JAK DEFINOVAT KULTURU

Předpokladem úspěšné kulturní politiky je identifikace toho, co je kultura, k čemu je kultura využívána a jakých strategických cílů lze jejím prostřednictvím dosáhnout (Stevenson – Rowe – McKay 2010, 250). Pojem „kultura“ je ve společenských vědách považován za jeden z nejpoužívanějších pojmů, kterému však zároveň chybí jednoznačnost; podle Raymonda Williamse (1983) jde o jedno ze dvou či tří nejsložitějších slov. Tento mnohdy až nadužívaný termín je součástí každodenního života a škála významů tomu odpovídá. Můžeme se setkat s celou řadou definic, typologií a různých přístupů k tomuto pojmu (srovnej Kroeber – Kluckhohn 1952; Eagleton 2001; Jenks 2005; Horáková 2012).

Kultura bývá někdy ztotožňována s uměním, estetikou a kulturou. S tímto tzv. úzkým pojetím kultury je spjatý hodnotící prvek. Kultura je vnímána jako prostředek k získávání pozitivních a společensky oceňovaných zážitků, jako jsou návštěvy divadelních představení, muzejních expozic, galerií, historických památek. Člověk věnující se kultuře je považován za kultivovanějšího a vzdělanějšího; disponuje kulturním kapitálem (Bourdieu 1986). Takto pojatá kultura bývala doménou elitních vrstev obyvatel a teprve postupně s rozšiřováním vzdělání a volného času se v populaci stala dostupnější (Patočková – Čermák – Vojtíšková 2012).

V protikladu k tomuto vymezení stojí široké antropologické pojetí kultury, které reprezentuje například definice kultury britského antropologa Edwarda Burnetta Tylora. Ten o kultuře hovoří jako o „způsobu života“, tedy rozsáhlém komplexu jevů, který zahrnuje víru, morálku, právo, umění, vědění, zvyky, tradice, jazyk, způsob výchovy a všechny ostatní schopnosti, které si člověk osvojil jako člen lidské společnosti (viz Tylor 1871). V daném smyslu se kultura může považovat za nadbiologickou podstatu člověka, která není geneticky přenositelná z jedné generace na druhou. Stává se negenetickou kolektivní pamětí lidstva (Soukup 2000, 2011).

Pražská kulturologická škola vychází z předpokladu, že kulturu je možné zkoumat na třech úrovních. Jednak v atributivním smyslu jako univerzálně lidský fenomén, dále v distributivním smyslu na úrovni jednotlivých sociokulturních systémů, které je možné identifikovat v čase a prostoru, a také

na úrovni jednotlivce s ohledem na mechanismy osvojování si kultury v procesu socializace a enkulturace (Soukup 2012). V tomto pohledu lze nahlížet na město jako na konkrétní sociokulturní systém.

Pro regionální a lokální kulturu a její rozvoj, vč. praktického uplatnění principů kulturního plánování, je v českém kontextu užitečné vymezení kultury navržené Alenou Mockovčiakovou. V tomto pojetí není za kulturu považována pouze umělecká činnost nebo její výsledky, ale „i poznávací, osvětové, zájmové a vzdělávací aktivity, stejně tak i spolková činnost, tradice a zvyky, dokonce i přírodní a urbanizované prostředí individuálního života“ (Mockovčiaková 2006, 1). Patří sem například činnosti muzeí, galerií, památkových objektů, kin, divadel, knihoven, stejně jako nabídka společenských, kulturních a vzdělávacích programů, činnosti dobrovolnických občanských aktivit, nevládních neziskových organizací, ale i městské slavnosti a festivaly (Mockovčiaková 2006).

Klíčovým pojmem kulturního plánování je termín kulturní zdroje (Teaiwa – Mercer 2011, 14; Grogan – Mercer – Engwicht 1995, 13; Landry 2008; Mercer 2002, 173–5; Baeker 2010, 46–47; Kovacs 2011). Mezi kulturní zdroje bývají řazeny:

- Kulturní a kreativní průmysly/odvětví: architektura, design, reklama, film, fotografie, hudba, knihy a tisk, scénická umění, trh s uměním, TV a rozhlas, média, videohry, kulturní cestovní ruch, komerční galerie.
- Lidé různých kulturních povolání a zálib: architekti, spisovatelé, editoři, hudebníci, fotografové, designéři, herci, výtvarníci, básníci, učenci, kurátoři, historici.
- Kulturní zařízení a prostory: galerie, muzea, divadla, knihovny, kulturní domy, archivy, designová studia, mediální studia.
- Nehmotné statky: znalost příběhů, zvyků, písně, orální tradice, dialekt, obřady/slavnosti, pojmenování míst, způsoby vaření jídla, receptury.
- Kulturní dědictví: památkové objekty, významné budovy, hřbitovy, archeologická místa, historická místa, chráněné zóny.
- Přírodní dědictví: farmy a sady, parky, botanické/zoologické zahrady, ochranné organizace, kulturní krajina, chráněná území.
- Kulturní události a festivaly: filmové, multikulturní festivaly, festivaly divadelní, literární, hudební, muzejní noci, noci kostelů, výlety za uměním a kulturním dědictvím, taneční vystoupení.
- Umělecké sítě, výstavy, setkání.
- Komunitní organizace a jejich sítě: multikulturní organizace, historické a genealogické společnosti, místní umělecká sdružení, církevní spolky, Sokol.

KULTURA A UDRŽITELNÝ ROZVOJ

Hlavní zásady konceptu trvale udržitelného rozvoje byly vymezeny již v roce 1987 ve zprávě připravené týmem vedeným bývalou norskou premiérkou Gro Harlem Brundtland s ná-

2 Metodika provádí uživatele všemi fázemi procesu tvorby koncepčního dokumentu, seznamuje také s jeho implementací a obsahuje řadu konkrétních nástrojů pro jednotlivé fáze procesu (viz Vojtíšková a kol. 2015).

zvem *Naše společná budoucnost*. V roce 1992 došlo v Rio de Janeiro k přijetí akčního plánu Agenda 21 (OSN 1992), který představoval nástroj systematického směřování k udržitelnému rozvoji a na místní úrovni se rozšířil pod názvem Local Agenda 21, v České republice jako Místní agenda 21 (MA 21). Diskurz se věnoval hlavně vztahům mezi ekonomickou, sociální a environmentální dimenzí a kulturu do značné míry opomíjel.

Na tento nedostatek reaguje Agenda 21 pro kulturu (*Agenda 21 for culture*), iniciativa výboru pro kulturu při organizaci UCLG³, která od roku 2004 upozorňuje na nedoceněný význam kultury pro lidský rozvoj a koncept udržitelnosti, potřebu strategického využívání kulturních zdrojů při správě měst a obcí a stanovení dlouhodobé vize kultury v rozvojových strategiích. Implementace Agendy 21 pro kulturu v konkrétním území může být chápána jako příklad aplikace procesu kulturního plánování (viz UCLG 2006).

Agenda 21 pro kulturu prosazuje, aby kultura zaujímala rovnocenné místo mezi tradičními „pilíři“ udržitelnosti – environmentálním, sociálním a ekonomickým (UCLG 2004; 2010) nebo aby byla zařazena mezi hlavní cíle agendy OSN po roce 2015. Kultura je definována ve smyslu kultury blíže vázané na místní společenství a každodenní život (viz např. Hawkes 2001; Duxbury, Gillette 2007). Dosavadním vrcholem těchto snah byl první kulturní summit *Culture and Sustainable Cities* pořádaný v březnu 2015 v Bilbao, na kterém delegáti přijali nový programový dokument s názvem *Culture 21: Actions* (UCLG 2015).

Čtyřpilířový princip udržitelného rozvoje již přijala Kanada (Baeker 2010, 32) a na nejvyšší úrovni je kultura stále více uznávána jako důležitá dimenze udržitelného rozvoje (např. OSN 2013). V České republice je odezva na propojování kultury a udržitelného rozvoje zatím poměrně slabá, což se projevuje v praxi ve složení Rady pro udržitelný rozvoj, ve které chybí zástupce Ministerstva kultury⁴, nebo v indikátorech *Strategického rámce udržitelného rozvoje ČR* (MŽP 2010), kde se kultury týká jediný ze 48.

KULTURA A MĚSTSKÝ ROZVOJ – OD KULTURNÍ POLITIKY KE KULTURNÍMU PLÁNOVÁNÍ

Kultura (být různě definovaná) je odborníky a stále více i praktiky chápána jako důležitý zdroj (místního a městského) rozvoje. Kultura není jen „třešničkou na dortu“ či „nadstavbou“, stává se uznávanou sama o sobě, jako kapitál, často v úzkém spojení s kreativitou. Tradiční kulturní politiky, které vycházejí z estetické definice kultury („vysoké umění“) a z oborového členění kultury, jsou vnímány jako překonané.

Do centra pozornosti odborníků zabývajících se rozvojem

3 United Cities and Local Governments, česky Spojená města a místní samosprávy.

4 Stav po renominaci členů Rady na podzim 2014 (viz <http://www.vlada.cz/cz/ppov/rada-vlady-pro-udrizitelny-rozvoj--120432/>).

měst se kultura pod značkou kulturou taženého rozvoje (*cultural-led development*) dostala v posledních desetiletích v souvislosti s hlubokými a komplexními změnami, kterými města procházela zejména v návaznosti na transformační změny, deindustrializaci, (sub)urbanizaci, vzestup technologií. Objevují se nové pojmy jako kreativní město (*creative city*) Charlese Landryho (2008) nebo kreativní třída (*creative class*) Richarda Floridy (2003). V odborné literatuře se setkáme s mnoha přístupy kulturního plánování, ovšem je třeba uvést, že mohou být vzájemně kontradiktorní, například politicky, epistemologicky, definičně (viz např. Grodach – Loukaitou-Sideris 2007; Evans 2013; Evans – Foord 2008). Za úspěšné jsou považovány projekty zaměřené na kulturu, které pomohly přilákat vnější investice a kvalifikované pracovníky, přispěly k regeneraci zanedbaných míst, k rozvoji turismu a povzbudily hrdost jeho obyvatel (García 2004; v českém kontextu Marková – Slach 2013). Bilbao, Toronto či Glasgow jsou příklady měst, která „vsadila“ na kulturu a investovala do vzniku kulturních čtvrtí, kulturních zařízení, podpory kreativních průmyslů/odvětví či velkých akcí, jako je prestižní titul Evropské hlavní město kultury (Vojtíšková 2015).

Někteří autoři však kriticky upozorňují na odvrácenou stranu, která spektakulární projekty regenerace často doprovází – rostoucí sociální nerovnosti, gentifikaci a vymísťování (*displacement*) určitých obyvatel a nedostatek podpory nezávislých a nekomerčních uměleckých iniciativ. Kromě toho poukazují i na potřebu empiricky zkoumat strategie měst vzhledem k reálným přínosům a udržitelnosti (např. Miles 2005; Markusen – Gadwa 2010).

Sociálně nepříznivých důsledků, které může vyvolávat politika rozvoje založeného na kultuře, se snaží vyvarovat kulturní plánování, které představuje kulturně citlivý participativní proces v rámci lokálního a regionálního plánování (Bianchini 2013), vycházející z místních potřeb a specifík a postavený na široce definovaných kulturních zdrojích. Tím se odlišuje od sektorově orientovaných uzavřených tradičních kulturních politik. Podrobněji je rozdíl mezi kulturní politikou a kulturním plánováním zachycen v Tabulce 1.

Za předchůdce kulturního plánování bývá považován skotský zakladatel městského a regionálního plánování Patrick Geddes, který na počátku 20. století mezi principy plánování prosazoval rozpoznání toho, jak se utvářejí vazby mezi kulturou a místem, prací a lidmi (*place, work, folk*). Podle Geddesa „urbanisté potřebují být – nebo by měli být – informováni antropology, ekonomy a geografy a nikoli jen techniky a projektanty. Potřebují vědět, jak lidé žijí, pracují, baví se a jak se vztahují ke svému okolí“ (podle Bianchini 2013, 379; Mercer 2002, 171).

Kulturní plánování se široce využívá v USA již od 70. let a v Austrálii od poloviny 80. let. 20. století (Grogan – Mercer – Enwicht 1995; Stevenson 2005). Jeho cílem bylo hlavně rozvinout městskou kulturní infrastrukturu jako způsob podpory místních komunit, občanství a ekonomiky (Stevenson 2004, 2005).

Zatímco podle Lii Ghilardi bylo v Evropě kulturní plánování

	KULTURNÍ POLITIKA	KULTURNÍ PLÁNOVÁNÍ
Definice kultury	Estetická – zejména „vysoké umění“ a kulturní průmysly	Kulturní zdroje – širší pohled na místní kulturní kapitál a zdroje
Základní perspektiva	Oborové členění – disciplinární, např. divadlo, muzea, tanec apod.	Teritoriální členění – zaměření na celostní perspektivu danou místem
Podnět pro intervenci ze strany vedení/vlády	Vnitřní hodnota umění, ekonomické dopady	Důraz na přínosy pro městský rozvoj (široce definovaný)
Role vlády/vedení	Přístup shora	Přístup zdola
Kdo určuje umělecké nebo kulturní hodnoty	Umělečtí producenti a instituce, autority oborů	Vyjednávání o hodnotách probíhá mezi uměním a publikem či komunitou
Hlavní účastníci	Komunita profesionálů v umění, kulturním dědictví, kulturních průmyslech	Kulturní sektor, zástupci místních obyvatel, zástupci komunitních organizací, místních podnikatelů apod.
Chápání kulturního rozvoje	Kulturní rozvoj jako rozvoj kulturního sektoru. Zacílení na zvyšování kvality, intenzity a dopadu	Kulturní rozvoj vnímán jako porozumění kultuře jako zdroji rozvoje člověka. Širší cíle v sociální oblasti

Tab. 1: Srovnání kulturní politiky s kulturním plánováním. Zdroj: vlastní zpracování podle Baeker 2002.

na přelomu tisíciletí ještě skoro neznámé (Ghilardi 2001), Deborah Stevenson datuje jeho začátky ve Velké Británii již do 80. let a spojuje je s vlivem Labour Party (Stevenson 2004). K rozvoji kulturního plánování přispěl úspěch skotského města Glasgow jako Evropského hlavního města kultury v roce 1990, a také několika dalších, dříve průmyslových měst (Liverpool apod.). Nyní se od britských samospráv očekává, že vypracovávají kulturní strategie.

Po roce 2000 došlo k rozšíření kulturního plánování v Evropě (např. Rakousko – Linz, Německo – obce a regiony Vestfálska). Zejména po roce 2005 se rozšiřuje kulturní plánování v Kanadě (Baeker 2010; Kovacs 2010, 2011).

Obecně lze říci, že kulturní plánování je příležitostí, jak do veřejné politiky týkající se širokého spektra občanských témat přinést otevřenější a kreativní praktiky (Ghilardi 2001). Kulturní plánování může být přínosné pro řadu oblastí života ve městě: ekonomiku, turismus, sociální a komunitní rozvoj (sociální kapitál), integrované plánování území (Grogan – Mercer – Engwicht 1995). Na základě české zkušenosti bychom zmínili přínosy vedoucí ke zvýšení dostupnosti kultury nebo rozšíření možností kulturního a uměleckého vzdělávání.

Ekonomické přínosy kultury jsou spojeny s kulturními a kreativními odvětvími nebo rozvojem menšího a středního podnikání vázaného na turismus nebo kulturní akce. Rozvoj kultury znamená zájem o kvalitu života obyvatel, mezilidských vztahů ve městě, posilování společenství – komunity (sociální soudržnost) a místní identity – patriotismu (kulturní udržitelnost). Specifické projevy kultury a atmosféra je tím, co v globalizovaném světě činí z města/místa vedle příjemného místa k životu také atraktivní destinaci.

Kulturní plánování podporuje participaci veřejnosti na plánování s předpokladem, že lidský potenciál („lidské zdroje“) je jedním z nejdůležitějších faktorů pro sociální kohezi, kvalitu života a tvorbu bohatství (Landry 2008).

PROCES KULTURNÍHO PLÁNOVÁNÍ – HLAVNÍ PŘEDPOKLADY, PRINCIPY A PŘÍNOSY

Kulturní plánování se skládá z několika základních fází. Výstupem plánovacích procesů bývá většinou strategický či koncepční dokument, přijatý radou nebo zastupitelstvem města. Může být samostatným dokumentem, ale vždy navázaným na strategii městského a regionálního rozvoje (pokud město/kraj takovým dokumentem disponuje), respektive integrovaný do ostatních plánovacích procesů v rámci města. Neoddělitelnou součástí kulturního plánování je kulturní mapování, které poskytuje určitou výpověď o stavu „kulturního bohatství“ na daném území, dochází při něm k identifikaci místních kulturních zdrojů (Cultural Resource Mapping ... 2010, Stewart 2010, Rowe 2012). Pracuje se tak se znalostmi o jedinečnosti prostředí a charakteristikách místních komunit a obyvatel, které spoluovlivňují kulturní poptávku a nabídku daného místa.

Proces kulturního plánování lze rozdělit do čtyř základních fází:

1. Přípravná fáze (získání široké podpory procesu ze strany politické reprezentace a veřejnosti, příprava organizačních struktur, identifikace a zapojení klíčových aktérů),

Obr. 1. Kulturní plánování v Děčíně. Zdroj: autorská fotografie.

2. Kulturní mapování (výzkum, poznávání, příprava analytických podkladů pro dokument),
3. Vytváření a schvalování dokumentu (práce založená na vytvořené platformě otevřené pracovní skupiny a menších tematicky zaměřených týmech, informování politické reprezentace a veřejnosti),
4. Implementace dokumentu (převedení kulturního plánu do praxe, hodnocení úspěšnosti).

Rozvíjení participativních a komunitních přístupů, které spočívají v zahrnutí širokého spektra aktérů pro řešení společných cílů a hledání průniků mezi jejich zájmy, se považuje za jednu z cest ožívování demokracie (Khendriche Trhlínová 2014) a budování (kolektivního) sociálního kapitálu, sítě sociální podpory, reciprocity a důvěry (Putnam 2000; Sedláčková 2012). Z výzkumů vyplývá, že v České republice stále není občanská participace dostatečně rozvinuta. Hlavními důvody jsou nezáměr, odcizení lidí od politiky a politiků, míra nedůvěry nebo přisuzování malého vlivu občanů na rozhodování o důležitých otázkách (viz např. Čermák – Vobecká a kol. 2011).

Proces kulturního plánování také prakticky usnadňuje propojování (aktérů z) různých oborů, sektorů a oblastí, které spojuje zájem o dané místo – lokalitu (teritoriální přístup). Je tak vhodný pro provázání kultury s cestovním ruchem, se sportem, se vzděláváním nebo urbanismem. Postavení jednotlivých sektorů by mělo být rovnoprávné, kultura by tedy neměla být například podřízena cestovnímu ruchu.

Svou roli v procesu mají také nejrozličnější odborníci/experti, a to především ve fázi kulturního mapování, kde je vhodné aplikovat různé metody a techniky k oslovení veřejnosti, analýze dat a statistik a vytváření mapových podkladů apod. Odborníky lze využít také k facilitaci – profesionálnímu a nestrannému vedení setkání, které nastoluje atmosféru spolupráce a otevřené komunikace a důvěry.

V České republice může propojení slov kultura a plánování v návaznosti na dobu před rokem 1989 vyvolat určité pochybnosti a otázky. Tou zřejmě nejzásadnější je, jestli je možné kulturu plánovat a zda proces neohrozí uměleckou svobodu a nepotlačí kreativitu lidí – místních komunit. Zda se výsledný koncepční dokument či „plán“ nestane

Obr. 2. Mapování kulturních zdrojů za účasti obyvatel v Lounech. Zdroj: autorská fotografie.

překážkou pro spontánní aktivity a neohroží realizaci předem nenaplánovaných akcí. Takové důsledky by ale byly v přímém rozporu s cíli kulturního plánování, které nemá spočívat v direktivním „naplánování“ kultury a formálním plnění plánů. V kulturním plánování jde především o snahu lépe porozumět unikátnosti města/místa, zdůraznit a uznat význam kultury a reagovat na současné příležitosti měst i na problémy, kterým jejich obyvatelé čelí.

Colin Mercer (2002) nicméně vhodně upozorňuje, že bychom si měli být vědomi toho, že západní kultura byla vždy svým způsobem plánována a řízena, především skrze vzdělávací systém a další instituce či politiky. Kulturní plánování má být tvůrčí a dynamický proces, který aktérům umožňuje reagovat na měnící se situaci a nové potřeby, dává dostatek prostoru pro rozvoj tvůrčího myšlení. Přílišný formalismus nebo direktivní usměrňování by tlumilo chuť aktérů se zapojit. Je tedy nutné hledat rovnováhu mezi na jedné straně transparentností a zachováním procedur, a na druhé straně flexibilitou a kreativitou v procesu.

KULTURA A KULTURNÍ PLÁNOVÁNÍ V KONTEXTU ČESKÉ VEŘEJNÉ POLITIKY

Z české legislativy je pro kulturní plánování podstatný především zákon o obcích (128/2000 Sb.), který obcím garantuje autonomii při výkonu samosprávy a zároveň stanovuje, že obec má pečovat o uspokojování potřeb svých občanů, včetně potřeby celkového kulturního rozvoje. Zákon zmocňuje orgány samosprávy rozhodovat o poskytnutí finančních prostředků fyzickým a právnickým osobám na podporu kultury (§ 85 cit. zák.). Kultura patří dále mezi vybrané oblasti podpory dle zákona o podpoře regionálního rozvoje (§ 3 zákona 248/2000 Sb.).

Na všech úrovních veřejné správy se ukazuje potřeba předvídatelného prostředí, transparentních, objektivních a nediskriminačních pravidel, spolupráce napříč úrovněmi veřejné správy nebo využití kreativity při různých lidských aktivitách. Rétorika českých koncepčních dokumentů vypovídá o kultuře jako o významném faktoru (regionálního) rozvoje (MMR

2006), jako o základní součásti společnosti založené na znalostech (MŽP 2004), „jízdenec do budoucnosti“ nebo integračním prvku společnosti (MK 2009). Dokumenty se zabývají i přesahy a propojováním kultury do ostatních sektorů a oblastí společnosti (MK 2009), kultura se například považuje za výrazný a stále nedostatečně využitý potenciál pro cestovní ruch (MMR 2013b).

Potenciál kultury pro místní rozvoj je spojován zejména s kulturním dědictvím a obecně kulturními hodnotami, které přispívají ke zvýšení atraktivity destinací pro návštěvníky (viz Tittlebachová 2011; MMR 2013a). V dokumentech se často prolínají důrazy na ekonomickou i sociální funkci kultury. Měštům se doporučuje, aby vytvářela „kulturní politiku a podmínky pro rozvoj kulturních a jiných aktivit pro využívání volného času“ (MMR 2010, 38). Kraje a obce mají ve větší míře uplatňovat strategické a participativní přístupy a umožnit veřejnosti účast na rozhodování a tvorbě strategií (MŽP 2004). Samosprávám je doporučeno povzbuzovat iniciativu obyvatel, rozvíjet spolupráci a partnerství mezi relevantními aktéry (např. svazky obcí, místními akčními skupinami, kulturními institucemi, subjekty podnikatelské a neziskové sféry), zvyšovat kvalitu volnočasových aktivit a rozšiřovat nabídku sportovního a kulturního vyžití (včetně neformálních aktivit).

Dokumenty také varují před podceňováním ekonomického významu kultury a pokračujícím chápáním kultury „jen jako čistě spotřebujícím odvětvím a nikoli jako faktoru rozvoje lidského potenciálu“ (MŽP 2004, 23).

Sociální přínosy kultury se vztahují ke kultuře jako mediátoru hodnot, sociálních kompetencí, zdravého životního stylu – kultura přispívá k sebedůvěře, sebepoznání, rozvoji osobnosti, identity (MK 2009), sounáležitosti lidí s obcí, regionem i státem, vzdělávání a k náplni volného času. Ve svém důsledku tak může napomoci prevenci před kriminalitou či sociálně nežádoucími jevy, být prostředkem v úsilí o sociální začleňování znevýhodněných skupin a minorit či stimulaci interkulturního dialogu (MŽP 2010). Některé dokumenty cílí na vybrané, sociálně znevýhodněné kategorie obyvatel jako je mládež (smysluplná volnočasová náplň), senioři (diskurz aktivního stárnutí), minority nebo handicapovaní.

Státní kulturní politika reflektuje mezinárodní diskurz (zejména UNESCO, EU), který se sice pohybuje na obecné úrovni, ale poskytuje rámce podpory aktivní tvořivé spoluúčasti veřejnosti na kulturním životě (MK 2009). Dokument explicitně zdůrazňuje „prosazování participačních politik a opatření, které zahrnují požadavky zachování dědictví a zároveň i rozvojové požadavky a přispívají k sociální soudržnosti a inovacím“ (MK 2009, 60).

Dokument *Zásady urbánní politiky* je pozoruhodný v tom, že kulturu explicitně řadí mezi pilíře udržitelného rozvoje: „Ekonomický, environmentální, sociální a kulturní pilíř udržitelného rozvoje dnes již nelze chápat odděleně a vytvářet izolované podpory jednotlivým oblastem“ (MMR 2010, 48). Zvláštní důraz klade na ochranu kulturního a přírodního dědictví s ohledem na potenciálně ničivé dopady globalizace.

Lze shrnout, že přístup kulturního plánování je v souladu s obecnějšími zásadami české veřejné politiky a s ustanovení-

mi, která jsou uvedena v mezinárodních dokumentech týkajících se kultury. Ke snazší aplikaci kulturního plánování může přispět, že některé dokumenty ke kultuře přistupují ve smyslu definice Aleny Mockovčiakové (viz výše).

ZKUŠENOSTI Z KULTURNÍHO PLÁNOVÁNÍ V ČESKÉ REPUBLICE

Kulturní plánování ve smyslu prezentovaném v textu je v České republice dosud ojedinělé. Koncepční dokumenty, které by zdůrazňovaly širší význam kultury, vznikají v České republice zatím spíše v největších městech (Praha, Plzeň, Ostrava, Brno) a spíše nahodile se diskuse rozšiřují do menších měst a sídel. Například projekt „Mapování pardubické kultury“ přistupoval ke kultuře jako ke zdroji kreativity ve společnosti, kreativní ekonomiky a konkurenceschopnosti měst s cílem získat podklady pro strategické uvažování o tom, „co kultura a umění v Pardubicích potřebují, aby mohly být živým podhoubím města“ (viz <http://www.pardubicepodhoubi.cz>).

Příkladem menších měst, kde bylo aplikováno kulturní plánování, jsou města Děčín a Louny, která prošla (v letech 2013 – 2014) prvními třemi kroky kulturního plánování od úvodních jednání, mapování kulturních zdrojů, přes tvorbu dokumentu se zapojením místních aktérů až po projednání dokumentu městskými radami. V případě Děčína *Kulturní plán* schválilo zastupitelstvo města. Tyto procesy byly realizovány podle metodiky vypracované týmem, jehož byly autorky tohoto článku součástí. Zkušenosti autorek z aplikace kulturního plánování v těchto městech, na které se v letech 2013 a 2014 podílely, umožňují konfrontovat jeho principy i zahraniční aplikace s českou praxí (Vojtíšková – Poláková – Patočková 2016).

Na základě poznatků získaných v terénu lze konstatovat, že kultura stále není v praxi českých měst vnímána jako přirozená a významná součást individuálního i společenského života a naopak je její role spíše zužována na péči o kulturní památky, provoz městských příspěvkových organizací, případně organizaci městských slavností. Podcenění kultury v životě města je patrné i z absence nebo poddimenzování počtu samostatných pracovníků, kteří by měli na starosti kulturu na městských úřadech/magistrátech. Podpora rozvoje kultury na místní úrovni se pak někdy omezuje na diskusi o výši a způsobech rozdělení veřejných prostředků v rámci městských/regionálních dotačních titulů. Často chybí diskuse o významu kultury v životě města (vzhled města, vzdělávání, trávení volného času, ekonomická situace atd.).

Členové řešitelského týmu se v terénu opakovaně setkávali s potřebou překonat bariéry převládajícího úzce resortního pohledu a odtrženost oblasti kultury od dalších oblastí, obzvláště cestovního ruchu, sportu a vzdělávání. Problémy se vyskytují i v rámci systému veřejné správy. Mezisektorový (mezioborový, resp. meziodborový) pracovní tým v rámci úřadu může usnadnit komunikaci pracovníků působících v různých odděleních či odborech, kteří dříve v kontaktu nebyli. Jednou z možností, jak funkčně propojit oblast cestovního ruchu s kulturou, je využití Městského informačního centra, kte-

Obr. 3. Veřejné projednávání dokumentu v Lounech. Zdroj: autorská fotografie.

ré vedle své orientace na návštěvníky komunikuje i s širokou skupinou místních kulturních aktérů a lokální komunitou.

Problémy vyplývající z nedostatečné koordinace a kooperace mezi aktéry jsou v českém prostředí poměrně časté. V jejich důsledku dochází ke zdvojování a překryvům agend, resp. nepokrytí určitých hraničních oblastí, k nejasnému vymezení kompetencí, k nepřesnosti v komunikaci uvnitř i navenek a k řadě dalších nedorozumění.

Kulturní plánování poskytuje oporu pro udržení stávajících a vytváření nových partnerství aktérů napříč sektory (veřejný, neziskový, soukromý sektor) a úrovněmi veřejné správy, například formou méně formálních komunikačních platforem. Lepší komunikace, koordinace a spolupráce může pomoci například při přípravě projektových žádostí a čerpání dotací. Kulturní plánování je založeno na inkluzivním přístupu, umožňuje všem, kteří se o dané téma zajímají, aby se zapojili do procesu plánování. Může však trvat i několik let, než se daný způsob komunikace uvnitř komunity „zažije“.

Předpokladem úspěšnosti procesu je dostatek relevantních a kvalitních dat a analýz. Na místní úrovni je přitom patrná

absence potřebných dat i vědomí, že jsou pro rozhodování a plánování (nejen v kulturní oblasti) nezbytná. K podcenění odbornosti dochází také při aplikaci participačních metod a komunikace s občany. Angažování nestranných facilitátorů pomáhá odstranit zábrany k diskusi o obtížných a někdy i kontroverzních tématech. Osobní zkušenosti ukázaly, že je vhodné kombinovat expertní a komunitní přístupy a že by proces měl probíhat transparentně podle předem daných pravidel, srozumitelných všem aktérům. Pro úspěšnou implementaci kulturního plánování je rovněž nezbytná politická podpora a zájem vedení města.

ZÁVĚR

Kulturní plánování, které vychází z širšího pojetí kultury, se nabízí jako vhodný nástroj proměny plánovací praxe na lokální a regionální úrovni. Tento potenciál však nebyl (až na výjimky) doposud místními samosprávami v České republice účinně a systematicky využit a pochopen v celé šíři a návaz-

nostech. K dosažení zásadnější změny je nezbytné realizovat sérii postupných kroků, které povedou k proměně praxe úřadů a jednotlivých organizací, větší otevřenosti vůči novým výzvám a nárokům, schopnosti reagovat na aktuální jevy a vzájemně se učit.

Komunikační platforma vycházející z aplikace kulturního plánování může pomoci předcházet problémům v koordinaci aktivit na daném území, podpořit participaci různých místních aktérů a přispět k vytvoření stabilnějšího a předvídatelnějšího prostředí (nastavení pravidel) příznivého pro rozvoj kultury. Takové prostředí by nemělo být definováno v přímé závislosti na stávající politické reprezentaci, ale spíše „apoliticky“ tak, aby vycházelo z potřeb a aspirací místních lidí.

Již samotná příprava dokumentu může pomoci k lepšímu provázání aktérů, utvoření nových kontaktů a rozvoji komunikace a spolupráce v daném území. Na druhou stranu je třeba realisticky zvažovat cíle procesu a podmínky jeho udržitelnosti a nevytvářet iluzi, že kultura může být všelékem na společenské problémy.

Otázkou zůstává, do jaké míry lze ambiciózní principy kulturního plánování vtělit do běžné plánovací praxe a práce v rámci úřadů a samospráv, pokud se jim nedostane systematické podpory nejen na lokální, ale také na národní nebo regionální úrovni.

LITERATURA

- Baeker, G. (2002): Beyond Garrets and Silos. Concepts, Trends and Developments in Cultural Planning. (online). <http://uwsculturalplanning.files.wordpress.com/2013/09/baeker-report-on-cultural-planning.pdf>.
- Baeker, G. (2010): *Rediscovering the wealth of places. A municipal cultural Planning handbook for Canadian communities*. St. Thomas: Municipal World Inc.
- Bianchini, F. (2013): Cultural Planning and Its Interpretations. In: Young, G. – Stevenson, D., eds., *The Ashgate Research Companion to Planning and Culture*. Surrey, Burlington, VT: Ashgate Publishing Ltd., 377–391.
- Bourdieu, P. (1986): The forms of capital. In: Richardson, J. G., ed., *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood, 241–258.
- Cultural Resource Mapping: A Guide for Municipalities (2010). (online). http://www.ontariomcp.ca/toolkits/CulturalResourceMapping_digital.pdf.
- Čermák D. – Vobecká, J. a kol. (2011): *Spolupráce, partnerství a participace v místní veřejné správě: význam, praxe, příslib*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- ČSÚ, NIPOS. (2014): *Výsledky účtu kultury ČR za rok 2012*. Praha: Český statistický úřad, Národní informační a poradenské středisko pro kulturu.
- Duxbury, N. – Gillette, E. (2007): *Culture as a key dimension of sustainability: Exploring concepts, themes, and models*. Vancouver: Simon Fraser University.
- Eagleton, T. (2001): *Idea kultury*. Brno: Host.
- Evans, G. (2013): Cultural Planning and Sustainable Development. In: Young, G. – Stevenson, D., eds., *The Ashgate Research Companion to Planning and Culture*. Surrey, Burlington, VT: Ashgate Publishing Ltd., 223–238.
- Evans, G. – Foord, J. (2008): Cultural mapping and sustainable communities: planning for the arts revisited. *Cultural trends*, 17(2), 65–96.
- Florida, R. (2003): Cities and Creative Class. *City & Community*, 2(1), 3–19.
- García, B. (2004): Cultural Policy and Urban Regeneration in Western European Cities: Lessons from Experience, Prospects for the Future. *Local Economy*, 19(4), 312–326.
- Ghilardi, L. (2001): Cultural Planning and Cultural Diversity. In: Bennett, T., ed., *Differing Diversities: Cultural Policy and Cultural Diversity*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 123–134.
- Grodach, C. – Loukaitou-Sideris, A. (2007): Cultural development strategies and urban revitalization. *International Journal of Cultural Policy*, 13(4), 349–370.
- Grogan, D. – Mercer, C. – Engwicht, D. (1995): *The Cultural Planning Handbook. An essential Australian guide*. St Leonards: Allen & Unwin.
- Hawkes, J. (2001): *The fourth pillar of sustainability. Culture's essential role in public planning*. Melbourne: The Cultural Development Network.
- Horáková, H. (2012): *Kultura jako všelék? Kritika soudobých přístupů*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Jenks, C. (2005): *Culture*. London, New York: Routledge.
- Khendriche Trhlinová, Z. (2014): *Partnerství v rozvoji obcí, měst a regionů*. Praha: Auditorium.
- Kovacs, J. F. (2010): Cultural plan implementation and outcomes in Ontario, Canada. *Cultural Trends*, 19(3), 209–224.
- Kovacs, J. F. (2011): Cultural planning in Ontario, Canada: arts policy or more? *International Journal of Cultural Policy*, 17(3), 321–340.
- Kroeber, A. L. – Kluckhohn, C. (1952): *Culture. A critical review of concepts and definitions*. Cambridge, Massachusetts: Peabody Museum.
- Landry, C. (2008): *Creative City. A Toolkit for Urban Innovators*. Second edition. London, Sterling, VA: Comedia.
- Marková, B. – Slach, O. (2013): Governance kulturou tažená urbánní regenerace: Případové studie Černá louka v Ostravě. *Sociální Studia/Social Studies*, 10(4), 127–143.
- Markusen, A. – Gadwa, A. (2010): Arts and Culture in Urban or Regional Planning. *Journal of Planning Education and Research*, 29(3), 379–391.
- Mercer, C. (2002): Toward Cultural Citizenship: Tools for Cultural Policy and Development. (online). <http://ssrn.com/abstract=2153304>.
- Miles, M. (2005): Interruptions: Testing the Rhetoric of Culture Led Urban Development. *Urban Studies*, 42(5/6), 889–911.
- MK (2009): *Státní kulturní politika na léta 2009–2014*. Praha: Ministerstvo kultury ČR.
- MMR (2006): *Strategie regionálního rozvoje České republiky*. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR.
- MMR (2010): *Zásady urbánní politiky*. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR.
- MMR (2013a): *Koncepce státní politiky cestovního ruchu v České republice na období 2014–2020*. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj.
- MMR (2013b): *Strategie regionálního rozvoje ČR 2014–2020*. Praha: Ministerstvo pro místní rozvoj ČR.
- Mockovičková, A. (2006): *Analýza vývoje decentralizace rozhodování o kultuře v České republice po roce 1993 se zaměřením na analýzu vlivu reformy veřejné správy na strukturu výdajů veřejných rozpočtů v oblasti kultury (zaměření na oblast místní a regionální kultury)*. Praha: NIPOS.
- MŽP (2004): *Strategie udržitelného rozvoje České republiky*. Praha: Ministerstvo životního prostředí.
- MŽP (2010): *Strategický rámec udržitelného rozvoje České republiky*. Praha: Ministerstvo životního prostředí ČR.
- Patočková, V. – Čermák, D. – Vojtíšková, K., eds. (2012): *Kultura v krajích České republiky*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- OSN (1992): Rio Declaration on Environment and Development. (online). <http://www.jus.uio.no/lm/environmental.development.rio.declaration.1992/portrait.a4.pdf>.
- OSN (2013): Resolution UN, 20. 12. 2013, A/RES/68/223. (online).
- Putnam, R. (2000): *Bowling Alone*. New York: Simon & Schuster.
- Rowe, J. (2012): *What's Your Story? Cultural Mapping – Best Practices Manual for Rediscovering Small Town Canada*. Wawa Cultural Mapping Project.
- Sedláčková, M. (2012): *Důvěra a demokracie. Přehled sociologických teorií důvěry od Tocquevillova po transformaci v postkomunistických zemích*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Soukup, V. (2000): *Přehled antropologických teorií kultury*. Praha: Portál.
- Soukup, V. (2011): *Antropologie: Teorie člověka a kultury*. Praha: Portál.
- Soukup, V. (2012): Pražská kulturologická škola. *Culturologia* 1(1): 12–19.
- Stevenson, D. (2004): ‚Civic gold‘ Rush: Cultural planning and the politics of the Third Way. *International Journal of Cultural Policy*, 10(1), 119–31.
- Stevenson, D. (2005): Cultural planning in Australia: Texts and contexts. *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 35(1), 36–48.

- Stevenson, D. – Rowe, D. – McKay, K. (2010): Convergence in British Cultural Policy: The social, the cultural, and the economic. *The Journal of Arts Management, Law, and Society*, 40(4), 248–265.
- Stewart, S. (2010): *Cultural Mapping Toolkit*. Vancouver: Creative City Network of Canada, 2010 Legacies Now.
- Teaiwa, K. – Mercer, C. (2011): *Pacific Cultural Mapping, Planning and Policy Toolkit*. Secretariat of the Pacific Community.
- Tittlebachová, Š. (2011): *Turismus a veřejná správa*. Praha: Grada.
- Tylor, E. B. (1871): *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom*. London: John Murray.
- UCLG (2004): *Agenda 21 for Culture*. United Cities and Local Governments – Committee on culture. (online). <http://www.agenda21culture.net/index.php/ca/docman/agenda21/212-ag21en>.
- UCLG (2006): *Advice on local implementation of the Agenda 21 for culture*. United Cities and Local Governments – Committee on culture. (online). http://www.lacult.org/doc/DocImplem_en.pdf.
- UCLG (2010): *Culture: fourth pillar of sustainable development. Policy statement*. United Cities and Local Governments – Committee on culture. (online). http://issuu.com/uclgclg/docs/9890675406__en__culture__fourth_pillar_sustainable__?e=5168798/2754732.
- UCLG (2015): *Culture 21: Actions*. United Cities and Local Governments – Committee on culture. (online). http://www.agenda21culture.net/images/a21c/nueva-A21C/C21A/C21_015_en.pdf
- Vojtišková, K. – Mička, P. – Poláková, M. – Patočková, V. – Vajdová, Z. (2015): *Metodika tvorby koncepčních dokumentů pro rozvoj kultury a podporu cestovního ruchu s využitím participativních přístupů*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i.
- Vojtišková, K. (2015): Co je kulturní plánování? Jak lépe pracovat s obecními rozpočty v oblasti kultury. *A2 kulturní čtrnáctideník*. 11(7), 26–27.
- Vojtišková, K. – Poláková, M. – Patočková, V. (2016): Cultural planning – new inspiration for local governments in the Czech context. *Journal of Arts Management, Law, and Society* 46(1), 22–33.
- Williams, R. (1983): *Keywords. A vocabulary of culture and society*. New York: Oxford University Press.

AUTORKY

Vojtišková, Kateřina absolvovala doktorské studium sociologie na Institutu sociálních studií Fakulty sociálních věd UK. Působí v oddělení Lokální a regionální studia SOÚ AV ČR, v.v.i. Zaměřuje se na výzkum a teorii sociálních nerovností a otázek týkajících se vztahů mezi veřejnou politikou, regionálním rozvojem a občanskou participací.

Kontakt: Mgr. Kateřina Vojtišková, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 110 00, Praha 1, Jilská 1, e-mail: katerina.vojtiskova@soc.cas.cz

Poláková, Markéta, absolventka Katedry teorie kultury FF UK. Od roku 2012 působí v oddělení Lokální a regionální studia SOÚ AV ČR, v.v.i. Zde se aktuálně zaměřuje na problematiku rozvoje kultury a uchování kulturního dědictví v regionálním prostředí, prostorových vzorců volebního chování a časoprostorovou dynamiku bezdomovectví.

Kontakt: PhDr. Markéta Poláková, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 110 00, Praha 1, Jilská 1, e-mail: marketa.polakova@soc.cas.cz

Patočková, Věra je absolventkou doktorského studia kulturologie na Ústavu etnologie Filozofické fakulty UK. Absolvovala rovněž studijní program WLRA International Centre of Excellence v Nizozemsku zaměřený na problematiku volného času. Působí v oddělení Lokální a regionální studia SOÚ AV ČR, v.v.i. Zaměřuje se na problematiku veřejné správy na lokální a regionální úrovni, kultury v lokálním a regionálním prostředí a problematiku volného času.

Kontakt: Mgr. Věra Patočková, M.A., Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., 110 00, Praha 1, Jilská 1, e-mail: vera.patockova@soc.cas.cz

Recenze / Reviews

J. A. Svoboda: Dolní Věstonice – Pavlov

MARTIN NOVÁK

Středisko pro paleolit a paleoetnologie Archeologického ústavu AVČR, Brno, Dolní Věstonice 25

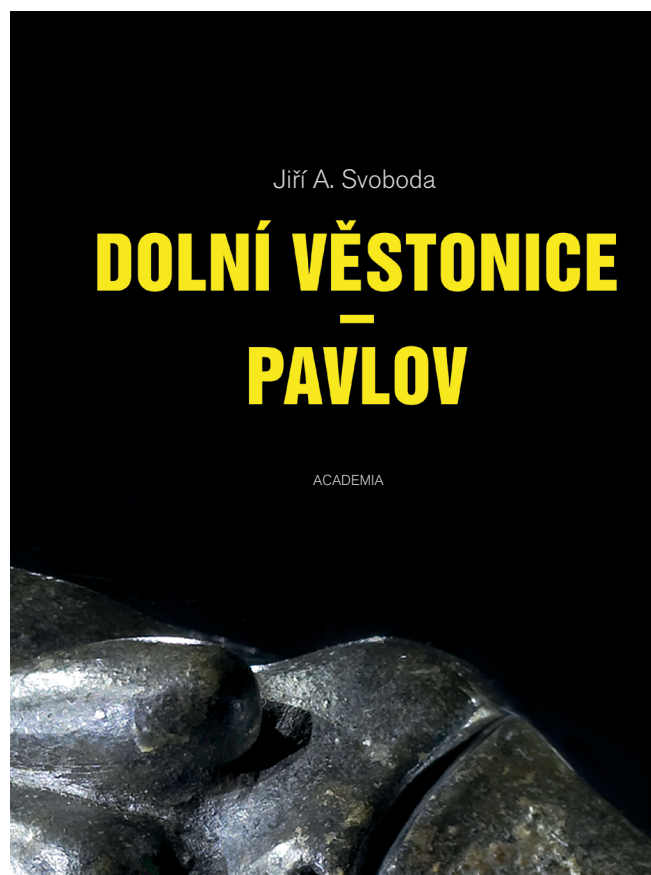
Monografia „Dolní Věstonice – Pavlov“ od autora J. A. Svobodu predstavuje rozsiahlu a komplexne poňatú prácu, ktorá modernou a pútavou formou predstavuje každodenný život prehistorických lovecko-zberačských spoločností v období paleolitu. Publikácia nadväzuje na dve predchádzajúce monografie autora, ktoré sa venovali počiatkom umenia a evolúcii človeka a svojim zameraním tému skúmania počiatkov kultúry a vývoja našich predkov logicky uzatvára.

Konkrétnym predmetom záujmu sa tu tentokrát stáva sídelný paleolitický areál pod Pavlovskými vrchmi, ktorý v celoeurópskom meradle predstavuje unikátny súbor najvýznamnejších archeologických a paleoantropologických lokalít a ktorého dlhodobým výskumom autor sám strávil podstatnú časť svojho profesijného života. Zo širokého spektra získaných informácií tak autor skladá komplexný obraz života našich predkov, lovcov-zberačov v období kultúry gravettien, ktorá sa na Morave rozvíjala pred 30–25 tisíc rokmi, a práve v ktorej prehistorické lovecko-zberačské spoločnosti dosiahli svoj vrchol.

Syntetickou formou, na základe výsledkov výskumu rôznych vedných odborov, predovšetkým paleolitickej archeológie, paleoantropológie, genetiky, kvartérnej geológie, paleontológie a paleobotaniky, tu autor predstavuje prehistorickú lovecko-zberačskú spoločnosť v celej svojej rozmanitosti. Pri jej analýze a interpretácii autor využíva aj bohaté skúsenosti získané formou archeologického experimentu, ako aj analógie z vlastných etnoarcheologických pozorovaní súčasných nomádskych etníc. V jednotlivých, prehľadne a logicky štruktúrovaných kapitolách sú čitateľovi prezentované všetky dôležité aspekty týkajúce sa tejto problematiky, od histórie a metodiky výskumu a rôznych možností jeho interpretácie, cez charakteristiku prírodného prostredia, sídlisk, výživy, materiálnej kultúry, používaných technológií, rituálov až po paleoantropologický kontext vtedajšej spoločnosti. Čitateľ má tak jedinečnú

možnosť spoznať nielen život našich predkov, lovcov-zberačov, ale aj prácu bádateľov rozličných vedných disciplín, ktoré sa na jeho rekonštrukcii podieľajú.

Monografia vytvára komplexný a v súčasnosti asi najaktuálnejší obraz o živote vtedajšej spoločnosti na sídliskách pod Pavlovskými vrchmi. Práve bohatosťou prezentovaného archeologického a antropologického materiálu umožňuje čo najvernejšie nahliadnuť na štýl a spôsob života vtedajších lovcov-zberačov. Napomáha tomu aj bohatá obrazová príloha, ktorá predstavuje dôležitú súčasť práce a posúva jej kvalitu vysoko nad rámec podobne zameraných publikácií.

Prebal knihy: J. A. Svoboda: *Dolní Věstonice – Pavlov*. Praha: Academia. 399 strán. ISBN 978-80-200-2550-0.

Příběh člověka

The story of Man

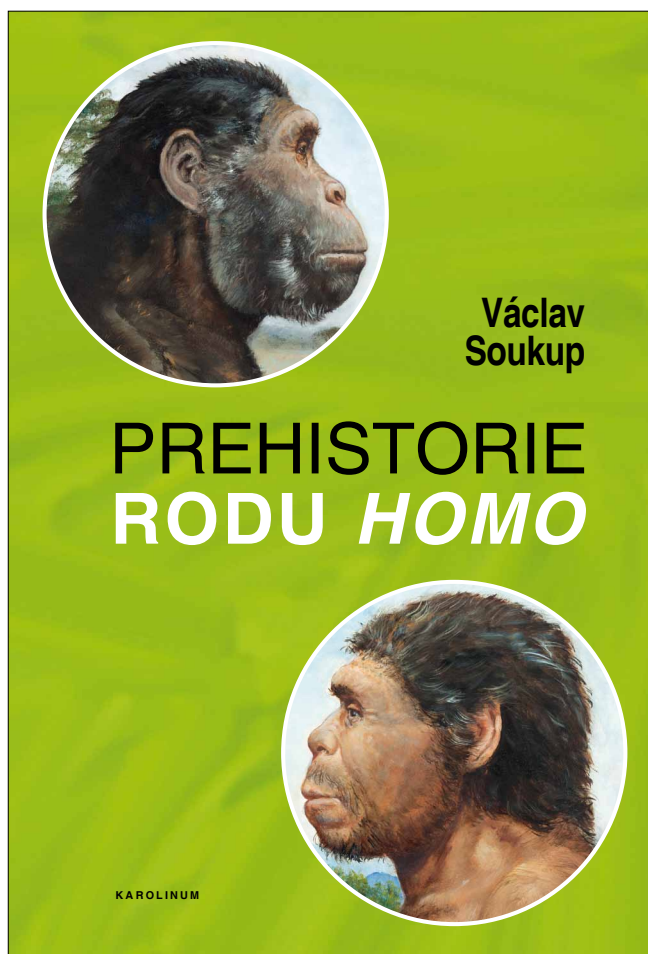
ROBIN PĚNIČKA

Ústav antropologie, Přírodovědecká fakulta
Masarykovy univerzity; Vlnařská 5, 603 00 Brno

Hledání původu a počátku lidského rodu zastřené rouškou tajemstvím představuje dobrodružnou cestu, na kterou se vydávají generace antropologů, archeologů, historiků a dalších badatelů studujících člověka a jeho svět. Je to nekonečný příběh dokládající lidskou snahu odpovědět na existenciální otázku našeho bytí: Kdo jsme? Odkud pocházíme a jaké je naše místo na tomto světě? Odpovědi na tyto otázky je nespočet. V podobě mýtů, bájí, pohádek a vědeckých interpretací se s nimi setkáváme v každé lidské skupině na celém světě. Příběh člověka je fascinujícím příběhem nás samých a snaha odhalit náš původ nás bude neustále provázet.

K tomuto příběhu se pokouší přispět i nová publikace českého antropologa Václava Soukupa s názvem *Prehistorie rodu Homo* (2015, Praha: Karolinum, 1152 stran). Jedná se, jak sám autor uvádí, o jeho interpretaci evoluce člověka, kultury a lidské společnosti. Podle jeho vlastních slov není cílem vyřešit nekonečné dilema o našem původu, ale nabídnout čtenáři dobrodružnou cestu historií lidského rodu. K tomu, aby tato cesta byla neustále zajímavá a naučná, využívá nespočet poznatků z různých oborů zabývajících se antropogenezí. Jako průvodce nás uvádí do prostředí evoluční biologie, genetiky, primatologie, fyzické antropologie a paleoantropologie a především do své vlastní domény, do oblasti kulturní antropologie. Celou knihou se nese jednotící interdisciplinární přístup, který autor označuje jako *biokulturologie*. Tento interdisciplinární přístup představuje propojení jednotlivých přírodovědných a kulturologických disciplín, které se pomocí svých vlastních přístupů zabývají člověkem a jeho světem. Celá publikace je koncipována jako encyklopedické dílo v mnoha částech navazující na Soukupovo předcházející monumentální dílo *Dějiny antropologie* (2004), kde se soustředil na jednotlivá témata a názory o podstatě člověka a jeho světa. Hlavními hrdiny nové publikace jsou předkové člověka a fenomén lidské kultury. Kulturologický přístup je pro Václava Soukupa příznačný a v jeho podání představuje kultura „druhou lidskou přírodu“ ovlivňující osudy všech živých bytostí na naší planetě. Proto není divu, že se fenomén lidské kultury nese jako „zelená“ niť i při interpretaci příběhu původu člověka a jeho světa.

Lidský příběh v podání Václava Soukupa vychází v době, kdy se na pultech knihkupectví objevila monografie *Předkové* (2014) významného českého paleoantropologa a odborníka na paleolit Jiřího A. Svobody. Na rozdíl od této odborné publikace seznamující čtenáře s nejnovějšími poznatky z oblasti evoluční biologie a evoluce předků člověka, se Soukupova monografie zaměřila na podrobný popis antropogeneze a historie

Soukup, Václav (2015): *Prehistorie rodu Homo*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 1152 s. ISBN: 978-80-246-2966-7

bádání původu člověka. V mnoha aspektech proto připomíná starší české publikace, které se antropogenezi věnovaly (např. monografii Vratislava Mazáka *Jak vznikl člověk* z roku 1977). Ačkoliv lze v některých částech postřehnout podobnost se staršími publikacemi, nelze srovnávat Soukupovo dílo z jejich pohledu. Václav Soukup s využitím nejnovějších poznatků přírodovědných i humanitních oborů nabízí svou vlastní interpretaci a jeho erudovanost této knize určuje významné místo mezi odbornými antropologickými publikacemi. Čím tedy obohacuje naše poznání o našem původu? Jak sám autor uvádí celá jeho kniha je dobrodružnou cestou. Cestou, která čtenáře zavede do vod genetiky, evoluční biologie, etologie, primatologie a především do paleoantropologie a kulturní antropologie. Jednotlivé části jsou podrobně popsány formou příběhu, autor využívá nejnovějších poznatků a popisuje historický vývoj některých fenoménů (např. problematika hominizace, fenomén rodu *Ramapithecus* či Piltdownský podvrh). Významnou část monografie představuje přehled jednotlivých forem předků člověka od jeho nejstarších homininních forem až po vývoj dnešního moderního člověka a jeho kultury. Celá monografie, podobně jako evoluce člověka, je ukončena pojednáním o šíření moderního člověka na celé planetě

a především o jeho nadbiologické adaptaci a vznikem „*druhé lidské přírody*“ – kultury. Doklady kulturního vzestupu člověka Václav Soukup erudovaně popisuje na různých příkladech parietálního i mobilního umění, které představují svět sdílených symbolů a pomáhají nám nahlédnout do duše našich předků i nás samotných. Při interpretaci jednotlivých symbolů vychází z vlastní zkušenosti kulturního antropologa i z poznatků odborníků zabývajících se symbolickou kulturou paleolitického člověka (např. Jiří Svoboda, Claude Lévi-Strauss, André Leroi-Gourhan, Olga Soffer ad.). Vzniká tak ucelená Soukupova interpretace symbolického světa, prostřednictvím kterého „*můžeme komunikovat přes propast věků... tváří v tvář [s našimi předky] můžeme formulovat své vlastní hypotézy o příčinách jejich existence...*“ a „*...nechat se pohltnout nesmírnou silou imaginace a fantazie našich dávných předků.*“

Významnou součástí monografie Václava Soukupa je bohatá doprovodná ilustrace sestávající z kresebných rekonstrukcí předků člověka, fotografií primátů, schémat principu evoluce a dědičnosti a mnoha doprovodných mapek a diagramů. Významné jsou především rekonstrukce Petra Modlitby, v mno-

ha případech navazující na klasické rekonstrukce Zdeňka Buriana. Významným grafickým přínosem publikace jsou také viněty české afrikanistky a výtvarnice Jany Jirouškové uvádějící jednotlivé kapitoly. Jak píše sám autor, podařilo se jí „*prostřednictvím sugestivních vizí nejen výtvarně okouzlit, ale také provést zákoutími lidské přirozenosti*“.

Monografie Václava Soukupa *Prehistorie rodu Homo* představuje významné dílo přispívající k interpretaci lidské evoluce a vzniku kultury. Ačkoliv autor využil poznatků z mnoha oborů zabývajících se člověkem a jeho světem, představovaná monografie je jeho vlastní interpretací antropogeneze a neklade si za cíl vyřešení tohoto fenoménu. Spíše se snaží čtenáři ukázat, jak dobrodružná je cesta za poznáním našeho původu a našeho místa v přírodě. Ve výsledku je publikace vícevýznamová a umožňuje čtenáři „*toulat se různými dimenzemi evoluce lidského rodu*“.

Kontakt: RNDr. Robin Pěnička, Ústav antropologie, Přírodovědecká fakulta Masarykovy univerzity, Viničná 5, 603 00 Brno – Pisárky.
E-mail: robin.penicka@email.cz

Zprávy / Reports

2081: Pomník developerům

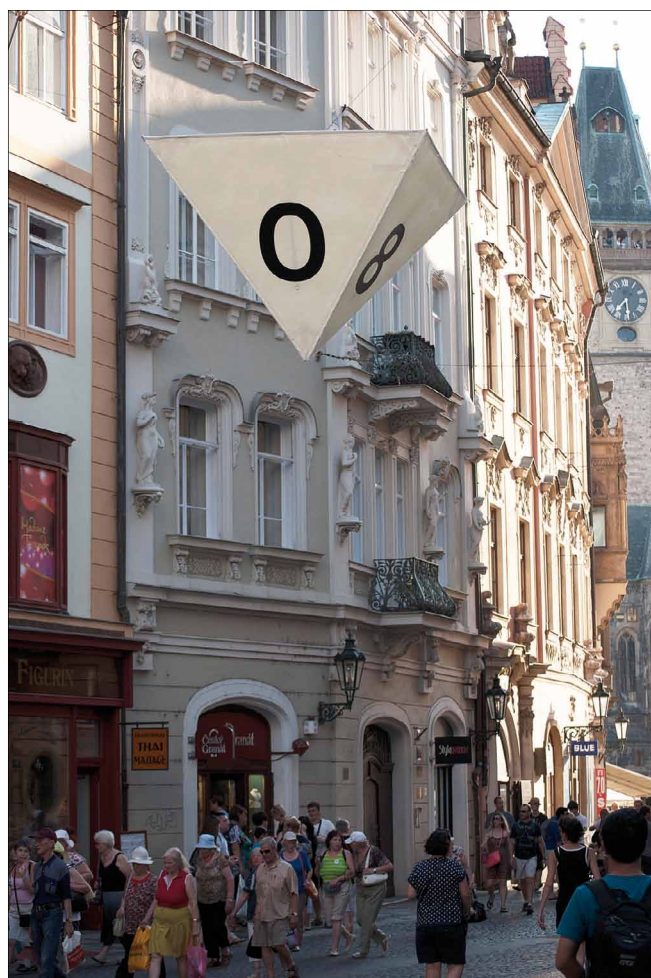
2081: Monument for Developers

BARBORA PŮTOVÁ

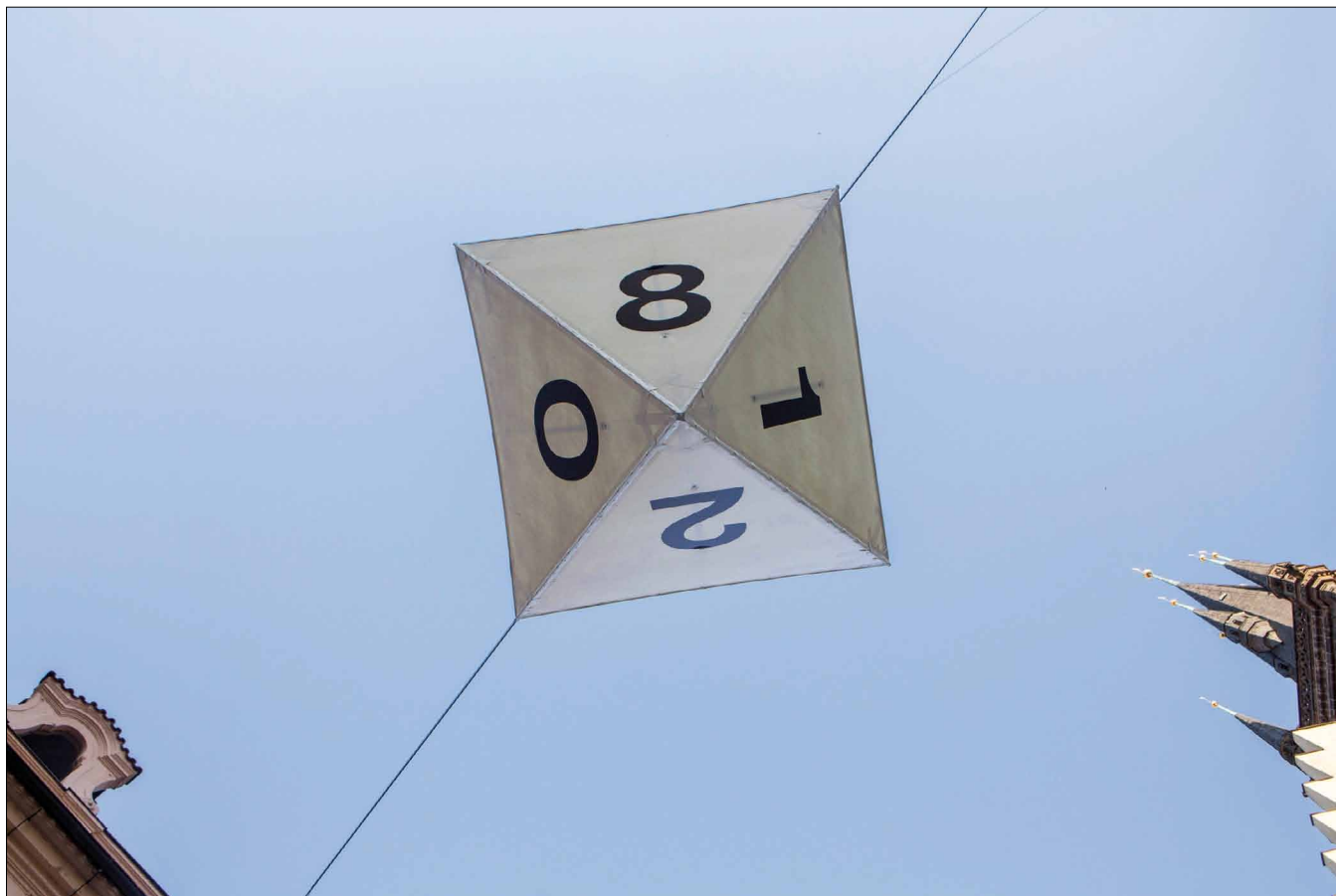
Ústav etnologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze
nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha

Streetartová skupina Pražská služba neformálně zareagovala svým posledním happeningem *2081: Pomník developerům* na úsilí developerů nenávratně zasáhnout do duše staré Prahy. V červenci 2015 totiž upozornila na plánovanou přestavbu historických budov na Staroměstském náměstí, v Celetné a Kamzíkově ulici na Praze 1. Skupina Pražská služba své aktivistické a tvůrčí projevy poprvé výrazněji vyjádřila realizací projektu *Wall is over!*, který proběhl v noci na 17. listopad 2014. Tento happening spočíval v přetření Lennonovy zdi na Velkopřevorském náměstí na bílo a v doplnění černého nápisu *Wall is Over* odkazujícího na pacifistické uvažování Johna Lennona (Pražská služba, 2014, Ketmanová 2014). Pražskou službu lze zařadit do kontextu podobných uměleckých aktivit, jež sledují výtvarné skupiny, jako Rafani nebo Ztohoven (Čech 2012). Tvůrci happeningu *2081: Pomník developerům* ovšem zvolili jinou formu poselství a také použili odlišné výtvarné prostředky. Jednalo se o intervenci, která na první pohled zůstala takřka nepovšimnuta, byť byl její hlavní prvek – bílý jehlan s vročením 2081, zavěšen nad hlavami chodců, obyvatel i turistů po dobu několika dnů nedaleko od vyústění Celetné ulice na Staroměstské náměstí. Podobně plíživý a implicitní je i plánovaný a destruktivní záměr domu U Sixtů, který zahrnuje historické objekty na Staroměstském náměstí, v Celetné a Kamzíkově ulici evidované v Ústředním seznamu kulturních památek České republiky. Záměr tzv. hotelu U Sixtů se má týkat nejméně budov čp. 553, 547, 824, 1094, 551 (dvorní trakt) a čp. 556, z nichž většina se nachází na trase Královské cesty. Některé z budov jsou v majetku Magistrátu hl. m. Prahy, který je za ekonomicky nevýhodných podmínek pronajal až do roku 2081 investorovi – společnosti Akroterion. Národní památkový ústav poskytl k záměru tzv. hotelu U Sixtů zamítající odborné vyjádření, podle něhož je návrh v zásadním rozporu s režimem památkové ochrany kulturních nemovitých památek v České republice. Navzdory tomuto stanovisku ale

Odbor památkové péče Magistrátu hl. m. Prahy vydal stavební povolení, čímž vytváří prostor k zániku trvale obydlených objektů stálými rezidenty, invazivní urbanistické přestavbě, vzniku plošně propojeného monobloku v původní historické struktuře a v neposlední řadě k zastavení a přerušování přirozeného stavebního vývoje jednotlivých památkových objektů (Odbor památkové péče, MHMP, Valentová 2014, Raupachová 2015). O ochranu historického jádra staré Prahy se paradoxně nezasazují kompetentní instituce, ale místní obyvatelé a mladí umělci.

Obr. 1. Pohled do vyústění Celetné ulice na Staroměstské náměstí během happeningu *2081: Pomník developerům* v červenci 2015. Jehlan byl zavěšen nad hlavami chodců, obyvatel i turistů po dobu několika dnů.

Obr. 2. Bílý jehlan s vrocením 2081 na pozadí azurového nebe a vížek Týnského chrámu. Instalace jehlanu vyžadovala bezvětrí, takřka prázdnou ulici a nepřítomnost jakéhokoliv orgánu veřejné moci.

Happening 2081: *Pomník developerům* z tohoto hlediska představoval explicitní umělecký i občanský protest proti záměru tzv. hotelu U Sixtů. Uměleckým nositelem výtvarného i uměleckého protestu se stal bílý jehlan instalovaný v Celetné ulici, který svým hrotem symbolicky poukazoval na místa, kde má násilným propojením jednotlivých stavebních objektů vzniknout nový hotel s konferenčními sály, lobby bary a restaurací. Svým hrotem tak upozorňoval na skutečnost, že sloučené domy přestanou existovat jako jednotlivé individuální památky se svou vlastní architektonickou minulostí (Csémyová 2013). Jehlan, jenž připomínal, že jsou trvalejší hodnoty, nežli hon za majetkem a prosperitou. Právě proto se na ploše jehlanu nacházel letopočet 2081 vyjadřující délku pronájmu některých domů, jejichž forma navrácení zpět do majetku Magistrátu hl. m. Prahy navíc není jakkoliv specifikována nebo konkretizována. Podle členů skupiny Pražská služba a znění jejich manifestu je záměr tzv. hotelu U Sixtů „typickým příkladem vytráčení se autenticity a nerespektování hlubokého genia loci daného místa kvůli adoraci vlivu turismu ovládajícího centrum“ (Pražská služba, 2015). Poselství happeningu však poodkrývá hlubší podstatu, a to fungování, zájmy i cíle politické reprezentace Městské části Praha 1. Střed města včetně Královské cesty kontinuálně zaplňoval od středověku pracovní i soukromý život. Tradiční staroměstská domácnost

pro mnohé obyvatele zahrnovala prostor k bydlení i k práci. Záměr tzv. hotelu U Sixtů proto odporuje úsilí podporovat a vrátit do středu města stále obyvatele, každodenní život a jeho kolorit, kdy „skoro každá ulice měla své osobité zjevy a svou kroniku“ (Herrmann, 1924: nepag.).

- Csémyová, E. (2013): Hotel U Sixtů: stará kauza znovu ožívá. *Věstník Za starou Prahu*, XLIII (XIV), 2, 4–10.
- Čech, V. (2012): Je již čas na zpracování historie, kterou jsme tvořili. In: Morganová, P. (Ed.). *Začátek století*. Řevnice: Arbor vitae, 54–67.
- Herrmann, I. (1924): *Před padesáti lety*. Praha: Česká grafická unie a.s.
- Ketmanová, K. (2014): The Wall is... Oh, well. *Artalk magazine*. Retrieved from <http://artalk.cz/2014/12/23/the-wall-is-oh-well/>
- Odbor památkové péče, MHMP. Č.p. 553, *Sixtův dům*. Retrieved from http://pamatky.praha.eu/jnp/cz/aktuality/soucasne_kauzy/opustene_pamatky_a_objekty_na_uzemi_hl_mesta_prahy/praha_1/c_p_553_sixtuv_dum.html
- Pražské služby (2015): *2081: Pomník developerům*. Retrieved from https://www.facebook.com/prazskasluzba/posts/1464546813859689?hc_location=ufi
- Pražské služby (2014): *Wall is over!* Retrieved from <https://www.facebook.com/ssetekot/posts/1550096685234814>
- Raupachová, S. (2015): *Tajemství domu U Sixtů*. *Reportéři ČT*. Retrieved from <http://www.ceskatelevize.cz/ivysilani/1142743803-reporteri-ct/215452801240036/obsah/432801-tajemstvi-domu-u-sixtu>
- Valentová, M. (2014): Bude pokračovat devastace historického jádra Prahy za přispění stavebního úřadu? *Zelená pro Jedničku*, 4, 9.

Pokyny pro přispěvatele časopisu *Anthropologia integra*

Časopis *Anthropologia integra* uveřejňuje odborné texty (v anglickém, českém, německém a slovenském jazyce), které odpovídají jeho interdisciplinárnímu zaměření.

Redakce přijímá příspěvky elektronicky přes redakční systém (více o registraci do systému na https://journals.muni.cz/anthropologia_integra) případně e-mailem na obě dvě uvedené adresy: jmalina@sci.muni.cz a tmorkovsky@email.cz.

Recenzní řízení

Příspěvky publikované v časopise *Anthropologia integra* procházejí recenzním řízením. V jeho průběhu texty posuzují po formální i obsahové stránce dva domácí či zahraniční odborníci a na základě jejich stanovisek obsažených v recenzních posudcích jsou autoři doporučeni případné úpravy. Cílem je publikovat práce obsahující nové, dosud nezveřejněné poznatky, jež přispívají k rozvoji oboru a dodržují vysoký standard odborné prezentace.

Pokyny formální

Časopis publikuje studie, eseje, zprávy, recenze a příspěvky popularizující vědu a umění. Délka příspěvků by neměla přesahovat u studií 20 normostran, u ostatních příspěvků 10 normostran a u recenzí a zpráv 3 normostrany (normostrana obsahuje 1800 znaků včetně mezer).

Obsah a členění příspěvku:

1. Název příspěvku.

2. Jméno autora a kontakt ve formě plného názvu a adresy pracoviště a e-mailové adresy.

2.1. U příspěvku v českém nebo slovenském jazyce následuje za jménem autora a kontaktem název a krátké shrnutí v angličtině (abstract), jehož rozsah by měl být 100 až 200 slov (do 1500 znaků); pod abstraktem 5–8 klíčových slov v anglickém jazyce (keywords). Za abstraktem a klíčovými slovy v angličtině následuje abstrakt a klíčová slova v češtině (ve stejném rozsahu).

2.2. U příspěvku v cizím jazyce následuje za jménem autora a kontaktem název a krátké shrnutí v češtině (abstrakt), jehož rozsah by měl být 100 až 200 slov (do 1500 znaků); pod abstraktem 5–8 klíčových slov v českém jazyce. Za abstraktem a klíčovými slovy v češtině následuje abstrakt a klíčová slova v angličtině (ve stejném rozsahu).

3. Krátký životopis zařazený na konci příspěvku v rozsahu 20–30 slov (ve stejném jazyce jako text příspěvku).

4. Odkazy na položky literatury ze seznamu literatury v textu jsou v kulatých závorkách – odkazy mají podobu: ... (Boas 1908, 25–28).

5. Příklady základních druhů bibliografických hesel v seznamu literatury:

5.1. knižní monografie

Aldred, Cyril (1971): *Jewels of the Pharaohs. Egyptian Jewellery of the Dynastic Period*. London: Thames and Hudson.

Vachala, Břetislav (2009): *Staroegyptská Kniha mrtvých. Překlad*. Praha: Dokořán.

5.2. studie ve sbornících

Störk, Lothar (1984): Rabe. In: Helck, Wolfgang – Westendorf, Wolfhart, eds., *Lexikon der Ägyptologie*, V. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 74–75.

5.3. články v časopisech

Borofski, Robert (2002): The Four Subfields: Anthropologists as Mythmakers. *American Anthropologist*, 104(2), 463–480.

5.4. elektronické dokumenty

Hoder, James (1999): The Development of Anthropology in the Sciences and Humanities. (online). <http://www.hoder.com>.

6. Poznámky pod čarou umístěné na téže stránce v textu označujte horním indexem a jejich vlastní text doplňte odkazy na literaturu (citují se shodně jako odkazy na položky literatury).

7. Citaci uvádějte doslovně (včetně případných chyb v původním textu; označte je: sic) a vždy vkládejte do uvozovek. Chcete-li část citace vynechat, napište kulaté závorky a v nich tři tečky.

Pokyny technické

1. Rukopisy musí být vytvořeny v textovém editoru Word nebo jiném kompatibilním editoru a mít formát .doc nebo .rtf. Měly by používat velikost písma 12, řádkování 1,5 a odsazení na obou okrajích 2,5 cm. Stránky musí být očíslovány na dolním okraji strany uprostřed.

2. Slova na konci řádku nedělte a nezarovnávejte. „Tvrdé“ zakončení řádku (pomocí klávesy ENTER) užívejte pouze na ukončení odstavce nebo titulku a podtitulku.

3. K zvýraznění určité části textu používejte kurzívu, nikoli tučné ani podtržené písmo.

4. Internetové adresy nekopírujte přímo z internetu, ale opište je jako text.

5. Ilustrace – všechny dokumentární materiály (fotografie, diagramy, kresby, nákresy, mapy) musí být předloženy v elektronické podobě. Každá ilustrace je samostatným souborem s patřičným označením: (obr. 1), (fig. 1). Vyhovující bitmapové formáty ilustrací jsou TIFF, JPEG, BMP, GIF, EPS, PSD (minimální rozlišení barevných ilustrací je 300dpi při šířce obrázku alespoň 9 cm, u vyobrazení černobílých či ve stupních šedi je vhodné rozlišení až 600 dpi při výše uvedené šířce). Vhodné formáty vektorové grafiky: AI, EPS, PDF, WMF, CDR. Redakce nepřijímá ilustrace vložené do aplikace MS-Word. Pokud chce autor zařadit ilustrace s nedostatečným rozlišením (klíčové ilustrace v lepším rozlišení nemá), učiní tak po dohodě s redakcí. Ilustrace by měly být zaslány elektronicky (redakční systém, e-mail, úschovna atd.) nebo na CD společně s textovou částí, ve výše doporučeném rozlišení a formátu. Odkazy v textu na všechny dokumentární materiály musí být v následujícím formátu: (obr. 1), (fig. 1). Názvy příslušných souborů na CD musí mít stejné znění, jak je vyznačeno v textu (obr1.tiff). Popisky k obrázkům je vhodné dodat v samostatném souboru.

6. Tabulky a grafy budou předkládány v elektronické podobě jako samostatné soubory. Nejvhodnější je dodat je v podobě souboru vektorové grafiky (AI, EPS, PDF, CDR), případně jako soubory bitmapové grafiky (tiff, jpeg) s vysokým rozlišením. Akceptovatelné jsou tabulky jako samostatné soubory programu MS-excel a MS-word. V textu uváděné odkazy na tabulky a grafy musí být v následujícím formátu: (tab. 1), (graf 1). Názvy příslušných souborů na CD musí mít stejné znění, jak je vyznačeno v textu (tab. 1.xls). Popisky k tabulkám a grafům je vhodné dodat v samostatném souboru.

7. U obrázků, tabulek a grafů, jejichž autorem není autor příspěvku, je třeba za popiskem uvést autora, případně původní pramen (formou citace, která je pak uvedena jako plné bibliografické heslo v seznamu literatury; u fotografií se uvádí autor v každém případě): ... Pramen: Klíma 2010, 12. ... Foto: Jiří Němec. ... Kresba: Jana Černá.

Guidelines for contributors to the *Anthropologia integra* journal

The journal *Anthropologia integra* publishes scholarly texts (in the Czech, English, German and Slovak languages) which correspond to its interdisciplinary orientation.

The editor's office accepts manuscripts submitted via either the Open Journal System (for more information on registration process, see https://journals.muni.cz/anthropologia_integra) or e-mailed to the following electronic addresses: jmalina@sci.muni.cz and tmorkovsky@email.cz.

Peer review process

Contributions published in the *Anthropologia integra* journal are subjected to a peer review process. International peers will expertly review all submissions, with potential author revisions as recommended by reviewers, in order to publish papers that represent new, previously unpublished work, advance the state of knowledge of the field, and conform to a high standard of scholarly presentation.

Formal guidelines

In the journal, original papers, essays, notices, book-reviews and contributions popularizing science and art are published. The contributions' length shouldn't exceed 20 standardized text-pages (for original articles), 10 pages in case of other contributions and 3 pages for reports (a text-page is understood to contain 1800 characters including spaces).

Content and structure of contributions

1. Contribution's title

2. Author's name, full designation and affiliation (including contact and e-mail addresses).

2.1. Contributions submitted in the Czech or Slovak language should include a title and a short abstract in English in the range of 100–200 words (maximum 1500 characters), the abstract is preceded by the above-mentioned data – author's name and contact information; the abstract is followed by 5–8 keywords in English. The abstract and English keywords are followed by a Czech abstract and keywords (similar range).

2.2. Contributions submitted in a foreign language should include a title and a short abstract in Czech in the range of 100–200 words (maximum 1500 characters), the abstract is preceded by the author's name and contact information; the abstract is followed by 5–8 keywords in Czech. The abstract and Czech keywords are followed by an English abstract and keywords (similar range).

3. A short curriculum vitae is included at the end of the contribution in the range of 20–30 words (in the language of the contribution).

4. Notes to the text referring to bibliographical entries in the literature list are in round brackets – text references consist of the last name of the author/s or editor/s and the year of publication of the work, with no punctuation between them, followed by a comma, and a specific page, section, or other division of the cited work in the following form: ... (Boas 1908, 25–28).

5. Examples of basic bibliographical entries in the reference list:

5.1. book monographs

Aldred, Cyril (1971): *Jewels of the Pharaohs. Egyptian Jewellery of the Dynastic Period*. London: Thames and Hudson.

Vachala, Břetislav (2009): *Staroegyptská kniha mrtvých. Překlad*. Praha: Dokořán.

5.2. proceedings papers

Störk, Lothar (1984): Rabe. In: Helck, Wolfgang – Westendorf, Wolfhart, eds., *Lexikon der Ägyptologie, V*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 74–75.

5.3. journal articles

Borofski, Robert (2002): The Four Subfields: Anthropologists as Mythmakers. *American Anthropologist*, 104(2), 463–480.

5.4. electronic documents

Hoder, James (1999): The Development of Anthropology in the Sciences and Humanities. (online). <http://www.hoder.com>.

6. Footnotes placed on the same text-page should be numbered consecutively using the upper index and their text should contain references to respective sources (cited in the same manner as text references to the bibliographic entries).

7. Citations are to be quoted literally, word for word (including eventual mistakes in the original text followed by sic written in brackets) and always between quotation marks. If a part of the citation is to be omitted, insert round brackets with three dots inside.

Technical guidelines

1. The manuscripts have to be created in the MS Word text editor or other compatible one and should have the file format denoted by file extension .doc or .rtf.

The authors should use font size 12 (points), 1,5 size vertical spacing and 2,5 cm offset on both sides. The pages are to be numbered at the bottom, in the centre.

2. Words at the end of the line should not be divided and aligned. "Hard-set" line ending (using the ENTER key) is to be used only to end a paragraph or title and subtitle.

3. To emphasize a particular text segment italic font should be used, bold or underlined types are to be avoided.

4. Internet links should not be copied off the web browser but rewritten as text.

5. Illustrations – all documentary material (photographs, diagrams, drawings, sketches, maps) have to be submitted electronically. Each illustration should form a separate file with an appropriate identifier: (fig. 1). Acceptable image / bitmap file illustration formats are as follows: TIFF, JPEG, BMP, GIF, EPS, PSD (minimum resolution of color illustrations is 300dpi while image width is at least 9 cm, in black and white or shades-of-gray illustrations the advisable resolution is up to 600dpi while image width is at least 9 cm). Acceptable vector graphics formats: AI, EPS, PDF, WME, CDR. The editor's office does not accept illustrations pasted in the MS Word application. If the author wishes to include illustrations with insufficient resolution (no better resolution key images are available), he/she is advised to do so only after consulting the editor's office. The illustrations should be sent electronically (by open journal system, e-mail, online e-disk electronic package delivery etc.) or on a CD together with the text part, in the above-mentioned resolution and format. References to all illustrative documentary material have to be inserted in the text in the following format: (fig. 1, fig. 2 etc.). File names of the individual image files on the CD have to correspond to the respective reference in the text (fig1.tiff). Illustration captions and legends are to be submitted in a separate file.

6. Tables and graphs should be submitted in an electronic form as separate files. Ideally they are to be submitted in the form of vector graphics files (AI, EPS, PDF, CDR), or possibly as bitmap graphics files (tiff, jpeg) with high resolution. Tables in the form of separate MS Excel and MS Word program files are also acceptable. References to tables and graphs in the text have to be in the following format: (tab. 1), (graph 1). File-names of the appropriate files on the CD have to bear the same marking as is given in the text (tab1.xls). Table and graph captions are to be submitted in a separate file.

7. In the case of illustrations, tables and graphs whose authorship is different from the author of the contribution, the name of the author of the graphics, or if need be the original source should be duly acknowledged (in the form of full citation reference listed as a full bibliographic entry in the literature list; in the captions accompanying the photographs and/or drawings, due credit to the author is mandatory): ... Source: Boas 2010, 12. ... Photograph: George Snell. ... Illustration: Jane Black.

